ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 5 Sayı: 12

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 5 Issue: 12

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© tedqiqat.1707@aem.az
© info@aem.az
© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
https://orcid.org/0000-0001-8720-3262
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Almaz BƏDƏLOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
https://orcid.org/0009-0005-0237-8482
doctorant@live.com

PhD Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
https://orcid.org/0000-0002-2068-736X
arzu.isgandarzada@gmail.com

PhD Könül ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
https://orcid.org/9009-0006-8968-7428
abdullazadehkonul75@gmail.com

Tədqiqatçı Şamxal ŞABİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
https://orcid.org/0009-0005-6000-7305
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəmər ALXANOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
PhD Leyla SƏFƏROVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, ARKTN Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səyyarə SADIXOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü İl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu / Ukrayna

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan

Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Kamal CAMALOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İsmayıl MÜRSƏLOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elmar XƏLİLOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Assoc. Prof. Dr. Taleh CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVA, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Yeganə MUSTAFAYEVA, Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Günay MƏMMƏDOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəkər ORUCOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ

PhD Günel ƏLİYEVA-MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ

PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası / Azərbaycan

PhD İlahə ŞIXƏLİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Mərmərə Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Ali AZQANİ, Tayler Texas Universiteti / ABŞ

Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, ARKTN Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, ARKTN Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu /Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sadıq QARAYEV, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan

Dr. Əfruz NƏSİROVA, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan

Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Dr. Afaq ƏLİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qalib ŞƏRİFOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0001-8720-3262
sevincsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Almaz BADALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0005-0237-8482
doctoral@live.com

PhD Arzu ISGANDARZADEH, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-2068-736X
arzu.isgandarzada@gmail.com

PhD Konul ABDULLAYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
https://orcid.org/9009-0006-8968-7428
abdullazadehkonul75@gmail.com

Researcher Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0005-6000-7305
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HASANOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gamar ALKHANOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
PhD Leyla SAFAROVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sayyara SADIKHOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan

Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Kamal JAMALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navai State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ismayil MURSALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elmar KHALILOV, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Taleh JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yegana MUSTAFAYEVA, Uzeyir Hajibeyli named of Baku Academy of Music / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gunay MAMMADOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar ORUJOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
PhD Gunel ALIYEVA-MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports/ Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafig CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, MARA Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, MARA Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Dr. Afruz NASIROVA, Odlar Yurdu University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Afag ALIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

MATHEMATICS AND MECHANICS SCIENCES

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Galib SHARİFOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rafig IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Rafig AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/9-14

Mahir Qəribov
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-8183-5802
mahir_garibov@yahoo.com

Əhməd Bəy Ağaoğlunun "Sırat-i Müstəqim" qəzetindəki yazılarının ideya xətti və geosiyasi təhlil

Xülasə

Məqalə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncəsinin görkəmli nümayəndəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun Osmanlı mətbuatının nüfuzlu orqanı olan "Sırat-ı Müstəqim" qəzetində dərc edilən publisistik fəaliyyətinin ideya məzmununu araşdırır. Araşdırmada Ağaoğlunun yazılarının tematik istiqamətləri, İslam dünyasının vəziyyəti, Osmanlı dövlətinin geosiyasi rolu, Qafqaz müsəlmanlarının durumu, İran tarixi və Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətinə dair mülahizələri geniş elmi təhlilə cəlb olunur. Ağaoğlu həm strateji baxışa malik bir publisist, həm də İslam dünyasının modernləşmə zərurətinin qatı müdafiəçisi kimi çıxış edir. Onun yazıları müsəlman dünyasının birliyi, ideoloji rolu, regional güc balansı və maarifçilik kimi məsələlərə dair mühüm fikirlər təqdim edir. Məqalə göstərir ki, Ağaoğlu "Sırat-ı Müstəqim" vasitəsilə yalnız hadisələrin şərhini verməmiş, həm də siyasət, tarix, din və cəmiyyət elmlərinin kəsişməsində müstəqil nəzəri konsepsiya formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: *Əhməd bəy Ağaoğlu, Sırat-ı Müstəqim, Osmanlı, islam dünyası, Qafqaz, geosiyasət, publisistika*

Mahir Garibov
Baku State University
PhD in History
https://orcid.org/0009-0002-8183-5802
mahir_garibov@yahoo.com

The Idea and Geopolitical Analysis of Ahmed Bey Agaoglu's Writings in the Newspaper "Sirat-i Mustakim"

Abstract

This expanded study examines the intellectual and political views of Ahmed bey Agaoglu through his articles published in Sırat-i Mustakim, one of the most influential newspapers of the Ottoman Empire in the early twentieth century. The article provides a comprehensive analysis of Agaoglu's ideas on the Muslim world, Ottoman geopolitics, European imperial rivalry, the socio-political situation in Iran, and the cultural transformation of the Caucasian Muslims. It argues that Agaoglu was not only a publicist but also a thinker who developed a systematic political philosophy by interpreting global power dynamics, Islamic unity, and the necessity of modernization.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

The article shows that through "Sırat-i Mustakim", Agaoglu not only provided an interpretation of events, but also formed an independent theoretical concept at the intersection of politics, history, religion, and social sciences.

Keywords: *Ahmed bey Agaoglu, Sırat-i Mustakim, Ottoman Empire, Muslim world, geopolitics, modernization*

Giriş

Əhməd bəy Ağaoğlu yalnız Azərbaycan mətbuat tarixində deyil, bütövlükdə Türk-İslam intellektual dünyasında önəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun yaradıcılığı Qafqazdan Osmanlıya, Parisdən Tehrana qədər geniş coğrafiyanı əhatə etmiş, müxtəlif ideoloji mühitlərin sintezindən formalaşmışdır. İslam dünyasının və Osmanlı dövlətinin gələcək vəziyyəti ilə bağlı dəyərli məqalələr yazan Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində Türk millətçiliyinin öncül şəxsiyyətlərindən biri olaraq, bu dönəmdə Osmanlı dövlətinin mətbu orqanlarında xarici siyasət və Güney Qafqazla bağlı əhəmiyyətli yazılar qələmə almışdır. Milli mücadilənin yeni başladığı dövrdə “Sıratı müstəqim” qəzeti 27 avqust 1908-ci ildə İstanbulda nəşrə başlayıb. Əsasən, dini görüşlərin hakim olduğu bu qəzetdə, dövrün aydınlarından olan Mehmed Akif Ersoy kimi tanınmış yazarların da şeirləri yer alıb. 1925-ci ilə qədər nəşrini davam etdirən qəzet “Təkrir-i Sükun Qanunu” ilə fəaliyyətini dayandırır. Bu dönəmdə həftəlik olaraq nəşr edilən qəzetin ümumi olaraq 641 sayı nəşr edilmişdir. 183-cü nömrədən etibarən isə “Sebilürrəşad” adı ilə yayımlanmışdır. “Sırat-ı müstəqim” qəzetinin başlıca siyasəti “Din, Fəlsəfə, Ədəbiyyat, Hüquq və Elmdən danışan həftəlik qəzetdir” olduğundan Ağaoğlunun fikir və düşüncələri ilə üst-üstə düşürdü. Burada, İslamın parlayan işığından narahat olan yarasalar kimi əleyhində yayımlar edənlərə də elmi dəlillərlə qarşı çıxmanın əsl vəzifə olduğu göstərilirdi. Ağaoğlunun “Sırat-ı Müstəqim” qəzetində dərc olunan yazıları, əslində, onun düşüncə sisteminin bütövlüyünü nümayiş etdirir. Burada o, nəinki publisist, həm də siyasi nəzəriyyəçi səviyyəsində çıxış edir. 1910-1912-ci illərdə “Sırat-ı müstəqim” də yayımlanan məqalələrində Əhməd Ağaoğlunun Böyük Güclər, Osmanlı dövləti və İslam dünyası ilə bağlı fikirləri yer alır. “Sırat-ı müstəqim” in yazıçı heyəti “Sebilürrəşad” dönəmində də məcmuədə fəaliyyətlərini davam etdirir. Qəzetə müntəzəm yazılar hazırlayan Əhməd bəy Ağaoğlu, Ömər Rza Doğrul, Said Halim Paşa, S.M.Tevfik, Bergamalı, Əhməd Cevdet, Elmalılı Harndi Yazar, Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem Bolayır və digərlərinin adını çəkə bilərik. “1948-ci ildən etibarən dərgi kimi nəşrə başlamış və Latın əlifbası ilə yayımlanmışdır. Nəhayət, 1966-ci ildə nəşri dayandırılmışdır” (Mertoğlu, 2008).

Tədqiqat

“Sırat-ı Müstəqim” qəzetinin ideoloji xətti və Ağaoğlunun mətbuatdakı mövqeyi. Ağaoğlunun Çar Rusiyası dövründə yazdığı məqalələrdə və yayımladığı qəzet, dərgilərdə ana xətt kimi “Çar Rusiyasındakı müəlmanların birləşməsi” ideyası əsasdır. Bu fəaliyyətləri nəticəsində Çar Rusiyasının təqiblərinə məruz qalan Əhməd bəy İstanbula gedərək, o dövrün mühüm İslamçı orqanlarından olan Əhməd Hilmi Şəhbəndərzadənin “Hikmət” qəzeti və Əşrəf Ədibin “Sırat-ı müstəqim” qəzetində Türkçülük və İslamı özündə ehtiva edən Türk milliyyətçiliyi, eyni zamanda mövcud durum və gələcəklə bağlı fikirlərini yazır. Əhməd bəy Ağaoğlunun imzası ilə 1910-cu ildə “Sırat-ı müstəqim” qəzetində beynəlxalq siyasət və İslam dünyasının vəziyyətini dəyərləndirən silsilə məqalələr yayımlandığı görülməkdədir.

Qəzetin yaranması və intellektual missiyası. Əşrəf Ədib bəy qəzetin nəşrə başladığı ilk dövrü belə xatırlayır: “İlk çıxdığı günlərin həyəcanını unuda bilmirəm. İllərdir həsrətində olduğumuz hürriyyət günəşi doğan kimi mətbəələrə qaçdıq. “Sırat-ı müstəqim” adı ilə ilk nüsxəmiz çıxan kimi Babıali alt-üst oldu. “Sırat-ı müstəqim” avazı küçələrə yayıldı. 24 saat keçmədi ki, on minlərlə nüsxə bir anda yoxa çıxdı. Yenə nəşr etdik, yenə qurtardı. Məmləkətin dörd bir yanından teleqraflar gəlməyə başladı. Mətbəələr gecə-gündüz çalışsalar da, artıq çatdıra bilmirdilər. Qısa zamanda bütün məmləkət “Sırat-ı müstəqim”lə dolub daşdı. Böyük alimlərin, qüdrətli söz ustalarının əsərləri, dəyərli şeirləriylə “Sırat-ı müstəqim” ən birinci məcmuə statusu qazandı” (Düzdağ, 2012).

1908-ci ildə nəşrə başlayan "Sırat-ı Müstəqim" II Məşrutiyyət dövrünün ən nüfuzlu intellektual tribunalarından biri idi. Onun əsas ideoloji xətti aşağıdakı istiqamətləri ehtiva edirdi: *İslami dəyərlərin qorunması, Milli kimlik və dil məsələləri,Qərb mədəniyyətinin tənqidi və seçməli qəbulu,Şərq cəmiyyətlərinin modernləşməsi,Osmanlıçılıq-islamçılıq-türkçülük xəttinin sintezi.* Belə bir mühitdə Ağaoğlunun fikirləri geniş oxucu kütləsinə xitab edirdi.

Ağaoğlunun qəzetdəki publisistik fəallığı. 1910-1912-ci illərdə onun 50-dən çox geniş analitik məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu yazılar yalnız gündəlik hadisələrin şərhi deyildi, həm də: siyasi nəzəriyyə, sosiologiya, tarix fəlsəfəsi, geosiyasət baxımından dərin mülahizələr təqdim edirdi. Bu yazılara: "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə: Bizim izləyəcəyimiz Məslək", "Siyasiyyət: Bulqarların Müddeayatı", "Türkiyədə mühacirət məsələsi", "İranın mazisinə və halına bir nəzər", "Vəziyyəti-Siyasiyyəyi-Hazıramız", "Darülxilafədə Maarifi-ibtidaiyyənin vəziyyəti və surəti-islahı" və başqalarını nümunə göstərə bilərik. Bunların arasında ilk məqalə "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə" başlığı ilə 21 iyul 1910-cu ildə, ikincisi isə 28 iyulda "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə: Bizim İzləyəcəyimiz Məslək" adı ilə yayımlanmışdır. Birinci məqalədə 1910-cu ildə Avropadakı dövlətlərin siyasi və ekonomik durumları qitə siyasəti çərçivəsində bir-birlərinə münasibətdə ortaq və fərqli cəhətlər analiz edilərək araşdırılmış, ikincidə isə İslam dünyasının beynəlxalq siyasətdəki yeri və problemləri şərh edilmişdir.

İslam dünyasının böhranı və Ağaoğlunun siyasi görüşləri. I Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin, daha geniş planda isə İslam coğrafiyasının aqibətini düşünən bir çox aydınlarımız kimi Əhməd bəy Ağaoğlu üçün də aləmi-islamın dövrün beynəlxalq siyasətinin diqqət mərkəzində olduğu bir həqiqətdir: "Bu gün beynəlxalq müstəvidə cərəyan edən siyasəti-ümumiyyənin qarışıqlığı nəzərə alınarsa, bu problemin yeganə səbəbinin aləmi-islam olduğu asanlıqla anlaşılır" (Ağaoğlu, 1910).

Ağaoğlu İslam dünyasının zəifləməsini üç əsas faktorla izah edir: 1) Maarif və elmin zəifliyi, 2) İctimai-siyasi parçalanma, 3) Avropa müstəmləkəçiliyinin təzyiqi.

Əxlaqi-sosial tənəzzülün səbəblərini Ağaoğlu aşağıdakı amillərdə görür: əxlaq, savad, iqtisadi potensial, özünüdərk, milli birlik. Bunlardan hər hansı biri zəifdirsə, cəmiyyət asanlıqla xarici təsirin obyektinə çevrilir. Avropa dövlətlərinin strategiyasına diqqət yetirdikdə isə Ağaoğlu Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətini belə xarakterizə edir: Birinci mərhələ: ticarət və missionerlik, İkinci mərhələ: maliyyə və borc mexanizmləri, Üçüncü mərhələ: müstəmləkəçilik və siyasi nəzarət. Ona görə bu prosesin mərkəzi xətti İslam coğrafiyasına yönəlmişdir.

İran və Qafqaz bölgəsi: Ağaoğlunun regional baxışları. Ağaoğlu məzhəb parçalanmasının İran cəmiyyətində yaratdığı nəticələri geniş təhlil edir. Qəzetdəki İran tarixi ilə bağlı yazıların çoxunun müəllifi Əhməd bəy Ağaoğludur. Bu yazılarda İranın ən qədim tarixindən Məşrutiyyə inqilabına qədər olan dövr bəzən təfərrüatı ilə, bəzən də səthi şəkildə qələmə alınmışdır (Çakır, 2017). İslam dünyasının böyük bir qisminin müstəmləkə əsarətində olduğu və müsəlmanların toplum olaraq problemlərlə üzləşdiyi dövrdə bir qurtuluş ideologiyası kimi ortaya çıxan İslamçılıq əhalinin mümkün qədər geniş təbəqəsinə təsir etmə və onların bu məsələdə səfərbər edilməsinin vacibliyini irəli sürürdü.

Məşrutə inqilabı. Ağaoğlunun fikrincə, İran Məşrutə hərəkatı Şərq üçün tarixi dönüş nöqtəsidir: xalqın siyasi həyata daxil olması, tiraniyaya qarşı intellektual müqavimət, hüquqi dövlət ideyasının yaranması. Ağaoğlu bu hadisəni Osmanlı Məşrutiyyəti ilə paralel təhlil edərək Şərq cəmiyyətlərinin modernləşmə potensialını vurğulayır. Üstəlik, məşrutiyyəni öz istəyi ilə elan etmiş olan Müzəffərəddin şah da fiziki cəhətdən zəif olduğundan iki il sonra vəfat etmişdir. Bundan sonra İranın başına yeni fəlakətlər gəlməyə başladı" (Çakır, 2017).

Qafqaz müsəlmanlarının durumu. Ağaoğlu rus imperiyasının Qafqaz siyasətini sərt tənqid edir: milli şüurun boğulması, təhsil müəssisələrinin ruslaşdırılması, iqtisadi resursların mərkəzə daşınması, dini azadlıqların məhdudlaşdırılması. Onun fikrincə, Qafqazdakı müsəlmanların gələcəyi maarifçilik + milli birlik + siyasi modernləşmə triadasının həyata keçirilməsindən asılıdır.

Osmanlı Dövlətinin geosiyasi mövqeyi və dünya siyasətində rolu. Osmanlının beynəlxalq güc balansındakı roluna diqqət yetirdikdə Ağaoğluna görə Osmanlı: İslam dünyasının yeganə siyasi

dayağı, Şərqi Avropa-Balkanlar-Yaxın Şərq üçbucağının mərkəzi gücü, Avropanın təhlükəsizlik memarlığında əsas faktor, Asiya-Afrika xəttində "kilid imperiya"dır. Ona görə Osmanlının zəifləməsi bütövlükdə İslam dünyasının süqutu deməkdir. Əhməd bəy Ağaoğlu böyük dövlətlərin xarici siyasəti ilə bağlı irəli sürdüyü analizlərdə geosiyasi baxımdan hələ bölüşdürülməyən və gələcəyi şübhə altında olan bölgəyə diqqətini yönəldir. Osmanlı dövlətinin sərhədləri də daxil olmaqla Yaxın Şərq coğrafiyasına işarət edən Əhməd bəy, Əfqanıstandan Trablisa bir xətt çəkir ki, bura öz deyimi ilə *"bu gün siyasətin məşğul olduğu yeganə iş*" dir. Müsəlmanların daha çox yaşadığı bu bölgə Ağaoğlu tərəfindən "Aləmi-islam" olaraq tanıdılan coğrafiyadır. Bu torpaqlar *"Nəsrəddin Hocanın yorğanı kimi*" avropalılar arasında o yan-bu yana dartışdırılır (Ağaoğlu, 1912, s. 346).

İngiltərə-Almaniya rəqabəti. Avropada 19-cu əsr boyu qitəyə məxsus siyasi məsələlərin həlli üçün mübarizə olduğunu və nəticə etibarilə Almaniyanın yaranması ilə sona çatdığını yazan Əhməd bəy Ağaoğlu məhz 1871-1910-cu illərdə Avropa qitəsinin daxili rahatlığını buna sübut olaraq əsaslandırır: *"Almaniya İmperiyası təşəkkül etdikdən sonra, yəni 40 illik uzun bir zaman döngüsündə Avropanın az öncə söylənilən dairələrində heç bir müharibə zühur etməmişdir. Bu qitənin tarixini bilənlər keçmişdə buna bənzər halın qətiyyən olmadığını yəqin bilir".* Belə ki, *"Bu gün belə nəfsi-Avropaya aid haqqında danışılan və hər hansısa müharibəyə səbəb olacaq qədər mühüm bir məsələ"* görünməməkdədir. Qitə daxilində nəzərə çarpacaq dərəcədə siyasi bir sülh şəraiti yaradan Avropa dövlətləri qitə xaricində əksi mövqe sərgiləyərək bir-birinə rəqabət bəslədiklərini yazan Ağaoğlu bunun köklərini sənayiləşmə dövründə axtarmağın gərəkliliyini vurğulayır. Kökləri etibariylə mədəniyyətinin əsası *"sırf maddiyyatdan ibarət"* olan Avropa millətləri *"maddi ehtiyaclara məruz olduqlarından ticarət, sənayə və iqtisadi zəruriyyətin tələbləri ilə başqa yerlərdə özlərinə müstəmləkələr axtarmağa məcbur idilər".* Mövcud vəziyyət bunu tələb etdiyindən, Avropanın 19-cu əsrdən miras qalan sənayiləşməyə bağlı xam maddə və bazar arayışı cəhdləri xüsusən xarici siyasətdə *"Avropa dövlətləri arasında müstəmləkə məsələsi böyük bir rəqabətə və siyasi düşmənçiliyə"* qapı açmışdır. Bu baxımdan İngiltərənin hal-hazırda rəqabətdə digərlərinə nisbətən daha çox qənimət qazandığını ifadə edən Ağaoğlu almanlar da başda olmaqla rəqabətdə geridə qalan digər böyük dövlətlərin hələ müstəmləkəyə çevrilməyən müxtəlif coğrafiyaları *"tutmağa, yaxud başqasının əlindən qapmağa"* çalışdıqlarından yazır (Ağaoğlu, 1915, s. 346). Ağaoğlu bu iki gücü belə təhlil edir: İngiltərə Hindistan yolunun təhlükəsizliyini prioritet sayır, Osmanlının zəifləməsində maraqlıdır. Aralıq dənizinə nəzarət istəyir. Almaniya isə Osmanlını iqtisadi-sənaye əməkdaşlığı üçün vacib görür. Osmanlının güclənməsini dəstəkləyir. Berlin-Bağdad xəttini strateji layihə hesab edir. Bu təhlil Ağaoğlunun geosiyasi düşüncəsinin dərinliyini göstərir. Ağaoğlu I Dünya müharibəsindən əvvəl Avropada böyük dövlətlər arasında meydana gələn qütbləşmənin də təməlində "Aləmi-islam mərkəzli" coğrafi rəqabət olduğuna inanır. Ağaoğlunun sözlərinə görə, İngiltərə "həyati baxımdan" Osmanlıdan asılıdır. Almaniya üçün Osmanlının dostluğu və varlığı bu ölkənin Şərq dünyasında həyata keçirdiyi iqtisadi məqsədlərin reallaşması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, Ağaoğlu Osmanlı dövlət adamlarının və diplomatlarının *"mövcud vəziyyətin ağırlığını unutmadan"* qeyd olunan geosiyasi üstünlüklərdən tam yararlanmaq üçün ayıq-sayıq olmalı olduğunu da vurğulayır (Ağaoğlu, 1912, s. 347). Müttəfiq güclər adı verilən bu qrupun mehz belə yarandığını deyən Ağaoğlu qarşı cəbhənin də bu prinsiplə- eyni coğrafi rəqabətdən yarandığını iddia edir.

Ağaoğlunun İslam dünyası üçün görüşləri: Bu əsasən, milli birlik, modernləşmə və maarifçilik düşüncəsi əsasında olmuşdur. Ağaoğlu milli birliyi, yalnız dini deyil, həm də siyasi-mənəvi institut kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə: Vəhdətin, milli birliyin zəifləməsi İslam dünyasının parçalanmasına səbəb olur. Ağaoğlu 1911-ci ildə "Türk Yurdu" dərgisinə yazdığı "Türk aləmi" adlı məqaləsində yazırdı: "Türk qədər təməssülə (assimilyasiyaya) şəraiti mühitiyyəyə meyil etməyə yaxın bir millət yoxdur. Türk mühitinin əsiridir, o qədər ki özünü, öz şərəfili qövmiyyəsini, heysiyyəti-tarixiyyəsini, ədəbiyyatını, dilini və hətta milli ənənələrini belə unutmağa hazırdır. Bu həqiqəti tariximizin bütün səhifələri isbat edir (Ələkbərli, 2021, s. 82).

Ağaoğlu Trablis və Balkan müharibələri öncəsində geosiyasi və strateji analizlərlə bərabər Avropa mətbuatından və dövlət xadimlərinin çıxışlarından da istifadə etmiş, beynəlxalq siyasətin gündəminin Misir, Krit və İran kimi regional problemlərlə dolu olmasını əsas götürərək məsələnin İslam dünyası olduğu iddiasını bir daha dəstəkləyir: *"Burada İslamın yorğanından başqa bir məsələ yoxdur! Cümlə-cahanın nəzəri İslam dünyasındadır! Hamının ortaq məqsədi İslam dünyasına hücum edib bu sahibsiz mülkə şərik olmaqdır"*. Vəziyyət belə olduğu halda, İslam dünyasının bu durum qarşısında nə etdiyini soruşmaq lazım olduğunu söyləyən Ağaoğlu "təəssüflə, lakin tərəddüd etmədən" İslam dünyasının ətrafında qopmaqda olan qiyamətdən xəbərsiz olduğunu düşünür. Buna baxmayaraq ümidsizliyə qapılmamanın vacib olduğunu deyən Ağaoğlu, ən mühüm güc mənbəyi, Avropalıların uğrunda rəqabət apardığı *"Şərqin kilidinin və açarının Osmanlıların əlində olmasıdır"* deyə bildirir (Ağaoğlu, 1910S, s. 347).

Ağaoğlunun Şərqin açarının Osmanlının əlində olmasına verdiyi böyük geosiyasi əhəmiyyət 1912-ci ildə beynəlxalq siyasətlə bağlı şərhlərində özünü bir daha göstərir. Ağaoğlu təhlillərinin birində İngiltərə-Alman münaqişəsi baş verərsə, bunun *"Osmanlıların əleyhinə və ya lehinə olacağı"* sualına cavab verərək, bir çoxlarından fərqli olaraq Osmanlının lehinə bitmə ehtimalının olduğunu söyləyib: *"Bizim taleyimiz nə İngiltərə, nə də Almaniyadan asılı deyil"* sözləriylə Osmanlı dövlətinin mövcudluğunun hər iki böyük dövlət üçün vacib olduğunu vurğulayır. Çünki Osmanlılar cənub və cənub-qərb istiqamətində Hindistana doğru yürüş edən ruslara qarşı sədd təşkil etdikləri üçün ingilislərin təhlükəsizlik məntəqəsi rolunu daşıyırdı. Ağaoğlu Türk-İslam mühitinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun həlli yollarını göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların maddi, mənəvi hətta siyasi yüksəlişi, yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: Qadın azadlığı, əlifba islahatı (Süleymanlı, 2008). Maarifçiliyin başlıca rolunu xüsusi qeyd edən Ağaoğlu, təhsili "millətin alın yazısı" adlandırır. O, üç pilləli maarif modelini müdafiə edir: 1) Əsas savadlanma- ümumi şüurun yüksəlməsi; 2) Milli mədəniyyət- kimlik və dilin qorunması; 3) Texniki və ali təhsil- iqtisadi modernləşmə.

Ağaoğlu cəmiyyətin sosial dəyişikliklərini isə aşağıdakı ardıcıllıqla təsvir edir: ailə institutunun möhkəmlənməsi, qadınların cəmiyyətə daxil olması, iqtisadi fəaliyyətin şaxələnməsi, demokratik idarəetmə. Bu ideyalar onun Qərb təhsili ilə Şərq reallıqlarını birləşdirməsinin nəticəsidir. İslam dünyasının əhəmiyyətli bir hissəsinin Müttəfiq dövlətlər tərəfindən idarə olunduğunu və ya təsir zonası olaraq paylaşdırıldığını ifadə edən Ağaoğlu İslam ərazisinin hələ nəzarət altına alınmadığı bölgələrində mübarizənin davam etdiyini bildirir. "Bu iki qrupdan İslam dünyasına ən yaxın olanı İttifaqi-Müsəlləsdir, çünki İslam dünyasının ən böyük hissəsi onların nəzarəti altındadır. Bu iki heyetden alemi İslam ilə ən sıx, ən dərin əlaqədar olan köklü aləm ilə daimi bir təmas yaradan İxtilaf-i müsəlləs ərkanıdır; zira aləm-i İslamın qismi tamamı bunların doğrudan-doğruya taxt-ı təsarruflarında və yaxud daireyi nüfuzlarındadır!" deyən Ağaoğlu bu iddiasına sübut olaraq ilk məqaləsində Əfqanıstandan Şimali Afrikaya qədər baş verən son hadisələri göstərir. Buna uyğun olaraq Xivə, Buxara və İranda Rusiyanın nəzarəti; İngiltərə İran, Əfqanıstan, Ərəbistan və Misirdə; Fransanın Mərakeş, Tunis və Tripolidəki hərəkətlərinə xüsusi diqqət yetirir" (Bilgenoğlu, 2021, s. 716). Görünən odur ki, Əhməd Ağaoğlu yuxarıda qeyd olunan Müttəfiq dövlətlərin geosiyasi mövqelərinə qarşı rəqib blok olan Mərkəzi Güclərin perspektivləri və alternativ planlarına diqqəti yönəltmək fikrini irəli sürür. *"Bu İttifaqi-Müsəlləs böyük sürətlə və şövqlə İslam dünyasına doğru tələsməkdədir!"* sözləriylə İslam dünyası üçün Müttəfiq dövlətlərlə mərkəzi güclər arasında heç bir fərq olmadığını qeyd edən Ağaoğlu məqsədinin "İslam dünyasında uğur qazanmaq və irəli getmək olduğunu" vurğulayır (Garibov, 2024, s. 57). Bu vəziyyətin İslam dünyasının aqibətinin müəyyən edilməsində mühüm rolu oynadığını yazan müəllif yanaşmanı iki blok arasındakı ziddiyyətdən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək prinsipi üzərində qurur. *"Bu iki rəqabət arasında o qədər məharətlə davranılmalıdır ki, İslam dünyasına böyük faydası olsun"* deyən Ağaoğlu bu yerdə ilk məqaləsində vurğuladığı bir nüansı yenidən təkrarlayaraq *"İslam dünyasının kilidi osmanlıların əllərindədir"* sözləri ilə onun bütün müsəlman toplumları üzərindəki ciddi mövqeyinə işarə edir.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun "Sırat-ı müstəqim"dəki yazıları yalnız dövrün hadisələrinə reaksiya deyil, həm də sistematik siyasi-nəzəri fikirlərdir. Onun yazıları: geosiyasi analitik gücü, modernləşmə proqramı, milli-mədəni konsepsiyası və İslam dünyasının birliyi ideyası ilə seçilir. Ağaoğlunun fikirləri həm tarixi, həm mədəni, həm də jurnalistikamız üçün bu gün də aktual dəyərə malikdir. Yazılarında birlik və həmrəyliyə daha çox önəm verən Ağaoğlu Birinci Dünya Müharibəsi illərində *"Bu müqəddəs və ülvi mübarizəyə heç bir xüsusi fikir qarışa bilməz, heç kim şəxsi iftixar hissi ilə burdan özünə pay qopara bilməz"* deyərək milli birliyin təşəkkül tapması üçün *"Mən və ya siz kim olmağımızdan asılı olmayaraq, ortaq və müqəddəs amallar uğrunda mübarizə apararkən əl-ələ, ürəkdən birləşərək mənəvi birliyimizi dünyaya çatdıraq!"* çağırışı edir. Ağaoğlu "Sırat-ı Mustakim"də dərc olunan məqalələrində təmsil etdiyi xalqı, eyni zamanda müsəlman türk millətinin birliyini bütün varlığı ilə müdafiə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, A. (21 iyul 1910). Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye. *Sırât-ı Müstâkîm.*
2. Ağaoğlu, A. (28 iyul 1910S)."Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye- Bizim İzleyeceğimiz Meslek". *Sırât-ı Müstâkîm.*
3. Ağaoğlu, A. (1912). Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya. *Sırât-ı Müstâkîm.*
4. Ağaoğlu, A. (1912). Vahîm Günler. *Sırât-ı Müstâkîm.*
5. Ağaoğlu, A. (1915). Vahdet-i İslâmiyye. *Sırât-ı Müstâkîm.*
6. Bilgenoğlu, A. (2021). Ahmet Ağaoğlu'na göre Birinci Dünya Savaşı öncesinde uluslararası siyaset, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası. *Bilgi Dergisi.*
7. Çakır, İ. (2022). Sırat-ı Müstakim mecmuasındaki İrana ilişkin yazıların değerlendirilmesi. *Türkiye-İran Araştırmaları Dergisi.*
8. Düzdağ, E. (2012). Meşrutiyyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi. "*Sırat-ı Müstakim" mecmuası.*
9. Ələkbərli, F. (2021). *Azərbaycan Türk Fəlsəfi və İctimai Fikir Tarixi (XIX-XX əsrlər).* Elm.
10. Garibov, E. (2024). Articles of Ahmed Agaoglu in "Sırat-i Mustakim" Newspaper. *KARABAKH IV. International Congress, Proceeding Book*, Baku.
11. Mertoğlu, M. (2008). *Sırat-ı Müstakim Mecmuası.*
12. Süleymanlı, M. (2008). *"Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və İslamiyyətdə qadın"*. Şərq-Qərb.

Daxil oldu: 08.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/15-24

Rüfət Göyüşov
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası, "De Fendo" Vəkil Bürosu
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0009-1688-2996
rufat.goyushov@gmail.com

Kredit riskinin azaldılması arxitekturası: Müqavilə şərtləri və təminat üsulları müqayisəli və milli hüquqda maliyyə öhdəliklərinin icrasının ikiqat mexanizmləri

Xülasə

Maliyyə sisteminin fundamental sabitliyi kredit öhdəliklərinin məcburi icrasının hüquqi mexanizmlərinin proqnozlaşdırılması və etibarlılığından asılıdır. Bu tədqiqat, kredit riskinin idarə edilməsi arxitekturasının hərtərəfli təhlilini təklif edir, iki əsas, qarşılıqlı əlaqəli sütuna diqqət yetirir: risklərin proaktiv bölüşdürülməsi vasitəsi kimi çıxış edən detallı müqavilə şərtləri (3.1) və struktur müdafiə təmin edən əşya təminatı üsulları (3.2). İşdə, mülkiyyət hüquqlarının mülki (kontinental) hüquq və ümumi hüquq sistemləri arasında hüquqi fərqləndirilməsindəki tarixi fərqlərin, təminatın effektivliyinə necə təsir etdiyini qiymətləndirmək üçün transaksiya xərcləri nəzəriyyəsinə əsaslanan müqayisəli hüquqi yanaşma tətbiq edilir. Mülki hüquq tarixi olaraq tam mülkiyyət (dominion) konsepsiyasını üstün tutmasına, ümumi hüquq sistemi isə hüquqların parçalanmasına (estate system) meyilli olmasına baxmayaraq, hər iki sistem kreditorlar üçün transaksiya xərclərini azaltmağa yönəlməklə funksional baxımdan yaxınlaşma nümayiş etdirir. Müəyyən edilmişdir ki, müqavilə şərtlərinin (o cümlədən vaxtından əvvəl ödəmə üçün cərimələr, yəni *Dəbbə Pulu*) sərtliyi və cərimə xarakteri, girovun *in rem* rejiminin həyata keçirilməsinin qəbul edilən zəifliyi və qeyri-şəffaflığı ilə tez-tez tərs mütənasibdir. Məcburi icra ilə bağlı yüksək xərclər və borclunun aktivlərinin qeyri-şəffaflığı ilə əlaqəli hüquq sistemlərinin qüsurları kreditorları gücləndirilmiş müqaviləyə və məhdudlaşdırıcı amillərə güvənməyə məcbur edir. Tədqiqat, həmçinin icra sürətini artırmaq və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyan mülki hüquq yurisdiksiyalarında milli qanunvericilik islahatlarının təhlilini də əhatə edir, istehlakçıların müdafiəsi və bank likvidliyinin qorunması arasında tarazlığın zəruriliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *kredit riski, müqavilə şərtləri, əşya təminatı, müqayisəli hüquq, mülki (kontinental) hüquq, ümumi hüquq, icra mexanizmləri, istehlakçı müdafiəsi*

Rufat Goyushov
"De Fendo" Law Office, Bar Association of the Republic of Azerbaijan
PhD in Law
https://orcid.org/0009-0009-1688-2996
rufat.goyushov@gmail.com

Architecture for Reducing Credit Risk: Contract Terms and Security Methods as Dual Mechanisms for the Enforcement of Financial Obligations in Comparative and National Law

Abstract

The fundamental stability of the financial system depends on the predictability and reliability of the legal mechanisms for the compulsory enforcement of credit obligations. This study offers a comprehensive analysis of the architecture for credit risk management, focusing on two main, interrelated pillars: detailed contract terms (3.1), which act as a means of proactive risk allocation,

and property security methods (3.2), which provide structural protection. The work applies a comparative legal approach based on transaction cost theory to assess how historical distinctions in the legal differentiation of property rights between civil law and common law systems impact the effectiveness of security. Although civil law has historically favoured the concept of full ownership (dominion) and common law has tended toward the fragmentation of rights (estate system), both systems demonstrate a functional convergence by seeking to reduce transaction costs for creditors. It has been established that the rigidity and punitive character of contract terms (including prepayment penalties) are often inversely proportional to the perceived weakness and lack of transparency in the implementation of the in rem regime of collateral. High enforcement costs and deficiencies in legal systems associated with the opacity of the debtor's assets compel creditors to rely on strengthened contracts and restrictive factors. The research also covers national legislative reforms in civil law jurisdictions aimed at increasing enforcement speed and aligning with international standards, emphasizing the necessity of balancing consumer protection with the safeguarding of bank liquidity.

Keywords: *credit risk, contract terms, security interests, comparative law, civil law, common law, enforcement mechanisms*

Giriş

Hüquqi müəyyənlik və icra imperative, tədqiqat probleminin tərifi və əsaslandırılması: Qloballaşma və kapitalın sərbəst hərəkəti şəraitində maliyyə sistemi müxtəlif ölkələrdən və hüquq sistemlərindən olan bazar iştirakçılarını bir-birinə bağlayan, hüquqi cəhətdən məcburi maliyyə öhdəliklərinə əsaslanır. Maliyyə institutlarının əsas borcun və faizlərin ödənilməsi öhdəliklərini effektiv şəkildə strukturlaşdıran, eyni zamanda tənzimləmə xərclərini və riskləri minimuma endirən alətlər yaratmaq qabiliyyəti müasir maliyyə sektorunun inkişafının müəyyənedici amilidir. Kredit müqavilələri sadə istiqrazlardan və kreditlərdən tutmuş mürəkkəb törəmə maliyyə alətlərinə və aktivlərlə təmin edilmiş qiymətli kağızlara qədər geniş spektrli alətləri əhatə edir. Bu sistemin uğuru və sabitliyi birbaşa hüququn müqavilələri tanımaq və onların məcburi gücünün sərhədlərini müəyyənləşdirmək qabiliyyətindən asılıdır. Nəzəri baxımdan, müqavilələrin qüsurlu icrası, kreditorların daşımaq məcburiyyətində qaldığı əlavə, əhəmiyyətli xərc kimi qəbul edilir, xüsusən də zəif hüquq sistemləri olan yurisdiksiyalarda borcalanlarla qarşılıqlı əlaqədə olduqda. Bu xərc nəinki kreditin qiymətinə təsir edir, həm də maliyyə sisteminə olan etimadı sarsıdır. Beləliklə, hazırkı tədqiqat hüquqi müəyyənliyin iki növ mexanizmin inteqrasiyası yolu ilə necə əldə edildiyini öyrənməyin zəruriliyini əsaslandırır: müqavilə tənzimlənməsi (kredit sazişinin mətnində təsbit edilmiş alətlər) və icranın təminatı (əşya hüququnda təsbit edilmiş hüquqlar).

Əsas nəzəri konsepsiyalara baxış. Müqayisəli mülkiyyət hüququ göstərir ki, mülki hüquq bütöv mülkiyyətə (*dominion*) fokuslandığı halda, ümumi hüquq "əmlak" sistemi və hüquqların parçalanması ilə işləsə də, hər iki sistem transaksiya xərclərini minimuma endirməklə istifadə maraqlarını qorumağa çalışdığı üçün funksional cəhətdən oxşardı. Əgər transaksiya xərcləri sıfır olsaydı, "tam" mülkiyyət sisteminə nail olmaq mümkün olardı, lakin praktikada hüquq sistemləri müdafiə məqsədinə çatmaq üçün "etiketlər" və ya istisna strategiyaları ilə xarakterizə olunan strukturlardan istifadə edir.

Mülkiyyət arxitekturası, mənşəyindən asılı olmayaraq, qaçılmaz olaraq kreditləşmə üçün vacib olan əsas xüsusiyyətləri yaradır: istisna hüquqları, *in rem* statusu və hüquqların varislərə keçməsi. Fərqlər son nəticədə (effektiv müdafiə) deyil, tarixi yoldan asılılığın əksi olan hüquqların *fərqləndirilmə tərzindədir*. Ümumi hüquqda bu, feodal parçalanmadan, mülki hüquqda isə Roma ilhamlı bütöv mülkiyyətdən asılılıqdır. Bu fundamental struktur fərqini başa düşmək, təminat mexanizmlərinin təhlili üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Burada "mülkiyyət arxitekturası"nın kreditləşmə mexanizmlərindəki rolu və hüquq sistemləri arasındakı fundamental fərqlərə diqqət yönəltmək lazımdır. Əsas vurğulanası məqam odur ki, istər mülki (kontinental) hüquq, istərsə də ümumi hüquq sistemlərində mülkiyyətin strukturlaşdırılması kredit prosesinin təməlini təşkil edən üç əsas xüsusiyyəti formalaşdırır: istisna hüquqları (yəni,

mülkiyyət sahibinin başqalarının müdaxiləsini hüquqla əngəlləmək imkanı), in rem statusu (mülkiyyətin bütün dünyaya qarşı müdafiə oluna bilən hüquq olması) və hüquqların varislərə keçməsi (mülkiyyətin nəsildən-nəslə ötürülməsi).

Bu xüsusiyyətlər hər iki hüquq sistemində mövcud olsa da, onların yaranma və fərqləndirilmə üsulu fərqlidir. Ümumi hüquq (common law) sistemində mülkiyyət hüququ feodal dövrdən gələn "parçalanmış" struktura – yəni, müxtəlif hüquqların ayrılıqda və ya birlikdə bir əmlak üzərində mövcud olmasına əsaslanır. Mülki hüquq (civil law) isə Roma hüququndan qaynaqlanan "bütöv mülkiyyət" konsepsiyasına – yəni, bir şəxsin əmlak üzərində tam və bölünməz hüquqa sahib olmasına üstünlük verir. Bu fərqlər, hüquq sistemlərinin tarixi inkişaf yolundan asılı olaraq formalaşıb və bu günə qədər kreditləşmə prosesində təminat mexanizmlərinin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Təhlil baxımından, bu struktur fərqlər, kreditorların risklərinin idarə edilməsi və təminatın effektivliyi üçün vacibdir. Məsələn, ümumi hüquqda bir əmlak üzərində birdən çox "estate" və ya hüquq növü mövcud ola bilər, bu isə təminatın (girovun) hüquqi statusunu və icra imkanlarını təsir edə bilər. Kontinental hüquqda isə, mülkiyyət daha vahid olduğu üçün, təminatın icrası və hüquqların müdafiəsi daha sadə və şəffaf ola bilər. Lakin hər iki sistemin məqsədi kreditorun hüquqlarını qorumaq və kredit riskini azaltmaqdır, sadəcə bu məqsədə çatmaq üçün fərqli hüquqi yollar və mexanizmlər istifadə olunur. Hüquq və maliyyənin kəsişməsində dinamik bir problem ortaya çıxır: maliyyə alətləri tez-tez tənzimləmə xərclərini zəiflətmək məqsədi ilə hazırlanır, bu da tənzimləmə arbitrajına kömək edə bilər. Buna görə də, məcburi icra mexanizmlərinin hüquqi konstruksiyası bu dinamikaya müqavimət göstərəcək qədər etibarlı olmalı və maliyyə öhdəliklərinin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin etməlidir.

Tədqiqat

Araşdırmada, həmçinin, istehlakçıların müdafiəsi baxımından balans prinsipinin rolu incələnir. İstehlakçı kreditləri sahəsində borcalan (fiziki şəxs) müqavilənin zəif tərəfi sayıldığından, qanunvericilik onların maraqlarını xüsusi üsullarla qoruyur – misal üçün, *istehlakçının 14 gün ərzində kredit müqaviləsindən imtina hüququ*, informasiya açıqlamalarının məcburiliyi, ədalətsiz şərtlərin etibarsızlığı kimi təminatlar beynəlxalq standartlarda müəyyən olunan qaydalar əsasında təhlil olunur.

Nəticə olaraq, mülkiyyət arxitekturasının tarixi əsasları və struktur fərqləri kreditləşmə prosesində təminat mexanizmlərinin seçimi və effektivliyini birbaşa təsir edir. Kredit verənlər və hüquqşünaslar bu fərqləri nəzərə alaraq riskləri qiymətləndirməli və ən optimal təminat vasitəsini seçməlidirlər.

Müqavilə şərtləri icrası təmin etmənin əsas vasitəsi kimi: Kredit müqavilələrində iradə sərbəstliyi və imperativ normalar. Müqavilə şərtləri riskin idarə edilməsinin ilkin səviyyəsidir, kreditor və borcalana münasibətlərini əvvəlcədən strukturlaşdırmağa və lazımi icra olunmaması ilə bağlı riskləri bölüşdürməyə imkan verir. Öhdəlik hüququnun əsasını təşkil edən iradə sərbəstliyi prinsipi tərəflərə faiz dərəcəsini, ödəniş cədvəlini, vaxtından əvvəl bağlama şərtlərini və cərimə sanksiyalarını müəyyən etməyə imkan verir.

Lakin istehlakçıların müdafiəsi və makromaliyyə sabitliyinin qorunması maraqları naminə, hüquq sistemləri müqavilə azadlığını məhdudlaşdıran imperativ normalar tətbiq edir. Bu məhdudiyyətlər tez-tez maksimum icazə verilən faiz dərəcələrinə, məcburi məlumat açıqlanması tələblərinə və xüsusən də cərimə və dəbbə pullarının hesablanması limitlərinə aiddir. Müqavilə müddəalarının riskin idarə edilməsi aləti kimi effektivliyi, əşya təminatının həyata keçirilməsinin mürəkkəb, uzunmüddətli və ya baha başa gəldiyi hallarda xüsusilə artır.

Belə şəraitdə, kreditorlar *in rem* rejiminin aşağı effektivliyini gücləndirilmiş müqavilə müdafiəsi hesabına kompensasiya edərək, müqavilə mətninə daha sərt və preventiv şərtlər daxil etməyə məcbur olurlar. İn rem rejimi, bir mülkiyyət hüququnun yalnız konkret bir şəxsə qarşı değil, bütün dünyaya karşı ileri sürülebilmesini ifade eden hüquqi bir rejimdir. Yəni, bir əmlak üzərində in rem hüququ olan şəxs, bu hüququnu yalnız müqavilə tərəfdaşına qarşı deyil, həmin əmlaka iddia irəli sürən hər kəsə qarşı müdafiə edə bilər. Bu, mülkiyyət hüquqlarının güclü və geniş qoruma təmin

etdiyi anlamına gəlir və xüsusilə təminat mexanizmlərində kreditorun hüquqlarını digər şəxslərə qarşı da qoruya bilməsini mümkün edir. Kontinental hüquq sistemində in rem hüquqlar tipik olaraq əmlakın hər kəsə qarşı müdafiə oluna bilən, bölünməz və ötürülə bilən hüquqlar olduğunu göstərir. Bu rejim, əmlakın hüquqi statusunun açıq və şəffaf olmasını təmin edərək, kreditləşmə və təminat proseslərində hüquqi təhlükəsizliyi artırır.

Əsas elementlər və icra riskinin bölüşdürülməsi. Öhdəliklərin icrası mexanizmləri təkcə kreditin əsas şərtlərində deyil, həm də qeyri-tipik icra ssenarilərini, məsələn, vaxtından əvvəl ödənişi tənzimləyən xüsusi maliyyə bəndlərində əks olunur.

Vaxtından əvvəl ödənişə görə cərimələrin mexanikası (Dəbbə Pulu). Milli hüquq kontekstində *Dəbbə Pulu* kimi tanınan vaxtından əvvəl ödəmə cərimələri, borcalandan öhdəliyin vaxtından əvvəl icra edilməsinə görə tutulan kompensasiyadır. Bu, ədalətsiz görünsə də, onların iqtisadi məntiqi bankın likvidlik və faiz riskini idarə etmək zərurəti ilə izah olunur. Bank, əlində olan vəsaitləri və proqnozlaşdırılan gələcək daxilolmaları əsas götürərək, planlaşdırılmış şəkildə yeni kreditlərə və ya depozit öhdəliklərinin ödənilməsinə yönəldir.

Əgər borcalan krediti müəyyən edilmiş müddətdən tez (tez-tez müddətin sonuna altı ay və ya daha çox qaldığı şərti ilə) ödəyirsə, bu, bankın planlı pul axınlarını pozur, bank isə gələcək faiz gəlirini itirir. Adətən əsas borcun qalıq məbləğinin təxminən 0.5–1%-ni təşkil edən cərimə , bu gözlənilməz xərcləri ödəməyə xidmət edir ki, bu da azad edilmiş vəsaitlərin dərhal, bəlkə də daha az sərfəli dərəcələrlə yenidən investisiya edilməsi zərurəti ilə əlaqədardır, bununla da icra müddəti üfüqünün pozulması xərcini borcalanın üzərinə qayıdır. Bu mexanizm, kreditorun maliyyə planlaşdırılması üçün kritik əhəmiyyət kəsb edən öhdəliyin müəyyən edilmiş müddət çərçivəsində icrasını gücləndirir.

Maliyyə müddəaları məhdudlaşdırıcı amillər və kompensatorlar kimi. Gecikmə faizləri və komissiyalar kimi digər maliyyə müddəaları birbaşa məhdudlaşdırıcı amillər kimi xidmət edir. Bu ödənişlər yalnız zərərləri kompensasiya etmir, həm də borcalanın davranışını formalaşdırır. Qeyd etmək vacibdir ki, banklararası köçürmə komissiyalarının tutulması səbəbindən ödənişin qismən yerinə yetirilməməsi kimi cüzi texniki nasazlıqlar belə cərimələrin hesablanmasına səbəb ola bilər.

Lakin, hüquqi tətbiqin "yumşaq" səviyyəsi də mövcuddur. Bəzi kredit təşkilatları borcalanlara gecikmə cərimələrinin hesablanmasına başlamazdan əvvəl bir neçə günlük qısa güzəşt müddəti verirlər. Bu yanaşma, diskresion olsa da, kiçik mübahisələrin həlli ilə bağlı əməliyyat-transaksiya xərclərini azaldır və vəsaitlərin köçürülməsindəki cüzi səhvlər və ya qeyri-dəqiqliklər səbəbindən yaranan münaqişələrin qarşısını alaraq institusional etimadın möhkəmlənməsinə kömək edir.

Məhz müqavilə şərtlərinin sərtlik dərəcəsi (bölmə 3.1) kreditorun xarici icra mexanizmlərinə olan etimad səviyyəsini göstərir. Əgər məhkəmə tərəfindən tutulma və girovun həyata keçirilməsi ləng və ya qeyri-müəyyən olduğu bilinirsə, kreditorlar könüllü icranı stimullaşdırmaq və ya əvvəlcədən kompensasiya almaq üçün risk mükafatını və cərimə sanksiyalarını müqavilə şərtlərinə "yükləməyə" çalışacaqlar.

Kredit müqaviləsinin icrasının təminat üsullarının ümumi xarakteristikası. Təminat maraqlarının tərifi və taksonomiyası. Təminat üsulları kreditora borclunun aktivlərinə qarşı tələb hüququ verən hüquqi alətlərdir. Onlar üçüncü şəxsin öhdəliklərinə əsaslanan şəxsi təminata (*in personam*) (məsələn, zaminlik) və müəyyən əmlaka hüquq verən əşya təminatına (*in rem*) (məsələn, girov və ya ipoteka) bölünürlər.

Əşya təminatı riskin azaldılmasının struktur elementidir, çünki o, kreditora prioritet və izləmə hüququ verir. *In rem* statusu o deməkdir ki, girov qoyulmuş əmlaka hüquq mülkiyyətçinin dəyişməsi ilə belə saxlanılır və qeyri-müəyyən üçüncü şəxslər dairəsinə qarşı irəli sürülə bilər. Bu xüsusiyyət təminatı sadə müqavilə tələbindən kəskin şəkildə fərqləndirir.

Təminatın hüquqi funksiyaları: prioritet, icra və riskin azaldılması. Təminatın əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. *Prioritet:* Təminat, kreditorun, xüsusən də borclunun ödəniş qabiliyyətsizliyi və ya iflası halında girov qoyulmuş əmlakın dəyərindən tələblərinin ödənilməsində üstünlüyə malik olacağına zəmanət verir.

2. *Tutulmanın proqnozlaşdırılması:* Girovun həyata keçirilməsinin dəqiq müəyyən edilmiş prosedurları hüquqi qeyri-müəyyənliyi azaldır.

3. *Riskin azaldılması:* Effektiv təminat kreditorun potensial zərərini azaldır, bu da kreditin dəyərinin azalmasına imkan verir.

Hüquq sistemlərinin təminat baxımından zəifliyi birbaşa kreditorların borcun qiymətinə daxil etdiyi yüksək icra xərclərinə çevrilir. Beləliklə, təminat sisteminin effektivliyinin artırılması kapitalın əlçatanlığına təsir edən makroiqtisadi vəzifədir.

Borclunun aktivlərinin şəffaflığının kritik əhəmiyyəti. Hər hansı bir məcburi icra rejiminin səmərəliliyi üçün, onun hüquqi ənənəsindən asılı olmayaraq, borclunun maliyyə aktivləri haqqında kifayət qədər şəffaflıq və onların yerləşdiyi yer haqqında məlumat tələb olunur. Pul borcu ilə əlaqədar məhkəmə qərarının məcburi icrası universal bir problemdir, onun həlli üsulları geniş şəkildə dəyişir.

Əgər girov hüququ hüquqi cəhətdən qüsursuz şəkildə rəsmiləşdirilmişdirsə, lakin aktivi tez bir zamanda müəyyən etmək və ya qiymətləndirmək imkanı yoxdursa, yaxud aktiv reyestrləri qeyri-şəffafdırsa, girovu həyata keçirmə hüququ illüziyaya çevrilir. Aktivlərin yerləşdiyi yer haqqında zəruri məlumatların olmaması transaksiya xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, proqnozlaşdırılma qabiliyyətini azaldır ki, bu da öz növbəsində əşya təminatının gücünü zəiflədir. Nəticə etibarı ilə, aktivlərin qeydiyyat sistemlərinin modernləşdirilməsinə və inteqrasiyasına sərmayə qoyulması kreditorların yüksək səviyyəli müdafiəsinə nail olmaq üçün zəruri şərtdir.

Təminat və icra arxitekturasının müqayisəli təhlili. Hüquqi fərqlər. Müqayisəli təhlil göstərir ki, kontinental və ümumi hüquq sistemləri, kreditorların maraqlarının müdafiəsində funksional oxşarlığa nail olsalar da, tarixi yoldan asılılıq səbəbindən dərin struktur fərqlərini qoruyub saxlayırlar (An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property).

Kontinental hüquq: “Roma hüququna söykənən sistem mülkiyyətin bütövlüyü (dominion) prinsipini ön plana çıxarır. Bunun nəticəsi olaraq, mülkiyyəti məhdudlaşdıran əşya hüquqları (girovlar, ipotekalar) tarixən ehtiyatla tanınmış və ciddi forma tələblərinə əməl olunmasını tələb etmişdir. Fərqləndirmə tərzi bölünməz bütöv mülkiyyət konsepsiyasını əks etdirir. Ənənəvi olaraq istəksiz təsbit etmə dedikdə, hüquqi baxımdan mülkiyyəti məhdudlaşdıran əşya hüquqlarının (məsələn, girov və ipoteka) yaradılmasına və rəsmiləşdirilməsinə qarşı bir tərəddüd və ya ehtiyatkarlıq göstərildiyini bildirir. Yəni, keçmişdə, bu cür hüquqların tanınması və tətbiq olunması hüquq sistemi tərəfindən asanlıqla qəbul edilmirdi; əksinə, bu hüquqların yaranması üçün ciddi prosedur və formal tələblərə əməl etmək tələb olunurdu. Bu da öz növbəsində, mülkiyyətin "bölünməz bütöv" bir anlayış olaraq qorunmasına xidmət edirdi. Başqa sözlə, mülkiyyət üzərində əlavə haqların (girov, ipoteka kimi) yaradılması hüquq sistemi tərəfindən çətinləşdirilirdi və bu prosesə ehtiyatla yanaşılırdı. Bu yanaşma, mülkiyyətin bölünməz və tam bir hüquq olaraq dəyərləndirilməsi prinsipi ilə bağlıdır.

Ümumi hüquq: “Feodal parçalanmaya əsaslanan hüquq sistemi mülkiyyətin bir çox hüquqi maraqlara (esteytlərə) bölünə bildiyi “hüquqlar toplusu” konsepsiyası ilə fəaliyyət göstərir.[2] Bu yanaşma, o cümlədən dəyişkən yüklülük (floating charge) kimi müxtəlif təminat formalarının daha çevik şəkildə yaradılmasına imkan vermişdir. Mülkiyyət hüquqlarının bu cür diferensiasiyası, sistemin feodal parçalanmasına söykənən tarixi ənənəsinin təbii təzahürüdür (An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property).

Funksional yaxınlaşma transaksiya xərclərini minimuma endirmək üçün iqtisadi tələblərlə şərtlənir (An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property). Transaksiya xərclərini minimuma endirməklə kreditor və borclu arasındakı hüquqi münasibətlərdə əməliyyatların daha səmərəli və az xərcli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edilməsinə nail olunur. Bu, kreditin verilməsi və ya təminatın yaradılması prosesində ortaya çıxan hüquqi, inzibati, qeydiyyat və məhkəmə xərclərinin, həmçinin tərəflərin vaxt və resurs itkisinin azaldılması məqsədini daşıyır. Funksional yaxınlaşma isə, hüquqi sistemlərin bir-birindən fərqli olsa da, iqtisadi baxımdan eyni nəticəyə – yəni bu xərclərin azaldılmasına – yönəlməsini ifadə edir. Başqa sözlə, hüquq sistemləri öz strukturlarında fərqli mexanizmlər tətbiq etsələr də, onların məqsədi təminat münasibətlərində

əlavə xərcləri, bürokratik maneələri və vaxt itkisini minimuma endirməkdir. Bu da kapitalın daha ucuz və əlçatan olmasına, iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olur.

Bununla belə, struktur fərqlər qalır: kontinental Avropada ipoteka və girovun yaradılması, qeydiyyatı və həyata keçirilməsi prosedurları, anqlo-amerikan yurisdiksiyalarında tətbiq edilən girov (mortgages) və kompleks təminat maraqlarına (UCC security interests) tətbiq edilən prosedurlardan metodoloji cəhətdən fərqli olaraq qalır. UCC security interests ABŞ-da tətbiq olunan Universal Ticarət Məcəlləsinə (Uniform Commercial Code) əsaslanan təminat maraqlarıdır. Bu mexanizm kreditorun borclunun daşınar əmlakı üzərində hüquq əldə etməsinə imkan verir və həmin əmlak kreditin təminatı kimi çıxış edir. UCC security interests-in yaradılması və qeydiyyatı prosedurları çevik və sadədir, bu da kreditorlar üçün risklərin azaldılmasına və kreditin əlçatanlığının artırılmasına xidmət edir.

Əsas təminat növlərinin ətraflı nəzərdən keçirilməsi. Daşınmaz əmlakın təminatı (İpoteka/Girov). Kontinental hüquqda ipoteka ciddi notarial forma və ictimai qeydiyyat tələb edir. Prioritet qeydiyyat tarixinə görə müəyyən edilir. Tutulmaya başlama prosesi tez-tez məcburi məhkəmə qərarını əhatə edir ki, bu da prosedur müddətini və xərclərini artırır. Ümumi hüquq sistemlərində, əsas təminat da qeydiyyat tələb etsə də, ədalətli girov (equitable mortgages) mexanizminin inkişafı da daxil olmaqla, daha böyük çeviklik mövcuddur.

Daşınar əmlakın təminatı (Girovlar, Yükləmələr). Kontinental hüquq ənənəvi olaraq daşınar əmlakın girovunun kreditora sahibliyin verilməsini tələb edirdi ki, bu da onun təsərrüfat fəaliyyətində girov kimi istifadəsini (məsələn, istehsal avadanlığı) mümkünsüz edirdi. Müasir mülki hüquq islahatları, sahibliyin verilmədən girov reyestrlərinin yaradılması yolu ilə bu məhdudiyyətin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Ümumi hüquq, xüsusən də ABŞ-da UCC vasitəsilə, təminat marağını qeydə alaraq borcalanın aktivə sahibliyini saxlamasına imkan verir. Əhəmiyyətli bir nümunə, Fransız mülki hüququnda *Satıcının İmtiyazıdır* (*Vendor's Privilege*). Qanunvericiliklə yaranan və qeydiyyat tələb etməyən bu hüquq, funksional olaraq ümumi (anqlo-sakson) hüquqdakı qeydiyyatı tələb etməyən alış qiyməti təminat marağına (PMSI) bənzəyir (Djankov, McLiesh, Shleifer, 2007). Bu, mülki-hüquqi sistemlərin müəyyən, sosial əhəmiyyətli hallarda formal qeydiyyat zərurətini yan keçən, özünəməxsus yüksək effektiv, lakin struktur cəhətdən unikal prioritet müəyyən etmə üsullarına malik olduğunu göstərir.

Burada qeyd olunan "ümumi (anqlo-sakson) hüquqdakı qeydiyyatı tələb etməyən alış qiyməti təminat marağına (PMSI) bənzəyir" ifadəsi, xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniya kimi ümumi hüquq sistemlərində rast gəlinən bir hüquqi mexanizmə işarə edir. PMSI (Purchase Money Security Interest) — alış qiyməti təminat marağı, kreditorun borcluya müəyyən bir əmlakı almaq üçün verdiyi kreditə qarşılıq həmin əmlak üzərində xüsusi bir üstünlük (prioritet) hüququ qazanmasını təmin edən bir mexanizmdir. Bu mexanizmin ən önəmli cəhəti, əmlakın alınması üçün verilən kreditə görə təminat hüququnun yaradılması üçün bəzi hallarda əlavə qeydiyyat prosedurlarının tələb olunmamasıdır. Yəni, kreditor, borcluya konkret bir əşyanı almaq üçün pul verdikdə, həmin əşya üzərində avtomatik olaraq xüsusi bir üstünlüklü təminat marağı əldə edə bilir.

Bu yanaşma, mülki-hüquqi sistemlərdə də bəzən tətbiq olunur. Məsələn, müəyyən sosial əhəmiyyətli hallarda və ya ictimai maraq daşıyan münasibətlərdə, qanunvericilik, təminat hüququnun yaranması üçün formal qeydiyyat prosedurlarını aradan qaldıra və ya sadələşdirə bilər. Bu, hüquqi effektivliyi artırmaq və iqtisadi münasibətləri sürətləndirmək məqsədilə edilir. Beləliklə, həm PMSI, həm də mülki hüquqda qeydiyyatsız yaranan təminat hüquqları, kreditorun müəyyən hallarda xüsusi prioritet əldə etməsini və digər kreditorlara nisbətən üstünlük qazanmasını təmin edir. Lakin, struktur baxımından bu üsullar fərqli hüquqi sistemlərə əsaslansalar da, məqsədləri — yəni, alış üçün verilən kreditin təminat hüququ baxımından xüsusi statusa malik olması — ortaqdır.

İcrada hüquqi səmərəlilik və transaksiya xərcləri. Yüksək transaksiya xərcləri ilə ölçülən hüquq sistemlərinin icra baxımından zəifliyi, kreditin bahalaşmasına səbəb olur (Dəbbə nədir və o hansı hallarda tutulur). Tarixi olaraq, ümumi hüquq sistemləri (Böyük Britaniya və ABŞ) ümumi kreditor müdafiəsində, xüsusən də ödəniş qabiliyyətsizliyi və girovun sürətli həyata keçirilməsi sahəsində

üstünlük nümayiş etdirmişlər. Fransa və Almaniya kimi mülki-hüquqi yurisdiksiyalar, xüsusilə ödəniş qabiliyyətsizliyi sahəsində funksional yaxınlaşmaya nail olmaq üçün əhəmiyyətli addımlar atmışlar. Bu hərəkət, effektiv hüquqi müdafiənin iqtisadi inkişaf üçün ilkin şərt olduğunun etirafını əks etdirir. Maraqlıdır ki, öhdəliklərin icrası mərhələsində borcalan üzərində kreditor nəzarətinə gəldikdə, Almaniyanın mülki-hüquq sistemi tarixi üstünlük nümayiş etdirmişdir.[3] Bu, tənzimləmə fəlsəfəsində fərqlilik olduğunu göstərir: Kontinental mülki hüquq preventiv risklərin idarə edilməsinə və nəzarətə daha çox diqqət yetirə bilər, ümumi (anqlo-sakson) hüquq isə defoltdan sonra daha aqressiv sürətli tutulma mexanizmlərini təmin edir.

Qanunvericilik icmalı: Milli hüquq, normativ aktlar və konvergensiya tendensiyası. Kredit sazişlərini tənzimləyən milli hüquqi bazanın icmalı. Milli hüquq, bir qayda olaraq, həm öhdəlik münasibətlərinin (Mülki Məcəllədə kredit müqaviləsi), həm də əşya hüquqlarının (girov və ipoteka) ciddi tənzimlənməsini nəzərdə tutan kontinental hüquq sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Banklar və bank olmayan kredit təşkilatları haqqında qanunvericilik müqavilənin məzmununa, məlumat açıqlanması standartlarına və kreditləşmə prosedurlarına dair tələbləri detallı şəkildə müəyyən edir.

Müqavilə şərtlərinin tənzimlənməsinə (3.1) xüsusi diqqət yetirilir. Qanunvericilik müqavilə azadlığı üçün, xüsusən də maksimum icazə verilən cərimələr və dəbbə pulları, o cümlədən *Dəbbə Pulu*-nun (vaxtından əvvəl ödəniş cəriməsi) ölçüsünə və gecikmə faizlərinin hesablanmasına dair məhdudiyyətlər baxımından imperativ sərhədlər müəyyən edir. Bu normalar borcalanın müdafiəsinə yönəldilmişdir, lakin onların sərtliyi maliyyə intizamının və bank sisteminin likvidliyinin qorunması mandati ilə tarazlaşdırılmalıdır.

Müqavilə şərtlərinə təsir edən son qanunvericilik dəyişikliklərinin təhlili. Sosial və iqtisadi çağırışlara cavab olaraq, eləcə də istehlakçı hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmək üçün milli qanunvericiliyə tez-tez bankların yüksək cərimə və komissiyalar hesablamaq imkanlarını məhdudlaşdırmağa yönəlmiş dəyişikliklər tətbiq edilir. Məsələn, son normativ aktlar müəyyən növ istehlak kreditləri üzrə *Dəbbə Pulu*-nun tutulması imkanlarını məhdudlaşdıra və ya ləğv edə, yaxud peniyanın hesablanmasına başlamazdan əvvəl məcburi güzəşt müddəti tətbiq edir. Müqavilə şərtlərinə belə tənzimləyici müdaxilə birbaşa iqtisadi nəticəyə malikdir. Qanunverici bankların müqavilə rıçaqları (3.1) vasitəsilə riski idarə etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırmaqla, faktiki olaraq kreditor üçün əməliyyat riskini və likvidlik riskini artırır. Bank faiz ödənişlərindən gözlənilən gəliri itirir və vəsaitlərin planlaşdırılan investisiya dövründən vaxtından əvvəl çıxması ilə bağlı xərcləri çəkməli olur (Purchase Money Security Interests in Common Law).

Beləliklə, tənzimləmə balansı olduqca incədir. Əgər qanunvericilik müqavilə müdafiəsi vasitələrini həddindən artıq məhdudlaşdırırsa, bu, kreditorları yaranan riski ya baza faiz dərəcələrini artırmaqla (bütün borcalanlara təsir edir), ya da daha geniş və keyfiyyətli təminat (3.2) tələb etməklə kompensasiya etməyə məcbur edə bilər ki, bu da kreditin əlçatanlığını məhdudlaşdırır.

Təminatın icrasına təsir edən qanunvericilik dəyişiklikləri. Funksional yaxınlaşma tendensiyası çərçivəsində milli qanunvericilik, effektivliyini və proqnozlaşdırılma qabiliyyətini artırmaq üçün əşya təminatı rejimlərini fəal şəkildə islah edir. Bu islahatlar, mülki-hüquqi sistemlərin ümumi hüquqla müqayisədə tarixi çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa yönəldilmişdir.

İslahatların əsas istiqamətləri aşağıdakıları əhatə edir:

1. *Girov reyestrlərinin modernləşdirilməsi:* Daşınar əmlak girovlarının mərkəzləşdirilmiş, elektron və ictimaiyyətə açıq reyestrlərinin tətbiqi. Bu, borclunun aktivlərinin şəffaflığını təmin etmək üçün kritik əhəmiyyətə malikdir, çünki kreditorlara yükləmələrin olub-olmamasını tez bir zamanda müəyyən etməyə və prioriteti təyin etməyə imkan verir.

2. *Tutulma prosedurlarının sadələşdirilməsi:* Girov qoyulmuş əmlakın tutulması prosedurlarını sürətləndirməyə yönəlmiş mülki-prosessual qanunvericiliyə dəyişikliklərin edilməsi, xüsusilə ipoteka sahəsində. Bu dəyişikliklər tez-tez məhkəmədən kənar həyata keçirmə imkanını və ya qısaldılmış məhkəmə prosedurlarının tətbiqini əhatə edir. Məqsəd, ənənəvi sistemlər üçün xarakterik olan yüksək transaksiya xərclərini və prosesin müddətini azaltmaqdır.

3. *Ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında qanunvericilik:* Təminatlı kreditorların aydın və prioritet statusunu təmin etmək üçün milli Müflisləşmə və iflas qanunlarının uyğunlaşdırılması. Bu hərəkət, iflas prosesində təminatlı kreditorların yüksək səviyyəli müdafiəsinin kapital cəlb etmək üçün əsas amil olduğunu göstərən beynəlxalq təcrübəni əks etdirir.

Müqayisəli tənzimləmə dinamikası: konvergensiya trayektoriyasının qiymətləndirilməsi. Konvergensiya anlayışı müxtəlif hüquqi sistemlərin və ya tənzimləyici çərçivələrin bir-birinə yaxınlaşmasını və ümumi standartlara, yaxud praktikaya doğru inkişaf etməsini ifadə edir. Xüsusilə bankçılıq və maliyyə sektorlarında, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin beynəlxalq ən yaxşı təcrübələrə və effektiv risk idarəetmə modellərinə doğru uyğunlaşması konvergensiyanın əsas nümunəsidir. Konvergensiya trayektoriyası isə bu yaxınlaşma prosesinin gediş yolunu, mərhələlərini və istiqamətlərini əks etdirir. Hüquqi tənzimləmələrdə konvergensiya trayektoriyası milli sistemlərin öz ənənəvi yanaşmalarından beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş və daha səmərəli hesab olunan modellərə tərəf hərəkətini göstərir. Konvergensiya hüquqi müəyyənlik və proqnozlaşdırılma təmin edir. Fərqli ölkələrdə fəaliyyət göstərən banklar və maliyyə qurumları üçün ümumi qaydalar və prosedurlar beynəlxalq əməliyyatların və investisiyaların asanlaşmasına kömək edir. Bundan əlavə, risklərin idarə olunması və kreditin icrası kimi sahələrdə daha səmərəli həll yolları təqdim edir.

Nəticə olaraq, konvergensiya və onun trayektoriyası hüquqi sistemlərin səmərəlilik, şəffaflıq və investisiya cəlbediciliyi baxımından bir-birinə yaxınlaşmasını təmin edən strateji bir prosesi ifadə edir. Bu proses həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə maliyyə sabitliyi və inamın güclənməsinə töhfə verir.

Məhz bu konvergensiya trayektoriyası kontekstində, kontinental hüquq prinsiplərinə əsaslanan milli hüquq sistemi, kontinental ənənə üçün xarakterik olan icra effektivliyindəki tarixi boşluğu aradan qaldırmaq üzərində fəal şəkildə işləyir. Təminat sahəsində müşahidə olunan qanunvericilik dəyişiklikləri, kreditləşmənin transaksiya xərclərini azaltmaqda ən effektiv olduğu sübut edilmiş modellərlə yaxınlaşma səylərini nümayiş etdirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məcburi icra hüququn yerli hüquqi ənənələri və mədəniyyəti ilə ən sıx bağlı olan sahəsidir. Formal olaraq güclü girov və ipoteka qanunvericiliyi qəbul edilmiş olsa belə, icranın faktiki sürəti və proqnozlaşdırılma qabiliyyəti ətalət və məhkəmə prosedurlarının mürəkkəbliyi səbəbindən aşağı qala bilər. Aktivlərin qeyri-şəffaflığı və prosessual mexanizmlərin ləngliyi kreditorlar üçün yüksək qeyri-aşkar xərcləri dəstəkləyir (A Legal Theory of Finance – Scholarship Archive*).* "Kağız üzərindəki qanun" və "fəaliyyətdə olan qanun" arasındakı bu daimi fərq, əşya təminatının gücləndirilməsi səylərinə baxmayaraq, müqavilə şərtlərinin niyə riskin idarə edilməsinin əsas aləti olaraq kritik əhəmiyyətini qoruyub saxladığını izah edir.

Nəticə

Nəticələrin sintezi. Kredit öhdəliklərinin icrası ikiqat arxitektura vasitəsilə həyata keçirilir: proaktiv müqavilə şərtləri və struktur cəhətdən güclü əşya hüquqları. Sistemin effektivliyi bu elementlər arasındakı sinergiyadan asılıdır. *Dəbbə Pulu* kimi müqavilə cərimələri təkcə cəza deyil, həm də bankın likvidliyini idarə etmək üçün zəruri vasitədir, planlı pul axınlarındakı nasazlığı kompensasiya edir.

Müqayisəli təhlil göstərdi ki, kontinental və ümumi hüquq hüquqların hüquqi fərqləndirilməsinin müxtəlif üslublarından (bütöv mülkiyyətə qarşı parçalanma) istifadə etsə də, bu, tarixi yoldan asılılıqla şərtlənir (An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property), qlobal maliyyə təzyiqi girovun həyata keçirilməsində aşağı transaksiya xərclərini təmin edən sistemlər istiqamətində funksional yaxınlaşmaya gətirib çıxarır (A Legal Theory of Finance – Scholarship Archive). Eyni zamanda, borclunun aktivlərinin şəffaflığının artırılması bir çox yurisdiksiyalar üçün universal və həll edilməmiş problem olaraq qalır.

Milli kontekstdə əsas vəzifə islahat aparılmış maddi təminat hüququ ilə ləng, ənənəvi olaraq şərtlənən prosessual icra mexanizmləri arasındakı boşluğu aradan qaldırmaqdır. Bundan əlavə, bankların müqavilə azadlığının tənzimləyici məhdudlaşdırılması (məsələn, vaxtından əvvəl ödəniş

cərimələri ilə bağlı) diqqətlə tarazlaşdırılmalıdır. Bu alətlərin həddindən artıq məhdudlaşdırılması, bankları yaranan qeyri-proqnozlaşdırılan icra risklərini kompensasiya etmək üçün ya əsas kredit dəyərini artırmağa, ya da həddindən artıq təminat tələb etməyə məcbur edərək, riski istəmədən bütün maliyyə sisteminə köçürə bilər.

Nəticələr və tövsiyələr.

Kredit öhdəliklərinin icrasının hüquqi əsasını daha da möhkəmləndirmək və sistem riskini azaltmaq üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur:

1. Prosessual səmərəliliyə investisiya: qanunvericilik islahatlarının təkcə maddi hüquqa (yeni girov növlərinin yaradılması) deyil, həm də məhkəmə yolu ilə tutulma və girovun həyata keçirilməsi müddətini azaltmaq üçün prosessual hüquqa yönəldilməli olduğunu qəbul etmək. Ənənəvi mülki prosesin ləngliyini yan keçə bilən ixtisaslaşdırılmış, sürətləndirilmiş məhkəmə və ya məhkəmədən kənar mexanizmlərin tətbiqi zəruridir.

2. Rəqəmsal şəffaflığın artırılması: daşınar və daşınmaz əmlak üzərindəki yükləmələr haqqında məlumata dərhal çıxışı təmin edən elektron reyestrlərin inkişaf etdirmək və inteqrasiyasını sürətləndirmək (Contract Enforcement, Institutional Stability, and the Level and Maturity of International Debt*)*. Bu, məlumat asimmetriyasını və kreditorların transaksiya xərclərini birbaşa azaldır (Common Law vs. Civil Law: Which System Provides More Protection to Shareholders and Creditors and Promotes Financial Development).

3. Müqavilə cərimələrinin ağlabatan tənzimlənməsi: Dəbbə Pulu kimi müddəaları məhdudlaşdıran istehlakçıların müdafiəsi tədbirlərini tətbiq edərkən, bu məhdudiyyətlərin bankların likvidliyini effektiv şəkildə idarə etmək qabiliyyətini sarsıtmadığına zəmanət vermək üçün hərtərəfli təhlil aparılmalıdır. Alternativ, borcalanın məlumatlı razılığını təmin etməklə, riskin idarə edilməsi aləti kimi funksiyasını qoruyub saxlamaq üçün tam qadağan edilmək əvəzinə, bu cərimələr haqqında məlumatın aydın açıqlanması öhdəliyi ola bilər.

4. Prioritet rejiminin gücləndirilməsi: təminat maraqlarının yüksək prioritetinin qanunda aydın və birmənalı şəkildə təsbit edilməsini təmin etmək üçün ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında qanunvericiliyin uyğunlaşdırılmasını davam etdirmək, bu da maliyyə stresi şəraitində təminatın hüquqi gücünü nümayiş etdirən əsas amildir (A Legal Theory of Finance – Scholarship Archive).

5. Konvergensiya trayektoriyasının sürətləndirilməsi: Milli hüquqi sistem, Konvergensiya trayektoriyası çərçivəsində Ümumi Hüququn effektiv icra modellərinə (A Legal Theory of Finance – Scholarship Archive). doğru funksional yaxınlaşma səylərini intensivləşdirməlidir. Bu, təkcə yeni qanunların qəbul edilməsini deyil, həm də icra orqanları və məhkəmələr səviyyəsində prosessual maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. İcra effektivliyinin ölçülməsi və beynəlxalq standartlarla müqayisə edilməsi bu islahatların daimi əsasını təşkil etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property* - the SIOE members area, https://extranet.sioe.org/uploads/isnie2011/chang_smith.pdf
2. *An Economic Analysis of Civil versus Common Law Property* - NDLScholarship, https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=ndlr
3. *A Legal Theory of Finance – Scholarship Archive*, https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3286&context=faculty_scholarship
4. *Common Law vs. Civil Law: Which System Provides More Protection to Shareholders and Creditors and Promotes Financial Development*, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/32930/1/MPRA_paper_32930.pdf
5. *Contract Enforcement, Institutional Stability, and the Level and Maturity of International Debt,* https://icepp.gsu.edu/files/2015/03/ispwp0617.pdf
6. *Comparative Legal Perspective on the Effective Enforcement of Creditors' Rights* | CPLJ, https://www.cplj.org/publications/13-2-comparative-legal-perspective-on-the-effective-enforcement-of-creditors-rights

7. *Dəbbə nədir və o hansı hallarda tutulur?* – antifenu – WordPress.com, https://antifenu.wordpress.com/2012/12/03/d%C9%99bb%C9%99-n%C9%99dir-v%C9%99-o-hansi-hallarda-tutulur/
8. Djankov, S., McLiesh, C., Shleifer, A. (2007). Private Credit in 129 Countries. *Journal of Financial Economics*, 84(2), 299-329.
9. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., Vishny, R. (1998). Law and Finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155.
10. Nikolai, B. *Restitution Claims – EU Consumer Law Principles and the Mortgage Credit Directive as an Overarching Value Model*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4405095
11. *Purchase Money Security Interests in Common Law and*, https://lawjournal.mcgill.ca/wp-content/uploads/pdf/5029377-sachse.pdf
12. Pistor, K. (2013). A Legal Theory of Finance. *Journal of Comparative Economics*, 41(2), 315-330.

Daxil oldu: 01.09.2025
Qəbul edildi: 11.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/25-37

Mohamed Anouar Zahraoui
University of Abou Bekr Belkaïd
PhD in Sociology
https://orcid.org/0009-0000-9470-1905
zahraoui44@outlook.fr
Soufyane Badraoui
University Centre of Maghnia
https://orcid.org/0000-0001-9944-0767
s.badraoui@cu-maghnia.dz
Oussama Medjahdi
University Centre of Maghnia
https://orcid.org/0000-0003-3521-7384
o.medjahdi@cu-maghnia.dz
Oussama Bekhouche
Echahid Cheikh Larbi Tebessi University
PhD in Sociology
https://orcid.org/0009-0009-9823-5548
oussama.bekhouche@univ-tebessa.dz

Child Labour in Algeria:
A Study Based on Mics6 Survey Data 2019

Abstract

Child labour remains a complex social phenomenon in Algeria, at the intersection of economic, cultural, and institutional dynamics. Despite a protective legal framework and the ratification of international conventions, empirical understanding of local determinants remains limited. This study aims to identify and quantify the socio-demographic and economic factors associated with child labour in Algeria, distinguishing economic work (outside the home) from family work (domestic work).

The methodology of our study is a secondary statistical analysis of data from the 2019 MICS6 survey. Methods used include ANOVA, Chi-two independence test, and binary logistic regression.

The analysis identifies four key structural determinants. First, age operates as a progressive vulnerability factor: working hours differ significantly by age group ($F=35.015$, $p<0.001$), with children under 14 having an 80.3% higher likelihood of family-based work, shifting to external employment afterward. Second, gender shapes exploitation patterns: boys face 82.4% greater risk of out-of-home exploitation (95% CI: 72.4%-93.8%), while girls are 70% more likely to work within families, reflecting the invisibility of female domestic labor. Third, social class remains structurally determinant: each socioeconomic level decline increases child labor likelihood by 60%, with the "poorer" class showing a significant coefficient (-0.906, $p<0.05$). Fourth, spatial location is decisive: the Chi-square test shows a strong association between child labor and residence ($p<0.001$), with urban areas having 46.1% lower risk than rural areas.

Keywords: *Algeria, Child labour, socioeconomic determinants, gender, social class, rural-urban, MICS6*

Məhəmməd Ənuar Zəhraui
Əbu Bəkr Belkaid Universiteti
sosiologiya elmləri doktoru
https://orcid.org/0009-0000-9470-1905
zahraoui44@outlook.fr

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Soufyane Badraoui
Mərkəzi Maqniya Universiteti
https://orcid.org/0000-0001-9944-0767
s.badraoui@cu-maghnia.dz
Oussama Medjahdi
Mərkəzi Maqniya Universiteti
https://orcid.org/0000-0003-3521-7384
o.medjahdi@cu-maghnia.dz
Oussama Bekhouche
Echahid Cheikh Larbi Tebessi Universiteti
sosiologiya elmləri doktoru
https://orcid.org/0009-0009-9823-5548
oussama.bekhouche@univ-tebessa.dz

Əlcəzairdə uşaq əməyi: Mics6 2019 sorğu məlumatlarına əsaslanan araşdırma

Xülasə

Uşaq əməyi Əlcəzairdə iqtisadi, mədəni və institusional dinamikanın kəsişməsində mürəkkəb sosial fenomen olaraq qalır. Qoruyucu hüquqi bazaya və beynəlxalq konvensiyaların ratifikasiyasına baxmayaraq, yerli determinantların empirik anlayışı məhdud olaraq qalır. Bu tədqiqatın məqsədi Əlcəzairdə uşaq əməyi ilə əlaqəli sosial-demoqrafik və iqtisadi amilləri müəyyən etmək və kəmiyyətcə müəyyənləşdirmək, iqtisadi işi (evdən kənarda) ailə işindən (ev işi) fərqləndirməkdir.

Tədqiqatımızın metodologiyası 2019 MICS6 sorğusundan alınan məlumatların ikinci dərəcəli statistik təhlilidir. İstifadə olunan üsullara ANOVA, Chi-iki müstəqillik testi və ikili logistik reqressiya daxildir.

Təhlil dörd əsas struktur təyinedicini müəyyən edir. Birincisi, yaş mütərəqqi həssaslıq amili kimi fəaliyyət göstərir: iş saatları yaş qruplarına görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (F=35,015, p<0,001), 14 yaşınadək uşaqların ailə əsaslı işləmə ehtimalı 80,3%-dən yüksəkdir, sonradan kənar işə keçid olur. İkincisi, gender istismar nümunələrini formalaşdırır: oğlanlar 82,4%-dən çox evdən kənar istismar riski ilə üzləşirlər (95% CI: 72,4%-93,8%), qızların isə 70%-dən çox ailələrdə işləmək ehtimalı var ki, bu da qadın ev əməyinin görünməzliyini əks etdirir. Üçüncüsü, sosial sinif struktur olaraq müəyyənedici olaraq qalır: hər bir sosial-iqtisadi səviyyənin azalması uşaq əməyindən istifadə ehtimalını 60% artırır, "kasıb" sinif əhəmiyyətli əmsal göstərir (-0,906, p<0,05). Dördüncüsü, məkanın yerləşməsi həlledicidir: Xi-kvadrat testi uşaq əməyi ilə yaşayış yeri arasında güclü əlaqə olduğunu göstərir (p<0.001), şəhər yerləri kənd yerlərindən 46.1% daha az riskə malikdir.

Açar sözlər: *Əlcəzair, uşaq əməyi, sosial-iqtisadi determinantlar, gender, sosial sinif, kənd-şəhər, MICS6*

Introduction

1. Conceptual and Theoretical Framework. Child labour is a complex social phenomenon at the intersection of economy, culture, and human rights. The definition and boundary between child labor and other forms of underage involvement in the productive sphere vary across legal (Zani, 2012) and cultural frameworks, but the common challenge is to understand how and why children become early economic actors and what impact this has on their development, education, and social trajectories (ILO, 2007; ILO, UNICEF, 2021). Sociological research highlights that this phenomenon cannot be reduced to a simple question of poverty; it also reflects institutional and power structures, social norms, and family configurations that vary according to historical and geographical contexts (Bourdieu, 1984; Sen, 1999; Bahri, Gendreau, 2002). Thus, the study of child

labour requires a multidimensional approach that articulates economic, educational, and health dynamics, while questioning the mechanisms of protection and regulation.

In the conceptual framework, it is necessary to distinguish child labour from domestic work and forms of work associated with age and context (ILO, 2013). This distinction makes it possible to assess the risks and rights associated with different configurations of the activity of minors.

Theoretically, the literature mainly mobilizes several perspectives: a structural approach that emphasizes power relations and mechanisms of exploitation in global capitalism, and a functional perspective that considers certain forms of work as apprenticeships or vectors of socialization, while recognizing their costs (Hart, 1973; Benkler, 2025).

The analysis is broadly enriched with an intersectional approach that examines how gender, class, ethnicity, and place of residence moderate the effects of child labor (Crenshaw, 1989) Child rights frameworks, including the Convention on the Rights of the Child (Nations Unies, 1989), provide a normative framework for assessing public policies and institutional practices, and for *"effectively monitoring and evaluating progress in the implementation of the Convention, (...) also for assessing the impact of measures that affect children"* (Nations Unies, 2014). Child labour can also be read through the notions of poverty and human capital. Bourdieu's theory of social reproduction makes it possible to question the link between family economic and cultural capital and the chances of access to education and future social opportunities for working children (Bourdieu, Passeron, 1970). In addition, the public policy literature emphasizes the importance of social safety nets, inclusive education systems, and responsible supply chains to reduce the prevalence of child labor (ILO, OECD, IOM, UNICEF, 2019; ILO, UNICEF, 2022).

Historically, the premises for the protection of minors gradually appeared with industrialization and social movements demanding the prohibition of hazardous work for children and universal access to education. *"The ILO estimated in the year 2000 at about 211 million economically active children aged 5 to 14, and 141 million children aged 14 to 17 in the same state. Of these working children, 170 million are said to be in hazardous employment, and 8.4 million in "inherently reprehensible" activity (forced labour, debt bondage, prostitution, etc.) 2. The ILO revised these figures downwards in 20063. It is clear that these estimates are far from accurate – child labour is impossible to quantify with certainty since it is often carried out clandestinely and its very definition varies – but they give some indication of the extent of the phenomenon"* (La Hovary, 2009).

International comparisons show significant variations across levels of economic development, educational structures, and regulatory frameworks. While some countries have succeeded in significantly reducing child labour through holistic policies (free education, scholarships, school meal programmes, social protection), others continue to face high rates in the informal sectors and in global supply chains (ILO, OECD, IOM, UNICEF, 2019).

In addition, the literature on the subject of child labour has made it possible to highlight other dimensions of vulnerability and exploitation. Migration dynamics and transnational domestic work add additional dimensions of vulnerability, particularly for migrant girls and children (Gemenne, 2022). Although the majority of migrant children travel with their families, a significant number migrate alone, and girls are more likely to do so than boys; this probability increases markedly with age (McKenzie, 2008; Yaqub, 2009, pp. 27-28).

2. Algerian context of Child labour. Algeria presents a particular socioeconomic and demographic landscape that influences the dynamics of child labour. The Ministry of Labour, Employment and Social Security stated that *"The results of the surveys carried out by the services of the Labour Inspectorate at the level of the employer organizations have revealed each time that child labour in Algeria exists but at very low rates"* (MTESS, 2018).

While official data on the extent of the phenomenon remains limited and fragmented, several sources provide a useful framework for understanding local determinants, regulatory mechanisms, and trajectories of child laborers in the country (Chenini, Bettahar, Benbouziane, 2015; Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020; CNESE; ONPPE, s.d.).

Algeria has ratified the international conventions adopted and supported globally in this area and has initiated a dedicated strategy specifically for the fight against child labor. Algerian labour law, supplemented by the international instruments ratified by Algeria, frames the image of child labour and the associated protections. The domestic legal framework sets the minimum age for employment and defines the general conditions of safety and schooling, while aligning with international standards on the prohibition of hazardous child labor and universal access to education (Journal Official de la République Algérienne Démocratique et Populaire, 2015).

Working age, conditions, and restrictions have been the subject of relevant legislation for a few decades in Algeria, according to Law 90-11, relating to labour relations, Article 15, clearly limits the authorized age for recruitment to child labour:

Article 15. Art. 15. – The minimum age for recruitment can in no case be less than sixteen years, except in the context of apprenticeship contracts established under the laws and regulations in force. The minor can be recruited only on presentation of an authorization issued by his legal guardian. A minor worker cannot be employed in dangerous, unhealthy, or harmful work, nor in work that could damage their morals (Journal Official de la République Algérienne Démocratique et Populaire, 1990, p. 590).

As for child protection legislation, it is clear (like several international laws), the definition of the child*, "Art. 2. For the purposes of this law, "child" means any person who has not reached the age of eighteen (18) years,* ", and then it is important in the judicial and social process to define other dimensions of childhood life, such as *the child in danger", that he is: "the child whose health, morality, education or safety are in danger or likely to be in danger or whose living conditions, or behavior are likely to expose him to a possible danger or jeopardizing his future, or whose environment exposes his physical, psychological or educational well-being to danger"* (Journal Official de la République Algérienne Démocratique et Populaire, 2015, p. 05).

The same legislation considered the economic exploitation of children as a form of "endangered childhood" with a tendency of criminalization: "Are considered as situations exposing the child to danger - economic exploitation of the child in particular, his employment or his obligation to work preventing him from continuing his studies or harmful to his health and physical and/or moral well-being" (Journal Official de la République Algérienne Démocratique et Populaire, 2015, p.05).

The regulatory mechanisms are based on public agencies and social partners, with coordination efforts between the Ministry of Labour, Employment and Social Security, the Ministry of Education, and local associations, and even international NGOs active in Algeria. This articulation aims to prevent child labour and promote access to education, in particular to prevent out-of-school enrolment and improve enrolment rates, especially in the middle education phase (the most likely and attractive age for the economic exploitation of children), while the statistics of the accounting board have identified a rate of less than 2% of out-of-school enrolment in the primary cycle, (Cour des comptes, 2024, p. 48) and an "*average school dropout rate, estimated at an average of 6% with a percentage that exceeds 10% in the fourth year. The same applies to the repetition of years, which reached an average rate of 16% over the period considered, with a predominance of the first year, which recorded a rate of 20%."* (Cour des comptes, 2024, p. 49).

On the social front, reports and studies carried out in Algeria reveal that: *"The phenomenon of child labour in Algeria is only known in appearance, it is only grasped in its most visible form. In fact, it is only one form that this phenomenon takes and which often manifests itself through the practice of selling various products, sorting household waste, guarding activity, agricultural work, but which at the same time keeps silent all other forms, especially those that are practiced intra muros and which very often resemble the exploitation of a very cheap workforce*. (Boucherf.et al., 2005, p. 08).

We also observe an interest mainly based on the forms of child labour, in family farming, small businesses, and domestic activities, but this categorization also guides us to ask questions on how to perceive child labour sociologically. Child labour categories and classifications present experiences as 'necessary' learnings or contributions to family survival, also narratives highlight the importance

of cultural norms, parental expectations, and the availability of appropriate (not just formal) educational resources to understand the trajectories of the children concerned. To this end, the volumes and statistics on child labour in Algeria are really worth reviewing, because of their non-exhaustiveness and their link to the economic aspect, while the "psychology of the Algerian child" (for example) has never been addressed in previous surveys (Chenini, Zeghoudi, 2018, p. 247).

Research

Methodology: 1. Presentation of the report. The Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) conducted in Algeria in 2018-2019 is part of a series of multiple indicator cluster surveys coordinated by UNICEF internationally. This sixth edition, led in Algeria by the Population Directorate of the Ministry of Health, Population and Hospital Reform (MSPRH), in partnership with UNICEF-Bureau Algiers, has the main objective of providing high-quality data on the situation of children, women and households, useful in particular for monitoring the Sustainable Development Goals (SDGs) (Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020, p. 23-26).

It is based on a representative sample of 31,325 households spread over 1,253 clusters across nine territorial programming areas (EPT) defined by the National Spatial Planning Scheme (SNAT, 2010). Data collection lasted nearly four months, from 25 December 2018 to 22 April 2019, using questionnaires adapted to national realities, administered by intensely trained teams (Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020, p. 26-31).

The tools have integrated many modules, covering the themes of health, education, protection, and living conditions. Methodological rigor is ensured by a two-stage probabilistic sampling plan and multiple quality controls, including data revisits and verifications (Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020, p. 26-32).

The methodology adopted allowed national and regional representativeness, including the breakdown by urban and rural areas. The 9 EFAs cover very diverse geographical and socioeconomic realities in Algeria: urban areas from the north-central to the most remote regions of the south. The survey uses pilot validated electronic (CAPI) and PAPER (PAPER) data collection and preliminary studies. The training of 171 investigators, supervisors, and technicians was intensive, with real-life scenarios and specialized training for certain measurements (anthropometry, water quality tests) (Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020, p. 27-31).

The questionnaires target in particular young people aged 16-24 for vocational training and adults aged 25 and over for the duration of schooling, with sociodemographic variables of sex, age, place of residence, and quintile of economic well-being. The statistical analysis of the data was carried out via the SPSS software with a weighting plan to correct sampling biases (Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière, UNICEF, 2020, p. 31).

2. Methodological note. From the multi-stage cluster analysis database, which was carried out on 31,325 families by random sampling and divided into 1,253 clusters, we will select, as part of this research paper, a cluster represented by child labour (5-17 years), where the sample size was 17,019 children.

We organized the data according to the database and tabulated it without altering the original data, taking into account the nature of the subject. With regard to the variable of weekly working hours, it was classified into domains according to what was presented in the report of the cluster survey (MICS6). As for indicators of the nature of work, they have been divided into two sections or types of work: economic work and family work. Since the nature of the data is varied between quantitative and qualitative (nature of the variables), it was necessary to use statistical analysis methods of two types: parametric for quantitative variables, such as the ANOVA 1-factor test, to know the differences between the averages of weekly working hours within groups according to age group and sex. 'ANOVA is a useful tool for examining relationships between variables when the dependent variable is numeric … many of the variables that interest us, especially if we are using public opinion surveys, are measured at the nominal or ordinal level, so ANOVA is not an

appropriate method in these cases' (Thomas, 2023, p. 281). For non-parametric methods, we used the Chi-square independence test between the nominal variables, 'chi-square is a test statistic that can be used as a measure of statistical significance. Based on the value of chi-square, we can determine if an observed relationship between two variables is different enough from what would be expected under the null hypothesis that we can reject H_0' (Thomas, 2023, p. 297).

As well as the binary logistic regression, a test to find out the impact of the independent variables on the dependent variable, 'Logistic Regression is a powerful statistical method for analyzing categorical data and is used to predict the probability of a nominal response. Nominal responses are analyzed with a straightforward extension of the logit model' (Fatemeh, Steven, Gretchen, 2019), the cause-and-effect relationship, To try to test the general hypothesis that the child has a high risk of working outside the family in hazardous conditions (according to sex and age) for the lower class, rather than working in the household (according to age).

3. Methodological limitations. Statistical analyses establish associations but do not allow for definitive conclusions about causality. Unmeasured confounding variables (educational quality, community norms, family events) can simultaneously influence multiple variables. As Chenini and Zeghoudi (2018) point out, official statistics systematically underestimate the phenomenon, particularly domestic work and hidden forms of exploitation. Standard survey methodologies struggle to capture these realities. Moreover, our study does not capture the subjective experiences of child workers, their perceptions, their agency, nor family negotiation strategies.

Results: 1. What are the conditions that motivate children to work outside their household? The one-factor ANOVA test we used to examine the null hypothesis H_0 that the average working hours of children outside the family (economic activity) are equal between age groups, that is to say:

H_0: $\mu_1 = \mu_2 = \mu_3$, H1: $\mu i < \mu i$

At the 5% threshold, our sample indicates that the averages of working hours differ by age group; that is to say, the null hypothesis is rejected, and the alternative hypothesis is accepted.

Table 1 : model ANOVA 1 facteur

Hours worked last week	Sum of squares	ddl	Mean of squares	f	Signification
Inter-groupes	4717.502	2	2358.751	35.015	.000
Intra-groupes	83126.268	1234	67.363		
Total	87843.770	1236			

The table was prepared by the researcher based on the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) database for Algeria 2018-2019 using SPSS software.

The first line, "Inter-groups," analyzes the variance of working hours between age groups. The method, therefore, calculates an estimated variance from the variances of the three study groups. The second line, "Intra-groups," is an estimate of the variance under the null hypothesis, in which we consider the three groups as part of the same population.

The estimation of the variance of working hours under H_0 corresponds to the merger of all groups into a single group, and the null hypothesis is that the factor under study does not affect the dependent variable "working hours".

The ANOVA method then calculates the sum of inter- and intra-age group squares. The "mean square" column gives an estimate of the variance of working hours, and the ratio that represents it very accurately is the Fisher index "F". $F = 2358.751/67.363 = 35.015$.

We thus conclude that at the 5% threshold, with a significance level of 0.000 < 0.05, and with a Fisher index of (35.015), the DDL (2 and 1234) is greater than or equal to the observed value, we are then led to say that the F value is too large compared to (1).

Which indicates that there is a significant difference between the variables under study.

2. Is there an association between child labour and the place of residence? To answer this question, we use the non-parametric chi-square test that examines the independence or association of the two variables.

H_0: The variables are independent. H1: The variables are not independent; there is an association between the variables at the 5% significance level.

Table 2: model performance chi-square values

	Valeur	ddl	Asymptotic meaning (bilateral)
Pearson's chi-squared	91,496[a]	1	.000
Correction for continuity [b]	90.834	1	.000
Number of valid observations	17020		

a. 0 cellules (.0%) ont un effectif théorique inférieur à 5. L'effectif théorique minimum est de 327.07. b. Calculé uniquement pour un tableau 2x2

The table was prepared by the researcher based on the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) database for Algeria 2018-2019 using SPSS software.

The Chi-square table shows that there is a strong association between child labour and the place of residence, with a p-value of 0.000 < 0.05, so we reject the null hypothesis and accept H1. The risk estimation table shows that when the child lives in an urban residential environment.

Table 3 : Risk estimation

	Value	95% Confidence Interval	
		Lower	Superior
Odds Ratio for working on own business, land or occupied animals (yes / no)	539	474	- 613
Number of observations	17020		

The table was prepared by the researcher based on the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) database for Algeria 2018-2019 using SPSS software.

Odds Ratio 0.539 compared to the child who lives in a rural environment, which multiplies the risk of performing work outside the household. In other words, we are 95% confident that the child living in a rural area has a decrease in risk between [0.526, 0.387] of being a worker. It can therefore be said that there is an association between child labour, either at a family business or on a farm, or in unsafe conditions, and the environment of residence.

3. The impact of socioeconomic and socio-demographic factors on child labour within the family. To study the impact of independent variables on the dependent variable, binary logistic

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

regression is used. We analyse the impact of explanatory variables (age, sex, social class, mother's occupation) on child labour outside their household (so-called "economic" work).

Table 4 : detailed estimates from the logistic regression model 1									
								CI for Exp(B) 95%	
		A	E.1.	Wald	ddl	Sig.	Exp(B)	Lower	Superior
Stage 1	FSAGE			969	2	000			
	FSAGE(1)	939	084	537	1	000	2 (10)	2.169	3,016
	FSAGE(2)	363	079	992	1	000	1,438	1.231	1,679
	windex10			868	4	000			
	windex10(1)	906	106	249	1	000	404	328	497
	windex10(2)	-183	.120	2,335	1	.127	833	.659	1,053
	windex10(3)	-149	119	1.557	1	212	862	682	1 089
	windex10(4)	162	119	1,844	1	174.	850	673	1 075
	sex (1)	194.	0.066	8.602	1	0.003	824	724	938
	occupancy(1)	139	121	1,312	1	252	870	686	1.104
	Constantly	2,749	109	641	1	000	15,628		

a. Variable(s) entered in step 1: FSAGE, windex10, sex, occupancy.

The researcher based on the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) database for Algeria 2018-2019 using SPSS software prepared the table.

The null (statistical) model is significant and allows us to assert that the relevant variables to predict child labour are age, sex, and social class, with the exception of social class (average, fourth, richest), which is not significant. The model below was illustrated as follows:

Log (p/ (1-p)) = 2.749 - 0.906(windex1) + 0.939(fsage1) + 0.363(fsage2) - 0.194(sex1)

For sex, the coefficient of A (-0,194) is virtually zero, meaning that sex has an impact on child labour with a risk rate of (0.824), meaning that a boy is 82.4 times more likely than a girl to be exploited outside the home. This risk varies between a confidence interval of [72.4 - 93.8]. In other words, in the population, boys are at least 72.4% at risk of being worked at an earlier age than girls are.

Both social classes are significant (poorer and secondary) with a p-value of (0.00 < 0.05). Note that the A coefficient of the secondary class is (-0.906) with a risk rate of (0.404); this means that if the life level increases, child labour decreases.

This means that the lower the social class, the more child labour increases by 60% each time the social class decreases (1-0,404). The second logistic regression model confirms this.

P represents the probability of child labour within the family, while the independent or explanatory variables are: X1, level of well-being, X2, employment of the mother, X3, age of the child, X4, place of residence, and X5, sex.

Table 5 : detailed estimates from the logistic regression model 2									
								CI for Exp(B) 95%	
		A	E.1.	Wald	ddl	Sig.	Exp(B)	Lower	Superior
Stage 1	windex10			97,625	4	000			
	windex10(1)	296	.058	26 093	1	000	1,345	1.200	1 507
	windex10(2)	081	.054	2 247	1	134.	922	830	1.025
	windex10(3)	186	.052	808	1	000	831	750	919
	windex10(4)	116.	.052	4,992	1	025	890	804	986
	occupancy(1)	.110	057	3,704	1	.054	1.116	998	1.249
	FSAGE			342	2	000			
	FSAGE(1)	590	0,042	676	1	000	1,803	1 660	1,959
	FSAGE(2)	016	043	129	1	719	985	905	1,072
	residence (1)	372	0,040	003	1	000	690	637	746
	sex (1)	-355	032.	699	1	000	701	658	746
	Constantly	524	063	211	1	000	1,688		

a. Variable(s) entered in step 1: windex10, occupancy, FSAGE, residence, sex.

The researcher based on the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS6) database for Algeria 2018-2019 using SPSS software prepared the table.

The results of the binary logistic regression test show that the middle class was excluded from the model due to the lack of statistical significance of the parameter Sig=0.134 > 0.05, as well as the age group from 14 to 17 years, because the significance level of 0.719 is greater than 0.05.

Furthermore, the 14-17 age group showed a significance level of 0.719, which is above 0.05. Consequently, the model is:

Log (p/ (1-p)) = 0.524 + 0.296(windex1) - 0.186 (windex3) - 0.116 (windex4) + 0.590(fsage1) - 0.372 (Residence) - 0.355 (Sex1). In exponential terms, the wealth index parameter for the middle class is Ex (β)=1.345, meaning that each increase of one wealth index unit increases the likelihood of the child working within the family by 1.345 times. However, this does not apply to the other classes, namely the middle class, the fourth, and the rich, because the relationship between them and child labour is reversed after the exclusion of the middle class from the model, which is not statistically significant. This means that as the wealth index increases, child labour decreases.

The age parameter Ex(β)=1.803 means that each increase of one unit of age increases the likelihood of the child working by 80.3% for children under the age of 14. On the other hand, for each year after the age of 14, child labour within the family decreases by 98.5%, indicating an inverse relationship.

Finally, in exponential terms, the sex parameter is Ex(β) = 0.701 with a confidence interval (0.746 - 0.658). The relationship between sex and child labour within the family indicates that p=-0.355, but the confidence interval does not contain 1, meaning that the chances are almost equal to the previously mentioned age level between boys and girls, despite the inverse relationship. Thus, the probability of girls working within the family exceeds that of boys by 70%.

Discussion. 1. Age differentiation: The ANOVA results significantly demonstrate that working hours vary across age groups (F= 35.015, p<0.001). This progression is not surprising but reveals a critical dimension often underestimated in public policies. This pattern is in line with what Admassie (2003) describes as "education-work substitution": the older the child, the more family economic pressures and work opportunities increase, especially during the transition to adolescence. The sociology of contemporary childhood, particularly the work of Liebel (2004) on the agency of child workers, suggests that this increase also reflects a social construction of the "productive capacity" attributed to adolescents.

Algerian data (MICS) show that children under the age of 14 have an 80.3% increased probability of working within the family, while beyond this age, family work decreases by 98.5%. This dramatic reversal suggests a transition to other forms of external economic exploitation, which corroborates the observations of Basu and Van (1998) on the "luxury axiom": as soon as children reach an age where they can contribute substantially to family income, they are more mobilized in the formal or informal economy.

This progressive vulnerability coincides remarkably with the school dropout rates reported by the Court of Auditors (2024): 6% on average in the middle cycle, exceeding 10% in the fourth year. This correlation between dropping out of school and intensification of work reinforces the hypothesis of a vicious circle well documented in the literature (Edmonds, 2008). Algeria must therefore focus its prevention efforts on the period 12-15 years, a pivotal moment in the social trajectory of children.

2. Gender and exploitation: The results reveal a complex gendered asymmetry that defies simplistic readings. Boys are 82.4% more likely to be exploited outside the home, while girls are 70% more likely to work within the family. Jacquemin's (2021) recent work on girls' domestic work in West Africa shows how gender structures invisible forms of exploitation. In Algeria, girls' domestic work, although less visible in official statistics, can be equally detrimental to their development and schooling. This gender differentiation creates a social structure (Bourdieu, 1998) where patriarchal norms assign girls the private domestic space and boys the public economic space. Research by Payne and Chant (2023) on the gendered dimensions of child poverty shows that this spatial separation of child labour reproduces and reinforces the gender inequalities that will structure their adult lives. Recent work by Crivello et al. (2009; 2011; 2021) on the "care work" of

children demonstrates that this burden, borne mainly by girls, seriously compromises their academic success and their mental health.

3. Social class: a persistent structural determinant. The logistic regression confirms the decisive impact of social class: each drop in socioeconomic level increases the probability of child labour by 60%. The "poorest" class has a significant coefficient (-0.906, $p<0.05$). These results empirically validate Bourdieu and Passeron's (1970) theory of social reproduction. Child labour appears as a mechanism for perpetuating inequalities: families with limited economic and cultural capital mobilize child labour for immediate survival, thus compromising the accumulation of human capital that would allow social mobility. Contemporary research by Ranjan (2001) and Edmonds and Pavcnik (2005) demonstrates that the relationship between poverty and child labour is not linear but conditioned by access to credit, social networks, and quality education. In the Algerian context, the lack of data on these mediating variables limits our understanding of the precise mechanisms.

Interestingly, the study shows that for family work, the middle class has a positive coefficient ($Ex(\beta)=1.345$), suggesting that even outside extreme poverty, some forms of work persist. This corroborates Ray's (2000) analyses of productive cultural norms, where child labor in family businesses can be perceived as legitimate learning rather than exploitation, regardless of socioeconomic level.

4. The spatial dimension of child labour in Algeria: rural versus urban. The chi-square test reveals a strong association between child labour and residential environment ($p<0.001$), with a risk multiplied by 0.539 in urban compared to rural areas. This spatial differentiation reflects distinct economic and institutional structures. Research by Bhalotra and Heady (2003) on child agricultural labour shows that rural areas combine several risk factors: limited access to quality education, dependence on family farming, and social norms that value the productive contribution of children.

For Algeria, this spatial dimension raises questions about the differentiated effectiveness of education policies. Data from the Court of Auditors (2024) on school enrolment rates are not geographically disaggregated in the documents analyzed, but international literature suggests that rural-urban disparities in school infrastructure and educational quality are key mediators.

The conceptual framework mentions migration dynamics as an additional vulnerability factor. The work of McKenzie (2008) and Yaqub (2009) on independent migrant children shows that geographical mobility exposes children to new forms of exploitation, particularly in urban areas where they arrive without protection networks. This dimension deserves a specific investigation in the Algerian context, particularly concerning rural exodus.

Conclusion

This study, based on the 2019 MICS survey, clarifies avenues for understanding child labour in Algeria. It confirms the structural determinants identified in the international literature while revealing important contextual specificities. Differentiation by age, gender, social class, and place of residence draws a complex map of vulnerabilities that requires nuanced and multisectoral policy responses.

Beyond the figures, it should be remembered that each statistic represents a child whose present is compromised and whose future is mortgaged. The fight against child labour is not only a question of immediate social justice, but an investment in the human capital and sustainable development of Algerian society. As Sen (1999) pointed out, development is ultimately measured by the expansion of the real freedoms that individuals enjoy – the freedom of these children to effectively be children, to play, to learn, and to fully develop.

References

1. Admassie, A. (2003). Child labour and schooling in the context of a subsistence rural economy: Can they be compatible? *International Journal of Educational Development*, 23(2), 167-185.
2. Bahri, A., Gendreau, F. (2002, December). *Le travail des enfants dans le contexte institutionnel africain*. In Colloque international de l'AIDELF Enfants d'aujourd'hui diversité des contextes, pluralité des parcours, (Vol. 2, pp. 19-31).
3. Basu, K., Van, P.H. (1998). The Economics of Child Labor. *American Economic Review*, 88(3), 412-427.
4. Benkler, Y. (2025). *Structure and Legitimation in Capitalism: Law, Power, and Justice in Market Society. Power, and Justice in Market Society*. https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5187&context=lcp
5. Bhalotra, S., Heady, C. (2003). Child Farm Labor: The Wealth Paradox. *The World Bank Economic Review*, 17(2), 197-227. https://documents1.worldbank.org/curated/en/343821468179964730/pdf/774040JRN020030IC00Child0Farm0Labor.pdf
6. Boucherf, K., Hammouda, N., Kadri, H.A., Kennouche, T, (2005). *Etude sur Le travail des enfants en Algérie: Rapport Final*. Institut National du Travail. 132 pages. DOI: 10.13140/RG.2.2.27412.76160
7. Bourdieu, P. (1984). Espace social et genèse des" classes". *Actes de la recherche en sciences sociales*, 52(1), 3-14. https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1984_num_52_1_3327
8. Bourdieu, P. (1998). *La domination masculine*. Seuil.
9. Chenini, M., Bettahar, S., Benbouziane, M. (2015). Les déterminants du travail des enfants en Algérie: Enquête auprès des ménages dans la wilaya de Tlemcen. *Revue Marocaine de recherche en management et marketing*, (12). https://revues.imist.ma/index.php/REMAREM/article/download/3779/2732/11079
10. Chenini, M., Zeghoudi, A., (2018). Lecture économique sur le travail des enfants en Algérie: Causes, évolution et état des lieux. *Journal of Administrative and Economic Studies*, (2), 233-247.
11. CNESE, visualiseur des données. https://tahat.cnese.dz/visualizer/Sectors#/
12. Cour des Comptes. (2024). *Rapport Anuelle, République Algérienne Démocratique et Populaire, 555 pages*. https://www.ccomptes.dz/wp-content/uploads/2024/12/Rapport-Annuel-2024.F.pdf
13. Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. University of Chicago Legal Forum: Iss. 1, Article 8. Available at: http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8
14. Crivello, G. (2011). 'Becoming somebody': youth transitions through education and migration in Peru. *Journal of Youth Studies*, 14(4), 395-411. https://doi.org/10.1080/13676261.2010.538043
15. Crivello, G., Camfield, L., Woodhead, M. (2009). How Can Children Tell Us About Their Wellbeing? *Exploring the Potential of Participatory Research Approaches within Young Lives. Soc Indic Res,* (90), 51-72 https://doi.org/10.1007/s11205-008-9312-x
16. Edmonds, E.V. (2008). Child labor. In T.P.Schultz, J.A.Strauss (Eds.), *Handbook of Development Economics* (Vol. 4, pp. 3607-3709). Elsevier.
17. Edmonds, E.V., Pavcnik, N. (2005). Child Labor in the Global Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), 199-220. *https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/0895330053147895*
18. Fatemeh, D., Steven, A., Gretchen, A. (2019). Use of Logistic Regression to Identify Factors Influencing the Post-incident State of Occupational Injuries in Agribusiness. *Applied sciences*, 9(3449), 2. Doi:10.3390/app9173449

19. Favara, M., Crivello, G., Penny, M., Porter, C., Revathi, E., Sánchez, A., ... McKay, A. (2021). Cohort profile update: the young lives study. *International journal of epidemiology*, 50(6), 1784-1785e. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:e27a30db-1676-4d57-aec6a0817bd8fbc0/files/sv405sb02k
20. Gemenne, F. (2022). The Impacts of Migration for Adaptation and Vulnerability. *Delmi Research Overview* (2). https://www.delmi.se/media/l4acp0cq/delmi-research-overview-2022_2-webb.pdf
21. Hart, K. (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61-89.
22. ILO, UNICEF. (2021). *Child Labour: Global estimates 2020, trends and the road forward, ILO and UNICEF.*
23. ILO, UNICEF. (2022). *Le rôle de la protection sociale dans l'élimination du travail des enfants Examen des données probanteset implications politiques*. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipec/documents/publication/wcms_845170.pdf
24. ILO. (2007). *Travail des enfants: Les réponses politiques et législatives modernes au travail des enfants*. Centre international de formation de l'OIT à Turin. https://archive.crin.org/en/docs/2007_mod_pol_leg_resp_to_cl_fr%5B1%5D.pdf
25. ILO. (2013). *Travail domestique des enfants: estimations mondiales 2012*. https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-05/2013_Domestic_Work_Global_Estimates_2012_FR.pdf
26. Jacquemin, M. (2021). The paradoxes of child domestic work in Abidjan, Ivory Coast. In G. K. Lieten (Ed.), *Hazardous Child Labour in Latin America* (pp. 145-162). Springer.
27. *Journal Officiel De La Republique Algerienne Democratique Et Populaire*. (1990). "Loi n° 90-11 du 21 avril 1990 relative aux relations de travail", (17).
28. *Journal officiel de la Republique Algerienne democratique et Populaire*. (2015). "Loi n° 15-12 du 28 Ramadhan 1436 correspondant au 15 juillet 2015 relative à la protection de l'enfant", 39(3).
29. La Hovary, C. (2009). *Les droits fondamentaux au travail*. Graduate Institute Publications. https://doi.org/10.4000/books.iheid.979
30. Liebel, M. (2004). *A will of their own: Cross-cultural perspectives on working children*. Zed Books.
31. McKenzie, D. (2008). Profile of the World's Young Developing Country Migrants. *Population and Development Review,* 34(1), 115-135.
32. Ministère de la Santé, de la Population et de la Réforme Hospitalière & UNICEF. (2020). *MICS 2019, Enquête par grappes à indicateurs multiples 2019, Rapport final des résultats Décembre, 2020.* https://www.unicef.org/algeria/media/1441/file/Enqu%C3%AAte%20par%20Grappes%20%C3%A0%20Indicateurs%20Multiples%20(MICS6)%202019.pdf
33. MTESS. (2018). *M. Zemali déclare: Le travail des enfants en Algérie existe mais à des taux très faibles*. https://www.mtess.gov.dz/fr/m-zemali-declare-le-travail-des-enfants-en-algerie-existe-mais-a-des-taux-tres-faibles/
34. Nations Unies. (1989). *Convention relative aux droits de l'enfant*. https://www.ohchr.org/fr/professionalinterest/pages/crc.aspx
35. Nations Unies. (2014). *Examen des rapports soumis par les États parties en vertu de l'article 44 de la Convention Quatrièmes rapports périodiques des États parties attendus en 2012 -Pays-Bas, CRC/C/NLD/4.* https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g14/165/42/pdf/g1416542.pdf#page=0.80
36. OIT, OCDE, OIM, UNICEF. (2019). *Mettre fin au travail des enfants, au travail forcé et à la traite des êtres humains dans les chaînes d'approvisionnement mondiales*.

https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipec/documents/publication/wcms_845170.pdf

37. ONPPE. (s/d). *Le travail des enfants est en hausse*. https://network.onppe.dz/fr/articles/le-travail-des-enfants-est-en-hausse
38. Passeron, J.C., Bourdieu, P. (1970). La reproduction. Éléments d'une théorie du système d'enseignement. Collection Le sens commun, Les Editions de Minuit.
39. Payne, R., Chant, S. (2023). Exploring gender dimensions of child poverty: From girls' disadvantage to the feminization of childhood poverty? *Development and Change*, 54(3), 523-551.
40. Ranjan, P. (2001). Credit constraints and the phenomenon of child labor. *Journal of Development Economics*, 64(1), 81-102. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0304387800001255?via%3Dihub
41. Ray, R. (2000). Analysis of child labour in Peru and Pakistan: A comparative study. *Journal of Population Economics*, 13(1), 3-19. https://hdl.handle.net/102.100.100/596375
42. SNAT. (2010). Aménager l'Algérie de 2030. Un projet d'aménagement du territoire intégrant les enjeux d'un développement durable. *Dans, Journal official*, (61), 49.
43. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Alfred A. Knopf. https://kuangaliablog.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/07/amartya_kumar_sen_development_as_freedombookfi.pdf
44. Thomas, M. (2023). *An Introduction to Political and Social Data Analysis (With R). online book*. Consulté le 06 12, 2025, sur https://www.dropbox.com/
45. Yaqub, S. (2009). Independent |Child Migrants in Developing Countries: Unexplored links in migration and development. *Fonds des Nations Unies pour l'enfance/ Centre de recherches Innocenti*, pp. 27-28.
46. Zani, M. (2012). *L'Organisation internationale du Travail et le travail des enfants: à propos de la Convention n°182 sur les pires formes de travail des enfants*. In Hague Yearbook of International Law. Brill | Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004244696_013

Received: 11.09.2025
Approved: 12.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/38-43

Фахрия Гурбанова
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по праву
https://orcid.org/0009-0003-1195-239X
Internlaw@mail.ru

Специфика соотношения международного и внутригосударственного права в области прав человека: теория и практика на примере Азербайджана

Аннотация

В статье рассматривается соотношение международного и внутригосударственного права в области прав человека, с учётом теоретико-правовых моделей и актуальной судебной практики. Обоснована актуальность темы в контексте глобализации и роста значения международных стандартов. Цель исследования – выявление механизмов имплементации международных норм, анализ правовых коллизий и путей совершенствования правозащитной практики в Азербайджане. В ходе работы рассмотрены подходы дуализма и монизма, а также опыт Европейского суда по правам человека и Конституционного суда Азербайджана. Практическая значимость заключается в предложении конкретных рекомендаций по улучшению реализации международных обязательств в национальной юрисдикции.

Ключевые слова: *международное право, национальное законодательство, права человека, имплементация, правовая гармонизация, Европейский суд по правам человека, правовая практика Азербайджана*

Fəxriyyə Qurbanova
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0003-1195-239X
Internlaw@mail.ru

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin spesifikası: Azərbaycan nümunəsində nəzəriyyə və təcrübə

Xülasə

Məqalədə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq və daxili dövlət hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir, bu yanaşmada nəzəri-hüquqi modellər və müasir məhkəmə təcrübəsi təhlil olunur. Qloballaşma prosesləri və beynəlxalq standartların artan əhəmiyyəti fonunda mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiqatın məqsədi – beynəlxalq hüquqi normaların implementasiya mexanizmlərini müəyyənləşdirmək, mövcud hüquqi kolliziyaları təhlil etmək və Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi praktikasının təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırmaqdır. Araşdırma çərçivəsində dualizm və monizm yanaşmaları, həmçinin, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsi təhlil edilmişdir. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, milli yurisdiksiyada beynəlxalq öhdəliklərin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün konkret təkmilləşdirmə tövsiyələri irəli sürülür.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik, insan hüquqları, implementasiya, hüquqi harmonizasiya, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Azərbaycanın hüquqi praktikası*

 Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Fakhria Gurbanova
Baku State University
PhD in Law
https://orcid.org/0009-0003-1195-239X
Internlaw@mail.ru

The Specifics of the Relationship Between International and Domestic Human Rights Law: Theory and Practice on the Example of Azerbaijan

Abstract

The article examines the relationship between international and domestic human rights law, taking into account theoretical and legal models and current judicial practice. The relevance of the topic in the context of globalization and the growing importance of international standards is substantiated. The purpose of the study is to identify mechanisms for the implementation of international norms, analyze legal conflicts, and ways to improve human rights practice in Azerbaijan. The paper examines the approaches of dualism and monism, as well as the experience of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Azerbaijan. The practical significance lies in offering specific recommendations for improving the implementation of international obligations in national jurisdiction.

Keywords: *international law, national legislation, human rights, implementation, legal harmonization, European Court of Human Rights, legal practice of Azerbaijan*

Введение

Вопрос о соотношении международного и национального права приобрёл особую значимость в эпоху глобализации, когда трансграничные процессы оказывают прямое влияние на внутренние правовые системы государств. Международные договоры и решения международных судов становятся важнейшими источниками правового регулирования в таких сферах, как права человека, охрана окружающей среды, борьба с терроризмом и др.

Актуальность темы. В условиях усиливающейся глобализации и расширения международного сотрудничества в сфере прав человека проблема соотношения международного и внутригосударственного права приобретает особую актуальность. Правовые системы государств всё чаще сталкиваются с необходимостью имплементации международных норм в национальное законодательство, особенно в контексте соблюдения прав и свобод личности. В Азербайджане, как и в других странах с переходной правовой системой, встаёт вопрос о том, насколько эффективно международные обязательства реализуются на практике. Это требует глубокого анализа механизмов взаимодействия между различными уровнями правового регулирования и оценки существующих правовых и институциональных барьеров.

Уровень разработанности темы. Тема соотношения международного и внутригосударственного права, в частности в контексте прав человека, получила широкое освещение в научной литературе. Исследования таких зарубежных учёных, как Х.Келзен (Кельзен, 2000), Л.Оппенгейм, М.Шмитт, а также труд отечественных авторов, включая Алиева Амира Ибрагим оглы, внесли значительный вклад в теоретическое осмысление проблемы. Однако на уровне практической реализации в национальных правопорядках остаются пробелы, особенно в вопросах имплементации решений международных органов и учёта международных стандартов национальными судами. В азербайджанской юридической науке тема разрабатывается активно, но требует дальнейшего системного анализа с учётом актуальных вызовов.

Цель исследования. Целью настоящего исследования является выявление особенностей и проблемных аспектов соотношения международного и внутригосударственного права в

области прав человека, а также анализ механизмов обеспечения приоритета международных стандартов в национальной правовой системе Азербайджана. Особое внимание уделяется вопросам имплементации международных договоров, практики Европейского суда по правам человека, а также нормативному и судебному обеспечению соблюдения прав и свобод личности в национальной юрисдикции.

Исследование

Современная правовая система функционирует в условиях стремительной интеграции международных и национальных правопорядков. Особую значимость в этом контексте приобретает проблема соотношения международного и внутригосударственного права в сфере прав человека, где затрагиваются основополагающие интересы личности, общества и государства. Международно-правовые стандарты в области прав человека служат своего рода универсальной матрицей, на которую ориентируются национальные правовые системы, адаптируя их к глобальным требованиям и обеспечивая защиту личности от произвола и дискриминации.

Теоретико-правовой фундамент указанной проблемы охватывает несколько ключевых подходов. Первый из них - дуализм - основан на признании автономности международного и национального права, предполагая необходимость трансформации международных норм в национальное законодательство. Второй подход - монизм - исходит из идеи приоритета международного права, полагая, что международные нормы действуют непосредственно в национальной правовой системе без дополнительной имплементации. В рамках монистской теории различают два направления: одно, придающее приоритет международному праву, и другое – внутригосударственному. В соответствии с Конституцией Азербайджанской Республики, международные договоры, участником которых является государство, являются составной частью национальной правовой системы (Конституция Азербайджанской Республики, 1995). Согласно ст. 151 Конституции, в случае противоречия между нормативно-правовыми актами внутреннего законодательства и международными договорами, приоритет имеют международные договоры. Это положение формирует особую модель соотношения двух систем права, направленную на усиление защиты прав человека за счёт международных гарантий.

Особую роль в развитии и применении международных стандартов в области прав человека играет Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г., а также практика Европейского суда по правам человека. Азербайджан, являясь членом Совета Европы, взял на себя обязательства по соблюдению стандартов, выработанных Конвенцией и юриспруденцией ЕСПЧ. Это обязывает национальные суды учитывать прецеденты Суда при рассмотрении дел, затрагивающих права и свободы личности. Таким образом, международное право не только дополняет национальное, но и формирует своего рода наднациональные ориентиры, обязательные к исполнению (Алексии, 2010; Кассезе, 2009; Medellín, 2008).

Проблемы возникают в случае, если внутригосударственные акты вступают в противоречие с международными нормами. В таких ситуациях особенно актуально становится требование о приведении национального законодательства в соответствие с международными обязательствами. Однако на практике возникают трудности, связанные с юридическим нигилизмом, устаревшими правовыми нормами, а также ограниченной правовой культурой.

Имплементация международных стандартов прав человека на практике сталкивается с рядом трудностей. Во-первых, это недостаточный уровень институциональной координации между органами исполнительной, законодательной и судебной власти. Несмотря на наличие нормативной базы, отсутствует единый механизм мониторинга и оценки эффективности внедрения международных норм.

Во-вторых, сохраняется проблема несвоевременного исполнения решений Европейского суда по правам человека. Несмотря на работу Комитета министров Совета Европы, исполнение решений не всегда сопровождается системными реформами. Эффективная

имплементация решений ЕСПЧ требует изменений в законодательстве, подготовке кадров, а в некоторых случаях — институциональной перестройки отдельных органов.

Для совершенствования системы имплементации представляется целесообразным создание национального механизма «постконвенционного контроля», который обеспечивал бы оценку исполнения решений ЕСПЧ, а также мониторинг соответствия национального законодательства международным обязательствам. Опыт европейских стран показывает, что подобные системы существенно повышают качество защиты прав человека и формируют устойчивую правовую культуру.

В деле Loizidou v. Turkey (1996) Европейский суд по правам человека утвердил принцип «эффективного контроля», согласно которому государство несёт ответственность за соблюдение прав человека даже вне своих границ, если оно осуществляет фактический контроль над соответствующей территорией. Этот прецедент стал основополагающим для последующей практики применения международных стандартов (Loizidou, 1996; Триепель, 2002).

В деле Broniowski v. Poland (2004) ЕСПЧ признал наличие структурного и системного характера нарушений прав собственности. Суд указал, что государство должно принять эффективные меры по устранению правовой неопределённости, что подчёркивает важность соответствия национального законодательства международным обязательствам (Broniowski, 2004).

В деле №1/2003 Конституционного Суда Азербайджана подчёркнута необходимость учёта международных договоров при разрешении правовых коллизий. Суд отметил, что права человека, закреплённые в международных актах, подлежат прямому применению, если соответствующие нормы не требуют дополнительного законодательного регулирования (Решение Конституционного суда Азербайджана по делу №1, 2003).

В решении Верховного суда США по делу Medellín v. Texas (Medellín, 2008) подчёркнуто, что международные договоры не всегда имеют прямое действие без соответствующего национального законодательства. Это дело иллюстрирует ограниченность монистического подхода и необходимость законодательной имплементации международных норм.

Анализ практики Конституционного суда Азербайджанской Республики свидетельствует о стремлении к гармонизации двух систем права. В своих решениях Суд не раз подчеркивал необходимость учета международных стандартов, особенно в контексте права на справедливое судебное разбирательство, свободы выражения мнения, права собственности. Однако, как отмечает азербайджанский учёный Алиев Амир Ибрагим оглы, существует значительный разрыв между декларативными обязательствами и их фактической реализацией. В своих трудах он подчёркивает, что международные нормы, провозглашённые в документах, требуют системной и последовательной имплементации на уровне как законодательства, так и правоприменительной практики (Алиев, 2019, с. 10-18; Алиев, 2020; Алиев, 2021).

Важным аспектом в обеспечении эффективного взаимодействия между международным и национальным правом выступает деятельность правозащитных институтов. Национальные омбудсмены, независимые суды, а также неправительственные организации способствуют внедрению международных стандартов в правовую реальность. Примером может служить практика подачи жалоб в Европейский суд по правам человека, где граждане получают возможность обжаловать действия или бездействие государства, нарушающие их права. Тем самым создаётся эффективный механизм международного контроля за соблюдением прав человека.

Однако международное право не всегда получает должное признание на внутригосударственном уровне. Проблема заключается как в правовой традиции, так и в политической воле. В некоторых случаях внутренние органы предпочитают игнорировать международные обязательства, мотивируя это принципом государственного суверенитета. Здесь важно подчеркнуть, что суверенитет не должен служить прикрытием для нарушений

прав человека. Международное право прав человека направлено не на ограничение суверенитета, а на его гуманистическую реализацию.

Сравнительно-правовой анализ показывает, что во многих странах мира — таких как Германия, Франция, Нидерланды — международные договоры имеют приоритет перед внутренними законами. В Германии, например, нормы международных договоров, ратифицированных парламентом, приравниваются к федеральным законам и могут быть непосредственно применимы судами. Такая практика демонстрирует зрелость правовой системы и высокую степень интеграции международного права в национальную юрисдикцию.

В то же время в странах с переходной экономикой и правовой системой, включая Азербайджан, подобная интеграция требует значительных усилий. Необходима модернизация законодательства, повышение квалификации судей, прокуроров, адвокатов, а также широкое правовое просвещение населения. Только таким образом можно обеспечить действенное воплощение международных стандартов в повседневную юридическую практику.

Отдельного внимания заслуживает сравнительно-правовой анализ тенденций, возникающих в связи с развитием цифровых технологий. Международные стандарты прав человека постепенно адаптируются к новым формам угроз, включая вмешательства в частную жизнь в цифровой среде, массовую обработку данных, алгоритмическое принятие решений и деятельность искусственного интеллекта. Европейский суд по правам человека в ряде дел (Benedik v. Slovenia, Big Brother Watch v. UK) подчеркнул необходимость расширенного толкования статьи 8 Конвенции в условиях цифровизации.

Заключение

Для Азербайджана данные направления становятся особенно актуальными, учитывая быстрое внедрение электронного правительства, широкое использование биометрических данных и развитие систем видеонаблюдения. Национальная правовая система пока не в полной мере учитывает международные стандарты защиты цифровых прав, что создаёт риски для неприкосновенности частной жизни, свободы выражения мнения и недискриминации. В этой связи требуется модернизация законодательства о персональных данных, разработка специальных норм о защите цифровых прав, а также интеграция международных рекомендаций Совета Европы в правотворческую и правоприменительную практику.

Таким образом, специфика соотношения международного и внутригосударственного права в области прав человека определяется не только теоретическими моделями, но и конкретной правовой практикой, политическим контекстом, уровнем правосознания общества. Международные нормы выступают неотъемлемой частью правовой системы, направленной на защиту достоинства, свободы и равенства каждого человека. Их реализация требует комплексного подхода, основанного на уважении к международному праву и стремлении к правовому государству.

Литература

1. Алиев, А.М. (2020). *Имплементация международных норм в правовую систему Азербайджана*. Элм.
2. Алиев, А.И. (2019). *Проблемы реализации международных стандартов прав человека в Азербайджане*. Элм.
3. Алиев, А.И. (2021). Конституционные основы имплементации международного права в правовой системе Азербайджана. *Журнал «Право и развитие»*, 2, 10-18.
4. Алексии, Р. (2010). *Теория прав и прав человека*. Прогресс.
5. Benedik v. Slovenia. (2018). *Judgment of 24 April 2018*. ECHR.

6. Big Brother Watch and others v. United Kingdom. (2021). Judgment of 25 May 2021, ECHR.
7. Broniowski v. Poland. (2004). *Judgment of 22 June 2004*. ECHR.
8. Кассезе, А. (2009). *Международное право*. ИНФРА-М.
9. *Конституция Азербайджанской Республики*. (1995). С изменениями и дополнениями.
10. Кельзен, Х. (2000). *Чистое учение о праве*. Юридическая литература.
11. Конституционный суд РФ. (2015). *Постановление от 14.07.2015 №21-П.*
12. Комитет ООН по правам человека. (2004). *Общий комментарий №31*.
13. Loizidou v. Turkey. (1996). *Judgment of 23 March 1996*. ECHR.
14. Medellín v. Texas. (2008). *552 U.S. 491*.
15. *Решение Конституционного суда Азербайджана по делу №1*. (2003).
16. Триепель, Г. (2002). *Международное и внутригосударственное право*. Наука.

Поступило: 12.09.2025
Принято: 14.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/44-49

Elnur Arifzadə
Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0001-9706-7484
earifzade@gmail.com
Ülvi Məmmədov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0002-5824-8626
ulvimammadly@gmail.com

İnnovasiyalar əsrində yeniliklərin təsiri zamanı uşaqların sosial-emosional xarakter inkişafında skautinq fəaliyyətinin təqdim etdiyi dərsdənkənar proqramın effektivliyinin tədqiqi

Xülasə

Müasir texnoloji innovasiyalar və sürətli inkişaf kontekstində uşaqların sosial-emosional inkişafında qarşılaşdıqları problemlər qeyri-formal təhsil modelini daha əhəmiyyətli edir. Bu tədqiqat skaut fəaliyyətlərinin uşaqların sosial-emosional davranış inkişafında rolunu və onun innovasiyalar dövründə dərsdənkənar fəaliyyət kimi mümkün performansını araşdırır. Skautinq təcrübəyə əsaslanan və dəyər yönümlü yanaşması səbəbindən uşaqlarda empatiya, əməkdaşlıq, məsuliyyət və liderlik inkişaf etdirən qeyri-formal təhsil modeli kimi tanınır. Bu tədqiqatın nəticələri, 2024-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Skautlar Assosiasiyasının təhsil fəaliyyətlərində iştirak edən skaut liderləri və digər təhsil işçiləri ilə aparılan sorğudan əldə edilmişdir. Məlumatlar anket vasitəsilə toplanmış və təsviri-statistik metodologiya ilə təhlil edilmişdir. Məqalə, həmçinin, texnoloji innovasiyaların təlim və inkişafın bir hissəsi ola biləcəyini, skaut proqramlarının əsas prinsiplərinin isə yerində qaldığını araşdırır. Nəticələr göstərir ki, skautinq uşaqların sosial-emosional rifahını inkişaf etdirməkdə təsirli bir dərsdənkənar təhsil vasitəsidir və skaut fəaliyyətləri yeni təhsil mühitlərində tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: *skaut, sosial-emosional inkişaf, dərsdənkənar proqramlar, qeyri-formal təhsil, uşaqlar*

Elnur Arifzade
Al-Farabi Kazakh National University
PhD student
https://orcid.org/0009-0001-9706-7484
earifzade@gmail.com
Ulvi Mammadov
Mingachevir State University
Master’s student
https://orcid.org/0009-0002-5824-8626
ulvimammadly@gmail.com

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

The Study of the Effectiveness of Extracurricular Programs Provided by Scouting Activities in the Social-emotional Character Development of Children in the Era of Innovation

Abstract

The challenges encountered by children in their social-emotional development have raised non-formal education models' prominence under the context of the dynamic nature of modern technological innovations and rapid development. This study evaluates the impact of scouting activities on children's social-emotional behavioral development and its potential as an extracurricular in innovation. Through a very experience-based and value-based approach, scouting is considered an innovative model for non-formal education and development, which instills empathy, cooperation, responsibility, and leadership in children. This study's findings were derived from a survey administered in June 2024 to scout leaders and other education professionals responsible for the educational initiatives of the Azerbaijan Scouts Association. Data were collected by means of a questionnaire and analyzed using descriptive statistical methods. This article covers the role of technological innovations in training and development without compromising the fundamental tenets of scouting. Its findings suggest that scouting is a relevant and effective extracurricular educational tool for promoting children's social-emotional well-being and that scouting-based program activities can be adapted to new curricular environments.

Keywords: *scouting, social-emotional development, extracurricular programs, non-formal education, children*

Giriş

XXI əsr sürətli texnoloji innovasiyalar və rəqəmsallaşma dövrü kimi xarakterizə olunur. Rəqəmsal texnologiyaların və sosial medianın uşaqların gündəlik həyatına intensiv şəkildə daxil olması onların sosiallaşma formalarına, emosional davranışlarına və xarakter inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu baxımdan uşaqların sosial-emosional inkişafını dəstəkləyən alternativ təhsil mühitlərinə ehtiyac artmaqdadır. Formal təhsil sistemləri əsasən akademik nailiyyətlərə yönəldiyindən sosial-emosional bacarıqların və dəyər yönümlü davranışların inkişafını hər zaman kifayət qədər təmin etmir (OECD, 2015). Sosial-emosional öyrənmə üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, empatiya, əməkdaşlıq, özünənəzarət və məsuliyyət kimi bacarıqların inkişafı uşaqların həm akademik uğuruna, həm də psixososial rifahına mühüm töhfə verir (Durlak et al., 2011). Bu bacarıqların formalaşmasında qeyri-formal və dərsdənkənar proqramlar xüsusilə effektiv hesab olunur. Bu kontekstdə skautinq hərəkatı uşaqların və gənclərin hərtərəfli inkişafını hədəfləyən ən geniş yayılmış qeyri-formal təhsil modellərindən biri kimi diqqət çəkir. Dünya Skaut Hərəkatı Təşkilatının yanaşmasına görə, skautinq gənclərin sosial, emosional, fiziki və mənəvi inkişafını dəstəkləyən dəyər əsaslı təhsil sistemidir (WOSM, 2019). Skautinq proqramlarında qrup işi, liderlik, ictimai xidmət və təbiət əsaslı fəaliyyətlər uşaqların sosial məsuliyyət və vətəndaşlıq dəyərlərini mənimsəməsinə imkan yaradır. Empirik araşdırmalar göstərir ki, skautinq və oxşar gənclər təşkilatlarında iştirak edən uşaqlar empatiya, əməkdaşlıq, problem həll etmə və liderlik bacarıqlarında daha yüksək göstəricilər nümayiş etdirirlər (Dibben, Playford, Mitchell, 2018; Polson et al., 2013). Xüsusilə təbiətdə keçirilən fəaliyyətlər uşaqlarda stressin azalmasına, emosional balansın formalaşmasına və sosial bağların güclənməsinə müsbət təsir göstərir (Rickinson et al., 2004).

İnnovasiyalar dövründə skautinqin əhəmiyyəti yalnız ənənəvi dəyərlərin qorunması ilə məhdudlaşmır. Skautinq fəaliyyəti texnoloji mühitin yaratdığı sosial-emosional riskləri balanslaşdıran real ünsiyyət, kollektiv məsuliyyət və təcrübəyə əsaslanan öyrənmə imkanları təqdim edir. Bununla yanaşı, müasir tədqiqatlar skautinq proqramlarının əsas prinsipləri qorunmaqla rəqəmsal texnologiyaların təlim və inkişaf proseslərinə inteqrasiyasının mümkün və faydalı olduğunu vurğulayır (WOSM, 2021). Azərbaycan kontekstində skautinq hərəkatı gənclərin sosial fəallığının,

liderlik potensialının və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, bu fəaliyyətlərin uşaqların sosial-emosional inkişafına təsirini sistemli şəkildə qiymətləndirən empirik tədqiqatlar məhduddur. Bu boşluq mövzunun elmi aktuallığını artırır və araşdırılmasını zəruri edir. Bu məqalənin məqsədi innovasiyalar əsrində skautinq fəaliyyətinin təqdim etdiyi dərsdənkənar proqramların uşaqların sosial-emosional xarakter inkişafına təsirini pedaqoji baxımdan təhlil etmək və pedaqoqların mövqeyi əsasında bu proqramların effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat

Bu bölmədə biz uşaqların sosial-emosional inkişafı, qeyri-formal təhsil və skautinq ilə bağlı elmi metodları və hesabatları nəzərdən keçiririk. Mövcud tədqiqatlar sübut edib ki, sosial media və rəqəmsal texnologiyalar uşaqların sosial-emosional inkişafına həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərə bilər. Xüsusilə, empatiya ballarının aşağı olması, üz-üzə ünsiyyət səviyyələrinin azalması və emosional tənzimləmə ilə bağlı çətinliklər texnoloji kontekstlə əlaqələndirilir (Twenge, 2017; Odgers, Jensen, 2020). Belə bir vəziyyətdə sosial-emosional öyrənmə perspektivi empatiya, özünü idarəetmə, əməkdaşlıq və sosial məsuliyyət kimi bacarıqların uşaqların psixososial və təhsil rifahına böyük təsir göstərdiyini vurğulayır (Durlak et al., 2011; OECD, 2015). Bunlar təcrübə-öyrənmə fəaliyyətləri, xüsusilə qeyri-formal və əlavə təhsil mühitlərində öyrədilə bilər. Skautinq hərəkatı beynəlxalq ədəbiyyatda qeyri-formal təhsilin strukturlaşdırılmış, dəyər yönümlü modellərindən biri kimi geniş şəkildə öyrənilmişdir. Artan tədqiqatlar göstərir ki, skautinq proqramında iştirak edən uşaqların empatiya, liderlik, problem həll etmə və sosial məsuliyyət bacarıqları artır (Polson et al., 2013; Dibben, Playford, Mitchell, 2018). Təbiətə əsaslanan və qrup yönümlü fəaliyyətlərin stress səviyyələrini azaltdığı və daha güclü sosial əlaqələri təşviq etdiyi müəyyən edilmişdir (Rickinson et al., 2004). Lakin mövcud tədqiqatların əksəriyyəti Qərb ölkələrinə yönəlmişdir və texnologiya yönümlü islahatlarda sosial-emosional balanslaşdırıcı kimi skautinqin rolu regionda az tədqiq edilmişdir. Beləliklə, mövzunun empirik şəkildə araşdırılması elmi baxımdan əsaslandırılmışdır və tədqiqatın aktuallığını və əhəmiyyətini artırır. Skautinq qeyri-formal təhsilin praktik tətbiq sahələrindən biri kimi çıxış edir və burada fasilitator yanaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Skaut liderləri təlimçi və ya müəllimdən daha çox, qrup proseslərini yönəldən, iştirakçıları öyrənməyə təşviq edən və sosial qarşılıqlı əlaqələri gücləndirən fasilitator rolunu icra edirlər. Bu yanaşma uşaqların sosial-emosional inkişafını sürətləndirir və texnoloji innovasiyalar dövründə üz-üzə ünsiyyətin və kollektiv fəaliyyətin əhəmiyyətini qoruyur (Məmmədov, Məmmədov, Arifzadə, 2025).

Metodologiya. Tədqiqat təsviri-korrelyasiya xarakterlidir; bu, innovasiyalar dövründə uşaqların sosial-emosional inkişafına skaut təcrübələrinin təsirinin empirik müqayisəsidir. Tədqiqat əsasən kəmiyyət yanaşmasını qəbul etmiş və məlumatların toplanması sorğu (anket) metodu ilə həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma sosial-emosional inkişaf və qeyri-formal təhsil sahəsində beynəlxalq tədqiqatlar arasında geniş istifadə, etibarlılıq və tətbiq tapmışdır (Durlak et al., 2011; Polson et al., 2013). Tədqiqat ümumilikdə 45 respondentdən ibarət olmuşdur. Respondentlər Azərbaycan Skautlar Assosiasiyasında tədrislə məşğul olan skaut liderləri və ölkənin digər məktəblərindəki müəllimlərdən ibarət olmuşdur. Bütün tədqiqat iştirakçıları məqsədli seçmə ilə seçilmişdir. Belə bir metod, tədqiqat mövzusunda müvafiq təcrübə və biliklərə malik olanların fikirlərinə baxmağa imkan vermişdir. Seçmə metodu qeyri-formal təhsil və gənclərlə iş üzrə beynəlxalq tədqiqatlarda da görünür (Dibben, Playford, Mitchell, 2018). Məlumatların toplanması məqsədilə anketin hazırlanmasında bir neçə tematik blok istifadə edilmişdir: 1. Sosial-emosional inkişafda skaut fəaliyyətlərinin rolu; 2. Texnoloji inkişafın uşaqlara təsiri və bu təsirlərə qarşı skautinqin balanslaşdırma imkanları; 3. Sosial bərabərlik, empatiya, liderlik, bacarıq və məsuliyyətin öyrənilməsi; 4. Skaut proqramlarının texnoloji irəliləyişlərlə uyğunlaşdırılması imkanları. Anketdəki suallar sosial-emosional öyrənmə və qeyri-formal təhsil modellərinə əsaslanaraq hazırlanmışdır. Bu model sosial-emosional bacarıqları ölçən beynəlxalq tədqiqatlarda geniş istifadə olunur (OECD, 2015; Taylor et al., 2017). Elektron sorğu 2024-cü ilin iyun ayında həyata keçirilmişdir. Respondentlər məlumatlı razılıqlarını vermiş və anonimlik və məxfilik əsas etik məsələlər kimi nəzərə alınmışdır. Tədqiqat nəticələrinə istənildiyi halda istinadlar daxil edilə bilər. Məlumatlar təsviri-statistik metodlarla təhlil edilmişdir. Cavablar tezlik və faiz göstəricilərinə görə təşkil edilmiş və sosial-emosional inkişaf

göstəriciləri kontekstində araşdırılmışdır. Sorğu tədqiqatçıları çoxseçimli sualların təhlili zamanı respondentlərin bir neçə seçimi eyni anda seçə biləcəyini qeyd etdilər və bu metodologiya ilə bağlı qeyddə faizlərin cəmlənmədiyi vurğulandı. *Tədqiqatda istifadə edilən anketin tam strukturu və sualların formalaşdırılması Əlavə 1-də göstərilmişdir.* Bu cür yanaşma sosial və pedaqoji nəzəriyyədə geniş istifadə olunan analitik perspektivdir (Creswell, Creswell, 2018). Seçilmiş metodologiya uşaqların sosial-emosional inkişafına skautinq müdaxiləsinin effektivliyinin pedaqoji qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir. Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlər və praktikantlar baxımından rəy əsaslı empirik sorğular qeyri-formal təhsil proqramlarının təsirlərini qiymətləndirməkdə effektiv olmuşdur (Durlak et al., 2011; Polson et al., 2013). Bu baxımdan, cari tədqiqatın dizaynı mövcud elmi paradiqmaya yaxşı uyğun gəlir və nəticələrin etibarlı olduğunu təmin edir.

Bu bölmənin nəticələri 2024-cü ilin iyun ayında keçirilmiş və Azərbaycan Skautlar Assosia-siyasında tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan skaut liderləri və müəllimlərdən ibarət 45 respondentlə aparılmış sorğudan əldə edilmişdir. Sorğu çoxseçimli olduğundan, respondentlərin bir suala bir neçə cavab seçə biləcəyi də qeyd edilmiş və bunun səbəbi metodoloji qeydlə vurğulanmışdır ki, faiz göstəriciləri cəmlənməmişdir. Hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sorğunun doldurulma müddəti minimum təxminən 2 dəqiqə, maksimum isə təxminən 62 dəqiqə olmuşdur. Respondentlər üzrə orta doldurulma müddəti 11,5 dəqiqə, median göstərici isə 8,2 dəqiqə təşkil etmişdir. Medianın orta göstəricidən aşağı olması respondentlərin əksəriyyətinin sorğunu 8-12 dəqiqə intervalında tamamladığını göstərir ki, bu da sorğunun strukturunun aydın və respon-dentlərin peşəkar səviyyəsinə uyğun olduğunu təsdiqləyir. Sorğunu çox qısa müddətdə tamamlayan az sayda respondentlərin mövzu ilə yüksək səviyyədə tanış olmaları və praktik təcrübəyə malik olmaları ehtimal edilir. Eyni zamanda, bəzi respondentlərin sorğunu daha uzun müddətdə tamamlaması anketin fasilələrlə doldurulması və suallar üzərində daha dərindən düşünülməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Bu fərqliliklər əldə edilən məlumatların ümumi etibarlılığına mənfi təsir göstərməmişdir. Uşaqların sosial-emosional inkişafına skautinq fəaliyyətlərinin dəstəyi ilə bağlı sorğu nəticələrinə əsasən, respondentlərin böyük əksəriyyəti uşaqların sosial və emosional öyrənməsinin skautinqə qatılmaqla inkişaf etdiyini göstərmişdir. Respondentlərin 75.6%-i razılaşır ki, skautinqə qatılmaq uşaqlarda empatiya və diqqət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni faiz (75.6%) problem həll etmə bacarıqları ilə bağlı sualda qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, iştirakçıların 57.8%-i skautinq fəaliyyətlərinin uşaqlarda təbiətə və ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli münasibətə təsir etdiyini bildirmişdir. Respondentlərin 53.3%-i skautinqin təhsil nailiyyətləri və mədəni dəyişik-liklərin təşviqində əsas amil olduğunu bildirmişdir.

Sosial bacarıqların, liderliyin və qrup məsuliyyətinin inkişafı ilə bağlı tapıntıların böyük bir hissəsi skautinq proqramları üzrə aparılmış sorğunun nəticələri ilə göstərilə bilər ki, bu da sosial əlaqələrin və qrupdaxili bacarıqların inkişafına kömək edir. Ümumi respondentlərdən, skautinq fəaliyyətlərinin uşaqların qrupdakı liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi nəticəsi 44.4%-də tapılmışdır. Bu arada, respondentlərin 44.4%-i qrup qarşısında daha yüksək məsuliyyət hiss etdiklərini, 44.4%-i isə ədalətli rəqabət davranışlarının ortaya çıxdığını bildirmişdir. Respon-dentlərin 37.8%-i skautinq iştirakının dostluq münasibətlərinin güclənməsinə müsbət təsir etdiyini, oxşar faiz (37.8%) isə stress səviyyəsinin azaldığını bildirmişdir. Onların 20.0%-i skautinq fəaliyyətləri ilə liderliyin daha müşahidə edilə bilən olduğunu söyləmişdir.

Texnologiya inkişafının mənfi sosial-emosional təsirini azaltmaq üçün sorğu nəticələrinə əsasən, respondentlərin demək olar ki, hamısı skautinq fəaliyyətlərinin uşaqlara texnologiyanın mənfi emosional təsirlərini balanslaşdırdığını hiss etmişdir. Respondentlərin 77.8%-i qrup işi və əməkdaşlığın bu təsirin əhəmiyyətli mexanizmi olduğunu bildirmişdir. Respondentlərin 53.3%-i təbiət əsaslı fəaliyyətlərin stressi azaltdığını və emosional rifahı təşviq etdiyini, 37.8%-i isə problem müzakirəsi və reflektiv düşüncəyə aid etmişdir. Bundan əlavə, skautinqin liderlik və özünə inamı müsbət təsir etdiyi respondentlərin 17.8%-i və daxili motivasiyalı özünü inkişaf etdirmə respondentlərin 13.3%-i tərəfindən bildirilmişdir.

Sosial bərabərlik və inklüzivliyin təşviqi üçün, skautlar haqqında tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış sorğunun cavablarında göstərildiyi kimi, skautinq fəaliyyətləri müxtəlif sosial şəraitdə olan uşaqlar arasında sosial bərabərliyin təşviqində mühüm rol oynayır. Ən çox arzu olunan ölçü kimi seçilən bir-birinə dəstək və gücləndirmə (82.2%) olmuşdur. Respondentlərin 73.3%-i dəyərlərin və hörmət mədəniyyətinin təşviqinə, 66.7%-i isə qruplar arasında münasibətlərin gücləndirilməsinə diqqət yetirmişdir. Eyni dövrdə, respondentlərin 60.0%-i fərdi məsuliyyət və hörmətin artmasını müzakirə etmiş, 48.9%-i isə sosial bərabərliyə nail olmaq üçün icma xidmətləri fəaliyyətlərinin təşkilini mümkün ölçü kimi qeyd etmişdir. 46.7%-i qarşılıqlı anlaşmanın təşviqini və 44.4%-i mədəniyyət fərqlərinə hörmət və qəbul etməyi vurğulamışdır.

Nəticə

Tədqiqat pedaqoji olaraq skautinq fəaliyyətlərinin yeniliklər dövründə əlavə təhsil proqramı kimi uşaqlarda sosial-emosional xarakter inkişafını necə təşviq edəcəyini araşdırmışdır. Azərbaycan Skautlar Assosiasiyasının skaut liderləri və tədris heyəti üzvləri arasında aparılmış sorğu göstərdi ki, qeyri-institusional öyrənmə fəaliyyəti kimi skautinq, uşaqlar arasında empatiya, problem həll etmə, sosial məsuliyyət, liderlik və emosional rifah kimi vacib sosial emosional bacarıqların inkişafında əhəmiyyətlidir. Nəticələr göstərir ki, skautinq inkişaf üçün uyğun alternativ mühit təmin edir və texnologiya inkişafının nəticələnə biləcəyi mənfi sosial emosional ölçülərə qarşı çıxır. Buna görə də, bu tədqiqat nəticələrindən təhsil sahəsində skautinq proqramlarının tətbiqinin mümkünlüyü, tədqiqat əsasında praktik üstünlüklərə malik olmuşdur. *Əsas nəticələrin dəstəkləyici statistik məlumatları Əlavə 2-də təqdim olunur.* Qrup məşqləri və əməkdaşlıq mühiti uşaqların sosial inklüzivliyini təşviq edir, təbiət fəaliyyətləri emosional stressi azalda və psixoloji keyfiyyəti daha yaxşı artırır, bu da fiziki bədən və emosional rifahın inkişafı üçün başqa bir səbəbdir. Liderlik və məsuliyyət yönümlü fəaliyyətlər uşaqlarda özünə inam və sosial məsuliyyətin qurulmasını təşviq edir. Bu arada, texnoloji inkişafların təlim və inkişafda mərhələli şəkildə daxil edilməsi, skautinqin əsas aspektlərini qorumaq məqsədi ilə, müasir gənclər üçün daha əlverişli və cəlbedici fəaliyyətlər dəsti təmin etməkdir. Gələcək tədqiqatlar, skautinqin uşaqların sosial-emosional inkişafına təsirlərini daha təmsilçi bir nümunə arasında, uşaqlar və valideynlərin iştirak etdiyi empirik tədqiqatlarla araşdırmaq üçün uyğun hesab edilir. Bundan əlavə, gənclər idmanı və skautinq proqramlarının təsirinin davamlılığını qiymətləndirmək üçün davamlı uzunmüddətli tədqiqatlar ehtimal ki, vacib olacaqdır. Müxtəlif ölkələrdə skautinq modelləri arasında müqayisə və qeyri-formal təhsil proqramlarına texnoloji irəliləyişlərin daxil edilməsinin effektivliyi, sahədə elmi bilikləri artırmaq üçün edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Dibben, C., Playford, C., Mitchell, A. (2018). Be(ing) prepared: Guide and Scout participation, childhood social position and mental health at age 50-A prospective birth cohort study. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 72(4), 269-276. https://doi.org/10.1136/jech-2016-207898
2. Durlak, J.A., Weissberg, R.P., Dymnicki, A.B., Taylor, R.D., Schellinger, K.B. (2011). The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions. *Child Development*, 82(1), 405-432. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x
3. Israel, M., Hay, I. (2006). *Research Ethics for Social Scientists*. SAGE Publications.
4. Məmmədov, Z., Məmmədov, Ü., Arifzadə, E. (2025). *Qeyri-formal təhsildə təlimçinin əl kitabı.*
5. Odgers, C.L., Jensen, M.R. (2020). Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: facts, fears, and future directions. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 22(2), 159-165.
6. OECD. (2015). *Skills for Social Progress: The Power of Social and Emotional Skills*. OECD Publishing. https://doi.org/10.31887/DCNS.2020.22.2/codgers

7. Polson, E.C., Kim, Y.-I., Jang, S.J., Johnson, B.R., Smith, B. (2013). Being Prepared and Staying Connected: Scouting's Influence on Social Capital and Community Involvement. *Social Science Quarterly*, 94(3), 758-776. https://doi.org/10.1111/ssqu.12002
8. Rickinson, M., Dillon, J., Teamey, K., Morris, M., Choi, M.Y., Sanders, D., Benefield, P. (2004). *A review of research on outdoor learning*. National Foundation for Educational Research (NFER).
9. Taylor, R.D., Oberle, E., Durlak, J.A., Weissberg, R.P. (2017). Promoting Positive Youth Development Through school-based Social and Emotional Learning Interventions: A Meta-Analysis of Follow-up Effects. *Child Development*, 88(4), 1156-1171. https://doi.org/10.1111/cdev.12864
10. Twenge, J.M. (2017). *iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy – and Completely Unprepared for Adulthood*. Atria Books.
11. World Organization of the Scout Movement (WOSM). (2019). *Scouting: An Educational System (və ya ekvivalent rəsmi təlim sənədi)*. WOSM.
12. World Organization of the Scout Movement (WOSM). (2021). *Digital transformation / innovation guidance for Scouting (rəsmi metodik sənəd və ya hesabat)*. WOSM.

Daxil oldu: 03.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/50-57

Пярвиз Гасанов
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по праву
https://orcid.org/0009-0006-2131-7738
hasanov.p.a@gmail.com
Орхан Ахмед
Бакинский Государственный Университет
магистрант
https://orcid.org/0009-0006-7110-9443
orkhanahmad16@gmail.com

Правовой анализ деклараций саммитов БРИКС

Резюме

Данная статья посвящена комплексному правовому анализу деклараций саммитов БРИКС и рассматривает их роль в условиях трансформации современного международного правопорядка. Авторы обосновывают актуальность исследования, отмечая возрастающее значение объединения в контексте формирования многополярной системы международных отношений. В рамках работы дано постепенное развитие правовых принципов БРИКС в декларациях с 2009 по 2023 год, которое обобщается в акценте на первоначальном доминировании экономической повестки от пуза до расширения ее в рамки всех областей международного сотрудничества и вплоть до правообразования: глобальный институционализм, устойчивое развитие, реализм нормотворчества и рационалистическая секуляризация анализа. Особое внимание уделяется юридической природе самой идеи деклараций интеграционного назначения в качестве актов международного права мягкого трения, сами они как акты влияющие на формирование принципов международного обычного права и национальные правовые системы.

Проводится сравнительно-правовой анализ соотношения деклараций с международными договорами и актами международных организаций, выявляются механизмы их имплементации в законодательства государств-участников. Рассматривается практическая реализация отдельных положений в России, Китае, Индии и других странах, а также проблемы, возникающие в связи с расширением состава объединения. Авторы приходят к выводу, что декларации *БРИКС обладают значительным потенциалом нормативного влияния и являются важным инструментом формирования нового правового ландшафта полицентричного мира.*

Ключевые слова: *БРИКС, декларации, международное право, национальное законодательство, правовые принципы, международные организации, правовой статус документов*

Pərviz Həsənov
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0006-2131-7738
hasanov.p.a@gmail.com
Orxan Əhməd
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0006-7110-9443
orkhanahmad16@gmail.com

 Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 12 / 50-57 ISSN: 3104-4670
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 12 / 50-57 e-ISSN: 2789-6919

BRICS Sammiti bəyannamələrinin hüquqi təhlili

Xülasə

Bu məqalə BRİKS sammitlərinin deklarasiyalarının kompleks hüquqi təhlilinə həsr olunmuşdur və onların müasir beynəlxalq hüquqi qaydanın transformasiyası şəraitində rolunu araşdırır. Müəlliflər tədqiqatın aktuallığını əsaslandıraraq, çoxqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması kontekstində birliyin artan əhəmiyyətini qeyd edirlər. İş çərçivəsində BRİKS-in hüquqi prinsiplərinin 2009-2023-cü illər üzrə deklarasiyalarda ardıcıl inkişafı təqdim edilir və bu inkişaf ilkin mərhələdə iqtisadi gündəmin üstünlük təşkil etməsindən başlayaraq beynəlxalq əməkdaşlığın bütün sahələrinə və hətta hüquqyaranma mərhələsinə qədər genişlənməsi ilə ümumiləşdirilir: qlobal institusionalizm, dayanıqlı inkişaf, normayaratma realizmi və analizin rasional-sekulyar yanaşması. Xüsusi diqqət inteqrasiya xarakterli deklarasiya ideyasının hüquqi mahiyyətinə — beynəlxalq hüququn yumşaq hüquq aktları kimi roluna, həmçinin, onların beynəlxalq adət hüququ prinsiplərinin və milli hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir göstərən aktlar kimi əhəmiyyətinə yönəldilir.

Məqalədə deklarasiyaların beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq təşkilatların aktları ilə əlaqəsinin müqayisəli-hüquqi təhlili aparılır, iştirakçı dövlətlərin qanunvericiliklərinə onların implementasiya mexanizmləri müəyyən edilir. Rusiya, Çin, Hindistan və digər ölkələrdə bəzi müddəaların praktiki tətbiqi, eləcə də birliyin tərkibinin genişlənməsi ilə bağlı yaranan problemlər araşdırılır. Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, BRİKS deklarasiyaları əhəmiyyətli normativ təsir potensialına malikdir və çoxmərkəzli dünyanın yeni hüquqi landşaftının formalaşmasında mühüm alət rolunu oynayır.

Açar sözlər: *BRİKS, deklarasiyalar, beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik, hüquqi prinsiplər, beynəlxalq təşkilatlar, sənədlərin hüquqi statusu*

Parviz Hasanov
Baku State University
PhD in Law
https://orcid.org/0009-0006-2131-7738
hasanov.p.a@gmail.com
Orkhan Ahmed
Baku State University
Master’s student
https://orcid.org/0009-0006-7110-9443
orkhanahmad16@gmail.com

Legal Analysis of BRICS Summit Declarations

Abstract

This article is devoted to a comprehensive legal analysis of the BRICS summit declarations and examines their role amid the transformation of the modern international legal order. The authors justify the relevance of the study by noting the growing importance of the association in the context of forming a multipolar system of international relations. The work traces the gradual development of BRICS legal principles in the declarations from 2009 to 2023, summarized by the initial dominance of the economic agenda expanding across all areas of international cooperation and even to lawmaking: global institutionalism, sustainable development, norm-creation realism, and rationalist secularization of analysis. Particular attention is given to the legal nature of the very idea of integration declarations as acts of soft international law friction, which themselves influence the formation of principles of customary international law and national legal systems.

A comparative legal analysis is conducted of the relationship between the declarations, international treaties, and acts of international organizations, revealing mechanisms for their implementation into the legislation of member states. The practical implementation of certain provisions is examined in Russia, China, India, and other countries, as well as issues arising from the expansion of the association's membership. The authors conclude that the BRICS declarations hold significant normative influence potential and serve as an important tool in shaping the new legal landscape of a polycentric world.

Keywords: *BRICS, declarations, international law, national legislation, legal principles, international organizations, legal status of documents*

Введение

Актуальность настоящего исследования обусловлена продолжающейся трансформацией системы глобального управления, в рамках которой декларации саммитов БРИКС приобретают всё более значимое место как политико-правовые документы, отражающие согласованную волю крупнейших государств глобального Юга. В условиях постепенного формирования многополярного международного порядка данные декларации становятся инструментом артикуляции альтернативных подходов к международно-правовому регулированию и выработке новых норм глобального взаимодействия. Их комплексный анализ позволяет выявить тенденции изменения содержания современного международного права в условиях расширения состава БРИКС.

Проблематика исследования обусловлена тем, что правовая природа деклараций БРИКС, их место в иерархии источников международного права и степень влияния на формирование норм международного обычая пока недостаточно детально исследованы как в отечественной, так и в зарубежной научной литературе. Сложность заключается в гибридности данных документов, в которых политическая риторика тесно переплетена с элементами нормативных установлений, способных трансформироваться в устойчивую международно-правовую практику (Ромашев, Остроухов, 2017).

Целью статьи является комплексное определение юридической силы и практической роли деклараций БРИКС в системе современного международного права. Для достижения поставленной цели проводится последовательный анализ содержания деклараций, динамики закреплённых в них принципов и механизмов их имплементации в национальные правовые системы государств-участников.

В задачи исследования входят: выявление эволюции правовых принципов, сформулированных в декларациях объединения с момента его основания; определение юридической природы указанных документов и их соотношения с традиционными источниками международного права; анализ практики реализации положений деклараций в странах-участницах БРИКС и оценка их влияния на формирование международной правовой политики.

Исследование

2009-2011 годы стали периодом становления институциональной модели БРИКС, что отразилось в первых совместных политических декларациях. Совместное заявление лидеров четырех стран (2009 г.) и принятая на следующем саммите Декларация в Саньцзяне (2011 г.) определили правовые и организационные параметры многостороннего сотрудничества. Эти документы стали отправной точкой институциональной консолидации и заложили основу для дальнейшего расширения компетенций объединения. Ранние декларации последовательно фиксировали основополагающие принципы международного права: суверенное равенство государств, ненападение, уважение территориальной целостности, верность Уставу ООН. В Декларации Бразилиа (2010) подчеркивалось, что деятельность БРИКС строится «в строгом соответствии с основополагающими принципами международного права». Эти формулировки продемонстрировали стремление участников зафиксировать многополярную модель миропорядка, основанную на юридически равноправном сотрудничестве и недопустимости одностороннего давления. Таким образом,

первые декларации играли не только функцию политического заявления, но и де-факто учредительного акта, формируя правовую доктрину БРИКС, ориентированную на противодействие доминированию отдельных центров силы и поддержку более справедливого распределения влияния на международной арене.

В 2012-2016 годах содержание деклараций отразило постепенную смену акцента с экономической проблематики организации на более полное отражение вопросов повестки международного правопорядка. В это время БРИКС обсуждает реформы глобальных институтов, включая повышение представительства развивающихся стран в органах международного управления. Также подчеркивалась необходимость модернизации мировой финансовой архитектуры и демократизации системы международных отношений.

Документы пост-2015 года характеризуются повышением значимости вопро-сов устойчивого развития, прав человека, международной безопасности и цифровой трансформации. Такие акценты показывают расширение правовой роли объединения и его амбиции участвовать в формировании универсальных норм международного права. Как справедливо отмечает С.П. Перегудов, БРИКС стал платформой «выработки новой модели социально-экономического развития мирового сообщества», что говорит о стремлении объединения формировать одновременно экономическую и правовую архитектуру многополярного мира. В целом, декларации БРИКС фиксируют ряд устойчивых правовых понятий. Это: – приоритет норм международного права и Устава ООН, что свидетельствует о приверженности универсальным нормам международного правопорядка; – суверенное равенство и невмешательство, которые выступают основой идеологии сотрудничества; – реформа международных институтов, нацеленная на перераспределение полномочий глобального управления в сторону большей репрезен-тативности; – правовое регулирование экономических отношений, что включает создание специальных финансовых инструментов (НБР, пул условных резервов); – устойчивое развитие и климатическая политика, в рамках которых БРИКС последовательно формулирует собственную позицию по международным экологическим обязательствам. Таким образом, данные понятия являются элементами формирующейся правовой доктрины БРИКС как коллективного субъекта международных отношений (Конкин, 2017; Глушаков, Соболевская, 2024).

С позиций Венской конвенции 1969 г. декларации БРИКС не являются международными договорами: они не создают юридически обязательных прав и обязанностей, не подлежат ратификации и имеют политико-координационный характер. Можно говорить о том, что юридическая сила данных деклараций не базируется на принципе pacta sunt servanda (договоры должны соблюдаться), а основана на добросовестности и политической воле государств-участников. Однако их правовая природа выходит за рамки чисто политической декларации.

Сравнительно-правовой анализ показывает, что декларации БРИКС имеют более высокую степень нормативной конкретизации по сравнению с аналогичными коммюнике G7 или G20. Если коммуникация G7 чаще сводится к фиксации общих политических позиций, то в декларациях БРИКС содержатся четкие поручения профильным министерствам и ведомствам с фиксированными сроками выполнения задач и параметрами создаваемых механизмов. Это позволяет отнести их к актам пара-правового регулирования с признаками lex ferenda (права, которую следует создать). Они формируют «ожидание правильного поведения», действуя как своего рода форма ограничения: государство - подписант этой декларации утрачивает моральное и политическое право действовать вопреки принципам, зафиксированным в ней, даже если этого формально не запрещает закон. Следовательно, декларации выступают в качестве инструмента гармонизации воли суверенных государств на пре-договорном этапе – фактически играя роль квазинормативного регулятора. С точки зрения П.-М. Дюпюи, документы «мягкого права» способны генерировать нормативные последствия без формального юридического обязательства (Dupuy, 2019). Декларации БРИКС соответствуют данной категории по следующим причинам: – фиксируют

согласованные правовые позиции, создающие основу для последующего формирования обычных норм; – оказывают влияние на международную и национальную практику; – выступают механизмом координации поведения государств. Соответственно, декларации следует рассматривать как особую форму совместного нормотворчества в рамках международной организации.

При анализе вышеуказанных деклараций важно четко разграничивать декларации БРИКС и международные соглашения, регулируемые нормами Венской конвенции о праве международных договоров 1969 года. Декларации саммитов не подлежат ратификации и не регистрируются в Секретариате ООН в качестве международных договоров (в отличие от, например, протоколов к международным договорам). БРИКС формально не является международной организацией с притязанием на получение отдельной от государств-участников правосубъектности (так как не имеет ни уставного документа, ни постоянного органа). Поэтому декларации саммитов нельзя отождествлять с резолюциями международных организаций, носящими обязательный характер (например, резолюциями Совета Безопасности ООН). Однако функциональный анализ показывает, что в большинстве случаев декларации БРИКС служат pre-contractual agreements – юридической основой для последующего заключения обязывающих международных договоров. Яркий пример – развитие идеи о создании Нового банка развития: от политической декларации на уровне какого-то тезиса в Делийской декларации (2012 год) до международного соглашения в форме договора между государствами «О создании НБР» во Форталезе (2014 год). В рамках данной системы координат декларация представляет собой источник материального регулирования, нормы которого впоследствии реализуются в рамках международного договора как источника процессуального регулирования. Кроме того, декларации БРИКС часто содержат прямые или косвенные отсылки к актам ООН или ВТО, что служит подтверждением приверженности участников общепризнанным принципам и нормам международного права. Это позволяет вписать декларацию БРИКС в сложившуюся иерархию источников права: не как альтернативу актам ООН или ВТО, а как субсидиарный источник регулирования, дополняющий их взаимные обязательства по сотрудничеству в рамках данного клуба государств.

Проблема имплементации норм вышеуказанных деклараций БРИКС заключается в трансформации результатов политических согласований на уровне глав государств-участников через право государства-участника на прямое применение норм вышеуказанных деклараций без дальнейших действий со стороны законодателя или иного органа. Поскольку указанные акты являются не нормами прямого действия - они не могут быть инкорпорированы/ трансформированы в национально-правовые обязательные предписания по аналогии с нормами договоров. В связи с этим механизмы реализации норм указанных деклараций имеют опосредованный многоуровневый характер: считается примером административной трансформации применение итоговых актов саммитов глав государств participants BRIKC с соответствующими внутренними распорядительными актами госглав (перечни поручений Президента РФ, директивы Госсовета КНР); пример стратегической трансформации – инкорпорация норм вышеуказанных деклараций BRIKC в концепцию внешней политики государства-участника BRIKS или стратегию экономической безопасности государства-участника BRIKC и так далее); пример институциональной трансформации – создание рабочих групп на базе положений вышеуказанных деклараций BRIKC (чтобы затем путем унификации разработки общих мероприятий реализовать практическое сближение с «мягким» на уровне реализации уже действующего законодательства без внесения каких-либо изменений и дополнений).

Таким образом, эффективность имплементации зависит не от международно-правового принуждения, а от и их способности и желания добровольно интегрировать наднациональные рекомендации в свое национальное право.

Анализ результативности механизмов сотрудничества, образованных на базе декларативных актов, демонстрирует прямую зависимость между глубиной институционализации инициативы и успешностью ее правоприменения. Механизмы, прошедшие путь от политической декларации к созданию полноценного субъекта международного права, оказываются наиболее результативными. Ярким примером такого положения дела служит становление Нового банка развития (НБР) и Пула условных валютных резервов. В данном случае успешной трансформации подверглись исходные декларативные нормы (Делийская и Этеквинская декларации), которые стали основой для международного договора (Соглашение о НБР). В итоге институту была присвоена собственная международная правосубъектность, сформирован уставный капитал, а также созданы органы управления. В то же время механизмы, не перешедшие рамки межведомственного взаимодействия – например, ряд отраслевых рабочих групп по кибербезопасности или налоговому администрированию – имеют более низкую нормативную плотность. Их решения носят рекомендательный характер, а отсутствие императивного механизма принуждения к их исполнению приводит к фрагментарному исполнению принятых решений. Основным правовым дефицитом текущей архитектуры сотрудничества оказывается отсутствие наднационального арбитражного органа, что вынуждает стороны разрешать возникающие правовые коллизии исключительно путем дипломатических консультаций, сильно замедляя реализацию сложных экономических проектов типа формирования единой платежной системы.

Поскольку состояния БРИКС не смогут подлежать прямой ратификации национальными парламентами, их имплементация реализуется на основании институтов внутренней трансформации норм. Это обстоятельство приводит к достаточно серьезному правовому дисбалансу среди государств-участников. Сравнительно-правовой анализ позволяет выделить две полярные модели правоприменения. Первая из них – модель централизованно-директивного типа, характерная для Российской Федерации и Китайской Народной Республики. В этих юрисдикциях положения деклараций моментально начинают действовать на основании документов стратегического планирования и подзаконных актов органов исполнительной власти. В России этот процесс осуществляется через инструмент президентских поручений, в Китае - путем гармонизации с решениями партий-ного руководства. Такие подходы обеспечивают высокую скорость движения управленческих сигналов (Белкин, 2025; Арзуманова, 2018). Вторая модель имеет процедурно-бюрократический характер и свойственна Бразилии и Индии. В этих странах реализация положений норм сталкивается со сложным механизмом сдерживания/ противодействия. В Бразилии бюджетные обязательства, вытекающие из положений деклараций, должны проходить длительную процедуру согласования в Конгрессе; в Индии межгосударственный характер ограничения считается примером развития индивидуального законодательства субъектов Федерации (подобно системе общего права), из-за чего положения международных рекомендаций приходится долго прорабатывать на уровне штатов. Южно-Африканская Республика занимает промежуточную позицию, используя международные обязательства в рамках БРИКС как инструмент легитимизации внутренних реформ и преодоления внутреннего сопротивления (Михневич, 2022; Лапочкина, 2024).

Расширение состава объединения (формат БРИКС+) ставит вызов для правовой системы объединения, который можно охарактеризовать как «кризис правовой гетерогенности». Вступление стран Ближнего Востока (Иран, ОАЭ, Египет) в объединение вносит элементы исламского права в правовое пространство БРИКС. Это создаёт риск нормативных конфликтов в таких сферах, как банковское регулирование и инвестиции, где положения деклараций потребуют сложной юридической адаптации для соблюдения религиозно-правовых доктрин новых членов (Liu, 2023; Abebe, de Carvalho, 2019). В ситуации, когда из-за различия правовых систем трудно достичь консенсуса, перспективы реализации будут связаны с переходом от единообразных декларативных правовых актов к формату

интеграции с переменной скоростью (Шелепов, 2025; Толорая, 2015). Вероятно развитие практики рамочных конвенций с возможностью присоединения к отдельным протоколам (механизм «опт-ин / опт-аут»). Кроме того, усиление экономического сотрудничества неизбежно приведёт к созданию специального инвестиционного арбитража БРИКС, независимого от западных юрисдикций, поскольку существующая ad hoc система консультаций не сможет справиться с растущим объёмом коммерческих споров в расширенном составе объединения.

Заключение

Исследование показало, что декларации БРИКС эволюционировали от политических документов, ориентированных на координацию экономической политики, к многофункциональным актам, отражающим формирование новой правовой парадигмы многополярного мирового порядка. Фиксация системных концепций международного права в декларациях свидетельствует о том, что БРИКС стремится стать активным субъектом мировой правовой политики.

Правовой анализ подтверждает, что декларации имеют природу, характерную для мягкого права – они не создают формально обязательных правил, а выступают как средства установления юридической практики и могут трансформироваться в элементы обычного международного права. Их влияние усиливается через институционализацию и включение положений в национальные правовые системы.

Практическая реализация декларативных положений в государствах-участниках демонстрирует их значительное воплощение, несмотря на отсутствие формальных механизмов мониторинга соблюдения. Создание собственных институтов, таких как Новый банк развития, подтверждает, что БРИКС становится всё более центром инициатив в области международной правовой политики. Расширение укрепляет как потенциал влияния БРИКС на международные процессы, так и внутреннюю сложность гармонизации подходов. Однако эта динамика открывает перспективы дальнейшей эволюции в сторону институционализации и повышения их правового статуса.

Литература

1. Abebe, A., de Carvalho, B. (2019). *BRICS and the Reform of Global Governance*. NUPI Report.
2. Арзуманова, Л.Л. (2018). Налоговое взаимодействие государств БРИКС в современных условиях. *Актуальные проблемы российского права,* (3), 68-70.
3. Белкин, Д.С. (2025). Правовая природа и компетенция международных финансовых организаций в контексте международного строительного контрактного права: анализ практики Нового банка развития. *Вестник Российской правовой академии,* (3), 76-86.
4. Глушаков, А.Ю., Соболевская, А.И. (2024). Источники нормативного регулирования деятельности БРИКС. *Ленинградский юридический журнал*, (4), 98-112.
5. Dyupyui, P.-M. (2019). *Soft Law and the International Legal Order.*
6. Конкин, А.А. (2017). Трансрегиональное партнерство стран БРИКС как фактор современной мировой политики. *RUDN Journal of Political Science*, (2), 150-160.
7. Лапочкина, Е.П. (2024). Международно-правовое сотрудничество в рамках БРИКС: эволюция, результаты и перспективы развития. *Вестник Томского государственного университета*, (507), 234-240.
8. Лю, Л. (2023). *Воздействие расширения БРИКС на международные отношения. Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития*.
9. Михневич, С.В. (2022). Бизнес и власть: опыт взаимодействия в кризисных условиях, укрепляя международные позиции БРИКС: межгосударственное сотрудничество, диалог с бизнесом и перспективы развития. *Бизнес. Общество. Власть*, (2), 93-97.

10. Ромашев, Ю.С., Остроухов, Н.В. (2017). Практика как основа формирования международного обычая. *Право. Журнал Высшей школы экономики*, (2), 186-199.
11. Толорая, Г.Д. (2015). БРИКС и ШОС: соотношение и взаимодействие новых механизмов глобального управления. *Ежегодник ИМИ*, (2), 98-102.
12. Шелепов, А.В. (2025). Сотрудничество БРИКС по реформированию международной валютно-финансовой системы и её институтов. *Вестник международных организаций*, (1), 157-175.

Поступило: 10.09.2025
Принято: 14.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/58-62

Nərmin Muradova
Azərbaycan Dillər Universiteti
https://orcid.org/0009-004-5853-3157
narminaydin@gmail.com

Ərəb ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri

Xülasə

Bildiyimiz kimi, Şərq ədəbiyyatı hər zaman insanların, xüsusilə də Qərb insanının maraq dairəsini əhatə edibdir. Hind, fars, çin və ərəb ədəbiyyatı özünə məxsus mövzuları, ədəbi janrları ilə diqqət çəkməyi bacarıb. Bu maraq XIX əsrdə Napoleonun Misirə yürüşündən sonra daha da çoxalır və geniş vüsət tapır. Artıq Qərb ədəbiyyatının bir çox nümunələrində sirlərlə əhatələnmiş, zəngin bir Şərq insanı görmək mümkün olur.

Bəs Şərq ədəbiyyatı öz inkişaf mərhələsində hansı etaplardan keçib, hansı təsirlərə məruz qalıb? "Ərəb ədəbiyyatının inkişaf tarixi" adlı elmi tədqiqat işi xüsusi olaraq ərəb ədəbiyyatının tarixini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyaraq eyni zamanda ərəb regionunu öyrənən tələbələr üçün köməkçi vasitə olmağı nəzərdə tutur. Tədqiqat işi ərəb ədəbiyyatının inkişaf tarixini əhatə etməklə "ədəb" konsepsiyasının rolunu araşdırır. Eyni zamanda, ərəb ədəbiyyatının mərhələlərini, şifahi xalq sənətinin, poeziyanın, nəsrin fərqli zamanlarda fərqli təsirlər altında necə dəyişdiyini, hansı yenilikləri gətirdiyini də müəyyən etməyə çalışır.

Məqalə dövrünün görkəmli ədiblərinin yaradıcılığına səthi toxunmaqla onlar haqda ümumi məlumat verir, onların əsərlərində yer almış aktual məsələləri üzə çıxardır. İslamaqədərki dövrün niyə "Cahiliyə" adlanması, qəbilələr arası şairin mövqeyi və vəzifəsi, İslamın gətirdiyi yeni motivlər və qadağalar, Abbasilər dövründə hökm sürən islahatlar, novatorluq ideyaları, şüubilərin özləri ilə gətirdiyi yeni şeir forması, Durğunluq dövrünü yaradan tarixi-siyasi vəziyyət, XIX əsrdə başlanan İntibah ideyaları, Avropa təhsili almış ərəb gənclərin siyasətə və mədəniyyətə göstərdiyi təsir və nəhayət, Çağdaş dövrdə ərəb ədəbiyyatının vəziyyəti. Bütün bu məsələlər "Ərəb ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri" adlı tədqiqat işində araşdırılır.

Açar sözlər: *ərəb ədəbiyyatı, "ədəb", nəsr, nəzm, ədəbi mərhələlər, Quran, Əməvilər, Abbasilər, Əl-Əndəlüs ən-Nahda*

Narmin Muradova
Azerbaijan University of Languages
https://orcid.org/0009-004-5853-3157
narminaydin@gmail.com

Stages of Development of Arabic Literature

Abstract

As we know, literature has always been an interesting subject for people, especially those from Western cultures. Indian, Persian, Chinese, and Arabic literature have drawn attention with their unique themes and genres. This interest has increased even more after Napoleon's expedition to Egypt in XIX century. From then on, Western literature portrayed a mysterious and rich Eastern figure.

But through which changes has Western literature passed through, and what influence has it been exposed to? The scientific research titled "Development History of Arabic Literature" has specially aimed to research Arabic literature and to be a helpful guide for those who are studying the Arab region. By studying the historical development of Arab literature, the scientific research also examines the role of the concept "Adab". At the same time, it studies stages of Arabic literature

 Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

and how oral folk art, poetry, and prose changed under different influences over time, and which innovations they introduced.

The article also briefly touches on the works of prominent writers of various periods by giving general information about them. Additionally, it uncovers relevant issues reflected in their works. It explores why pre-Islamic period was called "Jahiyyah", the position and role of poets in different tribes, new ideas and restrictions brought by Islam, The reforms during the Abbasid era, ideas of innovation, the new poetic forms introduced by "shuubi" movement, The Renaissance ideas that began in XIX century, the influence of the youth who studied in Europe on politics and culture, and finally the state of contemporary Arabic literature. All these various topics are researched in the research work titled "The development stages of Arabic Literature".

Keywords: *Arabic literature, "adab", prose, poetry, periods of literature, Qur'an, Umayyad, Abbasid, Andalusia, An-Nahda*

Giriş

Ərəb ədəbiyyatının tarixi dünya humanitar mədəniyyətinin ən zəngin və çox şaxəli fenomenlərindən birini təşkil edir. Ərəb ədəbiyyatı şifahi xalq ədəbiyyatı, dini mətnlər, fəlsəfi ideyalar, ictimai-siyasi transformasiyalar və beynəlxalq mədəni kontaktların kəsişməsi fonunda inkişaf edib. Bu ədəbiyyatın evolyusiyası islamaqədərki səhra poeziyasından XXI əsrin intellektual nəsrinə qədər olan zaman kəsişməsini əhatə edir. Ərəb mədəniyyətinin əsas termini olan "Ədəb" özündə ədəbiyyatı, tərbiyəni, etikanı və savadı birləşdirən çoxmənalı sözdür. Ədəb yalnız nümunəvi davranış qaydalarını formalaşdırmırdı; o, həmçinin, ərəb ədəbiyyatının janr tərkibini müəyyənləşdirərək poeziyanı, fəlsəfəni, tarixi, ritorikanı və elmi traktatları vahid mədəni sistem daxilində birləşdirirdi. Ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsi metodu tarixi yanaşmaya, mədəni və sosial analizə, linqvistik poetikaya, həmçinin, komparativistikaya söykənərək, ərəb, fars, türk və Avropa ədəbi ənənələrini müqayisə etməyə imkan yaradır.

Tədqiqat işinin *məqsəd və vəzifələri* ərəb ədəbiyyatının əsas inkişaf mərhələlərini izləmək, onun estetik ideyalarını və janr sistemində dəyişikləri aşkar etməkdir. Məqalədə dövrlər arasında keçidlərə, yeni janrların formalaşmasına, ədəbiyyatın fəlsəfə və dini fikirlə əlaqəsinə, həmçinin, müasir ərəb ədəbiyyatını çoxsəsli tənqidi və qloballaşmış bir sistemə çevirən ədəbi yeniliklərə əsas diqqət yetirilir.

İşin elmi yeniliyi: Bu tədqiqatda "dil siyasəti" və "dil planlaşdırması" anlayışları ilk dəfə olaraq həm nəzəri, həm də funksional aspektlərdən müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, məqalədə həmin terminlərin qarşılıqlı əlaqəsi, fərqli və oxşar cəhətləri elmi sistemləşdirmə əsasında izah olunmuşdur. Araşdırmada dil siyasətinin ideoloji və strateji çərçivə olduğu, dil planlaşdırmasının isə həmin siyasətin texniki reallaşdırma mərhələsi olduğu göstərilərək, bu iki sahə fərqli səviyyələrdə yerləşən, lakin bir-birindən asılı olan strukturlar kimi təqdim olunmuşdur. Bu yanaşma tədqiqatın elmi yeniliyinə töhfə verə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə təqdim olunan mövzu, yəni "Ərəb ədəbiyyatını inkişaf tarixi" çox aktualdır. Əldə olunan nəticəyə görə, ərəb ədəbiyyatı əsrlər boyu fərqli mədəniyyətlərlə sıx əlaqədə olmaqla qəbilələr arası poeziyadan fəlsəfi nəsrə, mistisizmə, modernizmə və sosial romana qədər özünəməxsus çətin bir yol cızıb. Və tədqiqat işində bu yol, qısaca da olsa, araşdırılaraq tədqiq edilir. Ərəb ədəbiyyatının mərhələləri ərəb cəmiyyətinin tarixi və siyasi hadisələr fonunda necə dəyişdiyini, formalaşdığını aydın şəkildə göstərməklə, o dövrün ədəbi zövqlərini də müəyyən edir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri "Ərəb ədəbiyyatı" fənninin tədrisində, dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat

Giriş hissəsində qeyd etdiyimiz kimi, ərəb ədəbiyyatı özünün inkişaf prosesində bir neçə mərhələdən keçib. Elmi tədqiqat işində hər mərhələni yaradan siyasi amillər və onun məşhur nümayəndələri haqda məlumat veriləcəkdir. Beləliklə, ərəb ədəbiyyatının ilk mərhələsi *İslamaqədər* və ya *Cahiliyə* dövrü adlanır. Bu ad o dövrdə insanların İslamdan bixəbər olduqları üçün verilib, zəmanəsinin insanlarının savadı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (Fil'shtinskii, 1985).

Cahiliyyə ərəb söz sənətinin fundamental dövrü hesab edilir. Yazının olmadığı zamanlarda ədəbiyyat şifahi inkişaf edirdi və şair bu işdə aparıcı rol daşıyırdı. Şairlər kollektiv yaddaşın daşıyıcısı, qəbilənin şərəfini müdafiə edən və onun ənənəsinin nümayəndəsi kimi çıxış edirdi.

Cahiliyyə dövrünün mərkəzi janrı Qəsidə dəyişməz struktura malik idi və bu əsrlər boyu bu cür qalır. Ətlal adlanan bu struktur Nəsib (sevgi), Vəsf (təsvir) və Mədh (qəbiləyə, onun başçısına həsr edilmiş tərif) adlanan janrlardan ibarət idi. İldə bir dəfə keçirilən bazarlarda hər şair öz qəsidəsi ilə çıxış etməli idi və ən çox bəyənilən, münsiflər tərəfindən səs toplayan qəsidə il boyunca Kəbə üzərində qızıl hərflə tikilmiş qara parçanın üzərindən asılı qalırdı. Bu qəbilənin mədəni və güclü olmasının göstəricisi idi. Çünki İslamaqədərki dövrdə Şair Allah tərəfindən qeyri-adi istedada malik biri kimi qiymətləndirilirdi və qəbilədə söz sahibi idi. Yeri gəlmişkən, seçilmiş qəsidələrə *"Müəlləqə"* deyilir və Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının ən önəmli şeir nümunəsi hesab edilir. "Müəlləqə" ərəb dilində "asılmaq" (alaka) feilindən yaranıb və "asılmış, asılı qalan" kimi tərcümə edilə bilir. Müəlləqə şeirinin ən önəmli müəlliflərindən İmrul Qeys, Əntərə ibn Şəddad, Zuheyr ibn əbi Sulma, Ləbid ibn Rəbia adlarını qeyd edə bilərik. Onlardan Əntərə ibn Şəddad fövqal-təbii gücə və iradəyə malik gənc yazar kimi sonralar ərəb siratlarının qəhrəmanına çevriləcəkdir. Cahiliyyə dövründən danışarkən ərəb tayfalarının adət-ənənəsini, məişətini, qəbilələr arası savaşı və barışı əks etdirən "Əyyamul-ərəb" adlı rəvayətlər toplusunu qeyd etməsək olmaz. "Ərəblərin günləri" kimi tərcümə edilən bu toplu nəzmdən fərqli olaraq qafiyəsiz nəql edildiyindən nəsr nümunəsi kimi yadda qalıb.

Ərəb ədəbiyyatının növbəti mərhələsi *Erkən İslam və Əməvilər* dövrü adlanır (Gibb, 1960; Hanna l-Fəxuri, 1951; Şauki, 1996). Adından da göründüyü kimi, bu dövrdə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) həyatı, İslamın yaranması və ərəb ədəbiyyatının Tacı sayılan Qurani-Kərimin nazil olmasına böyük yer verilir. Quranın ədəbi dili klassik ərəb dili nümunəsi hesab edilir (fusxa). Artıq klassik ədəbiyyat şivə və dialektlərdən azad olaraq xütbə (dini ibrətamiz ədəbiyyat) və sıra (tarixi xronikalar) kimi yeni janrlar tanıyır. Əməvilər dövrü ədəbiyyata gəldikdə isə burada daha çox nəzm inkişaf etməyə başlayır: 1.Məhəbbət poeziyası - Üzri və Hadari qəzəl növləri. Məhəbbət poeziyası şairin məxsus olduğu qəbiləyə görə ya ömürlük seçilən ölüm yolu, ya da ki, dərin sevgi hissləri olmasa belə, gözəl qızlara yazılan eşq etirafı idi. 2.Siyasi poeziya - zübeyrilər, şiələr və s. Bu dövr Əməvi xəlifələrindən narazı ünsürlər yaranır və onlar siyasi partiyalarda toplaşmağa başlayırlar. Bunun nəticəsində siyasi poeziya janrı formalaşır. 3.Nəqaid şeiri - iki şair arasında olan deyişmə. Dövrün ən görkəmli şairləri: Cərir, Fərəzdək və Əl-Əxtəl məhz nəqaid şeiri ilə məşhurluq tapıblar. Hər üç şair yaradıcılıqları boyu bir-biriləri ilə həcvləşərək bədahətən şeir qoşma məharətinə malik idilər.

Üçüncü mərhələ: çox böyük tarixi dövrü əhatə edən *Abbasilər* dövrü adlanır. Bu dövrə ərəb ədəbiyyatının Qızıl dövrü də deyirlər. VIII əsrdən başlayaraq Bağdad-Abbasilər xilafətinin paytaxtı - fəlsəfə, tibb, astronomiya və filologiya kimi elmlərin mərkəzi hesab edilməklə yanaşı, burada yunan, fars və hind ədəbiyyatından tərcümələr edilən "Dərul Hikmə" adlanan müdriklik evi yaranır, ictimai həyatda bir çox yeniliklər öz əksini tapır.

Abbasilər dövründə ərəb ədəbiyyatı ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi əsaslı şəkildə dəyişməyə başlayır, bir çox yeni janrlar yaranır. Əbu-Nüvar (həmriyyə- şəraba həsr edilmiş ədəbi janr), Bəşşar ibn Burd kimi yenilikçi şairlər novatorluq ideyaları ilə ərəb şeirinin strukturunu dəyişməyə müvəffəq olurlar, Əbu Təmmam və Buhturi kimi yazıçılar klassik ədəbiyyat nümunələrini toplayıb onu kənar təsirlərdən qorumağa çalışırlar, Əl Mütənəbbi, Əbul Əla əl-Maari kimi şairlər isə Abbasilər dövrünün qızıl çağını təşkil edirlər (Əzizov, 2004; Alizade, 1974).

Nəzmlə yanaşı, bu dövrdə nəsr də iri addımlarla inkişaf edərək adını klassik ədəbiyyata yazdıracaq korifeylər yetişdirir. Cahizin müəllifi olduğu "Heyvanlar haqda", "Ritorika elmi haqda" və s. kimi kitabları, İbn əl-Müqəffanın tərcümə etdiyi "Kəlilə və Dimnə", məqamə janrının əsasını qoyan Əl-Həmədani və Əl-Həriri kimi nəsr ustaları ərəb estetikasının klassik normalarını müəyyən etməklə onu yeni mərhələyə ucaldırlar.

Ərəb ədəbiyyatının *Əl-Əndəlüs* dövrü ərəb, yəhudi və İber yarımadasının mədəni elementlərinin unikal kombinasiyasını təşkil edir. 711-ci ildən başlayaraq Ərəblər İber yarımadasına yürüşlər

həyata keçirməyə başlayır və nəticədə, çoxdan gücdən və nüfuzdan düşmüş Vestqotlar monarxiyasının hakimiyyətinə son qoyurlar. Beləliklə, növbəti səkkiz əsrə yaxın bir zamanda bu ərazilərdə müsəlman mədəniyyəti hökm sürməyə başlayır. Bu mədəni sintez nəticəsində Müvəşşəh və Zəcəl adlanan lirik şeir növü yaranır ki, hər ikisi həm ərəb, həm də ispan nəsrinin elementlərini özündə birləşdirirlər (Kudelin, 1973). Bundan başqa, Əndəlüs ədəbiyyatında məhəbbət poeziyası fəlsəfi anlam daşımağa başlayır. Bu dövrün görkəmli müəllifləri arasında İbn Zeydun (şairə Valladaya olan sevgisi ilə), Vallada (qadın azadlığının simvolu kimi), İbn Xəzm ("Göyərçin boyunbağı" adlı əsərin müəllifi), İbn Tüfeyl (gələcəkdə Avropa İntibahına təsir göstərəcək "Həyy ibn Yakzan" fəlsəfi romanı ilə) kimi yazıçıların adlarını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyatla yanaşı, Əndəlüsdə Kordova şəhərində tərcümə mərkəzləri mövcud idi ki, məhz onların sayəsində sonralar Avropa bir çox Antik dövr filosoflarının tədqiqatlarını tanımağa başlayır. Əl-Əndəlüsdə güclü musiqi məktəbləri də formalaşır ki, bunun da səbəbi müsəlman əsilli İbn Ziryab adlı musiqiçi olur.

Ərəb ədəbiyyatının *"Durğunluq dövrü"* adlanan mərhələsi XIV-XVIII əsrləri əhatə edir. Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatının tənəzzülünün səbəblərini professor Aida İmanquliyeva belə izah edirdi: "Bəziləri tənəzzülü ərəb dünyasının Osmanlı ağalığı altına düşməsi ilə izah edirlər. Bizim fikrimizcə, burada ərəb ədəbiyyatının daim bəhrələndiyi güclü bir resursdan uzaq düşməsi əsas amillərdən sayıla bilər. Tənəzzül dövründə ərəb ədəbiyyatı özünün iki mühüm qolundan aralanır, indiyədək ərəbcə yazan fars və türk şair və ədibləri indi öz dillərində yazıb yaradırlar. Bu səbəbdən də, daim çiçəklənən yerli ədəbiyyatlar ərəb ədəbiyyatını müsəlman dünyasının bir çox yerlərində ikinci plana keçirir (İmanquliyeva, 1975; Imanguliyeva, 1991). Lakin buna baxmayaraq, ərəb ədəbiyyatının tənəzzül dövründə üç böyük ədəbi nailiyyəti qeyd etməsək, insafsızlıq olar:

Birincisi, biz ərəb şifahi xalq yaradıcılığının məhz bu dövrdə çiçəkləndiyini nəzərə almalıyıq. Xüsusilə, ərəb xalq dastanları inkişaf edir. Kino, teatr, televizor, radio olmadığı bir dövrdə bu dastanlar həm teatrı, həm kinonu və s. əvəz edirdi.

İkincisi, tənəzzül dövründə kompilyativ ədəbiyyat inkişaf edir, müntəxəbatlar, lüğətlər, "tabaqat" adlanan əsərlər çoxalır. Yəni bu dövrdə əvvəlki dövrlərin ədəbi nümunələrini toplamaq sahəsində böyük işlər görülür.

Üçüncüsü, isə, bu dövrdə sufi ədəbiyyatı inkişaf edir. Doğrudan da, Sufizm olmasaydı, ərəb ədəbiyyatının və mədəniyyətinin nə qədər itkilər verə biləcəyini sözlə ifadə etmək mümkün olmazdı. Burada həm sufi fəlsəfi düşüncəsinin, həm də mistik yönümlü ədəbiyyatın inkişafı nəzərə alınmalıdır. Məhz "durğunluq" dövrü adlanan o illərdə İbn əl-Ərəbi kimi bir dahi yetişir.

Ümumiyyətlə isə, bu dövrdə hər bir tənəzzül ədəbiyyatına xas cəhətlərin üstünlük təşkil etdiyini ayrıca qeyd etməliyik. Bunlar kəmiyyət göstəricilərinin keyfiyyət göstəricilərini üstələməsidir. Yəni, sayca artım böyük olsa da, ədəbiyyat, xüsusilə poeziya köhnə mövzular ətrafında dövr edib, demək olar ki, yerində sayırdı" (Qasımova, 2002). Bu dövr bir çox tarixi, coğrafi və milli janrların formalaşması ilə zəngindir: İbn Xaldun "Müqəddimə", İbn Batutta "Səyahət", həmçinin, "Min bir gecə" nağılları da daxil olmaqla xalq ədəbiyyatı.

Ərəb ədəbiyyatının önəmli qolu *Sufi ədəbiyyatı* hesab edilir. XII-XIV əsrlərdə yaranıb formalaşan sufi yazıları mistika və poeziyanın unikal vəhdətidir. Sufizmin əsas xüsusiyyəti onun ilahi sevgi ideyasından doğaraq idrakın yoluna çatmaqdır. Sufizmin nümayəndələri arasında ilk olaraq İbn əl-Fəridin adını qeyd etmək olar. Onun əsərləri mistik poeziyanın simvolu kimi qəbul edilir. Daha sonra İbn Arabi və Rumini yaradıcılığı Sufilik ideyalarında əsaslı önəm kəsb edir. Sufi ənənəsi ərəb ədəbiyyatını daxili mənəvi təcrübənin ifadə vasitəsinə çevirir.

Müasir dövrün başlanğıcını ifadə edən "Ən Nəhda" hərəkatı Ərəb ədəbiyyatının İntibahını ifadə edərək ərəb cəmiyyətinə yeni şüur, yeni ideya, yeni düşüncə tərzi gətirir. Bu dövrün görkəmli nümayəndələri arasında ərəb ədəbiyyatının tarixi boyunca yeganə Nobel mükafatı almış Nəcib Məhfuz, mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Cübran Xəlil Cübran, Mixail Nüaymə, tarixi roman janrının banisi Zirji Zeydun kimi nəsr ustalarının adını qeyd etmək olar (Krymskii, 1971; Dolinina, 1973; Abbasov, 2005).

Həmçinin, XIX əsr ərəb ədəbiyyatında roman janrı geniş vüsət tapır, dram janrı inkişaf etməyə

başlayır, müasir jurnalistika sənəti formalaşır. Ən-Nahda rasionalist, modernist və milli yeni ərəb kimliyini formalaşdırır. Nahda hərəkatından başlayaraq biz artıq ümumi ərəb ədəbiyyatı deyil, ayrı-ayrı ərəb ölkələrinin ədəbiyyatını görürük: İraq, Siriya, Misir və s. kimi ölkələrin ədəbiyyatını. Onu da qeyd edək ki, məhz XIX əsrdən bu yana ərəb ədəbiyyatında qadın yazıçıları da yer almağa başlayır. Bunun əsasını isə R.ət-Tahtavi, M.Əbdo, Ə.Şauki, Q.Əmin kimi ərəb maarifçilərinin keçirdiyi islahatlar qoyur.

Müasir ərəb ədəbiyyatı çoxsəsli, tənqidi yönəlmiş qlobal ədəbiyyat olmağı bacardı. Çağdaş ərəbdilli ədəbiyyata gəldikdə isə Xaled Xuseyni, Adonis, Hanna Mina, Xuda Barrakat, M.Dərviş və b. göstərmək olar.

Nəticə

Ərəb ədəbiyyatının tarixi onun şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsindən, qəbilə poeziyasından fəlsəfi nəsr formasına, mistisizmə, müasir ictimai roman janrına qədər keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunun göstəricisidir. Ərəb ədəbiyyatı siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklərə daima reaksiya versə belə, özünün metaforaya, ritmə və yüksək dil mədəniyyətinə söykənən unikal estetik kodunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Cahiliyyə dövrünün poeziyasından müasir nəsrə qədər, sufi mistikasından Ən-Nahdanın intellektual axtarışlarına qədər ərəb söz sənəti öz ənənələrini qoruyaraq qlobal mədəni tendensiyalarla dialoqa girərək daima özünün yenilənə bilmə qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir.

Aparılan tədqiqat işinin sonunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb ədəbiyyatı heç vaxt statik olub yerində saymayıb, inkişaf dövrünün ən ağır və çətin dönəmində belə yeni nəyisə edib, irəliyə doğru addımlar atmışdır. İslamın yarandığı zamanlar yazı sənəti ədəbiyyatın bədii düşüncə horizontlarını genişləndirərək sözü elm, fəlsəfə və din vasitəsinə çevirir. Sonra isə sufizm ənənələri ədəbiyyata daha dərin mənəvi forma verərək onun metafiziki estetikasını formalaşdırır və bununla da ərəb mədəni irsinin unikallığını müəyyən edir. Ərəb ədəbiyyatının İntibah dövründə isə ədəbi diskursun modernləşməsi mərhələsi hesab edilir. Məhz bu dövrdə ənənəvi ədəbi formalar Qərb modelləri ilə kontakta girərək novator ideyalar yaradır. XX-XXI əsrlərdə ərəb ədəbiyyatı sosial-məişət problemlərinə, mühacirət mövzusuna, qadınların emansipasiyası və müharibə kimi məsələlərə toxunaraq regionun mövcud reallığını ədəbi mühitə inteqrasiya edə bildi. Beləliklə, ərəb ədəbiyyatını ənənələri qoruyub saxlamaqla yanaşı daim inkişaf edən, yeniliklərə adaptasiya olmağa çalışan bir canlı sistem kimi təsvir edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, F. (2005). *Müasir Suriya romanı*. Tural nəşriyyat evi.
2. Alizade, EH.A. (1974). *Egipetskaya novella*. Nauka.
3. Dolinina, A.A. (1973). *Ocherki istorii arabskoi literatury novogo vremeni. Egipet i Suriya*. Prosvetitel'skii roman. Nauka.
4. Əzizov, E. (2004). *IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi*. Bakı Universiteti nəşr.
5. Fil'shtinskii, I.M. (1985). *Istoriya arabskoi literatury (V nachalo X veka)*. Nauka.
6. Gibb, KH.A.R. (1960). *Arabskaya literatura. Klassicheskii period*. Oxford University Press.
7. Hanna l-Fəxuri (1951). *Tarixu l-ədəbi-l-arabiyyə*. Dar al-Hikma.
8. İmanquliyeva, A. (1975). *Cübran Xəlil Cübran*. Elm.
9. Imangulieva, A.N. (1991). *Korifei novoarabskoi literatury*. Elm.
10. Krymskii, A.E. (1971). *Istoriya novoi arabskoi literatury*. Nauka.
11. Kudelin, A.B. (1973). *Klassicheskaya arabo-ispanskaya poehziya*. Nauka.
12. Qasımova, A. (2002). X əsr ərəb-müsəlman intibahı. *Elmi araşdırmalar. AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*, I-II.
13. Şauki, D. (1996). *Tarixul-ədəbil-arabiyyu. Asrud duvali val İmarət*. əl-Cəzirətul-arabiyyatu.

Daxil oldu: 06.09.2025
Qəbul edildi: 13.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/63-69

Aytən İbadova
Daxili Qoşunların Hərbi İnstitutu
https://orcid.org/0009-0001-6776-7148
dimple-81@hotmail.com

Muzdluluğun inkişaf tarixi və ona görə məsuliyyət haqqında qanunvercilik

Xülasə

Hal-hazırda bir sıra beynəlxalq cinayətlər var ki, onlara qarşı mübarizə aparmaq çox çətin məsələyə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində "Müharibə cinayətləri" adı altında birləşdirilmiş və törədilməsinə görə sərt cəzalar nəzərdə tutulan əməllər var. Həmin cinayətlərdən biri "muzdluluq" adlanır və bu əmələ görə Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsində kifayət qədər sərt cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddəyə əsasən həm muzdluları təşkil edərək konkret hərbi əməliyyatlarda istifadə edənlər üçün, həm də hərbi əməliyyatlarda iştirak edən muzdluların özü üçün cəza nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsində deyilir ki, muzdlular yığma, onlara təlim keçmə, maliyyələşdirmə və başqa cür maddi təminat vermə, habelə, onlardan hərbi münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etmə səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Açar sözlər: *muzdluluq, cinayət, silahlı münaqişə, qanun, dövlət*

Ayten Ibadova
Military Institute of Internal Troops
https://orcid.org/0009-0001-6776-7148
dimple-81@hotmail.com

The History of the Development of Mercenary Activity and Legislation on Liability for it

Abstract

Currently, there are a number of international crimes that have become extremely difficult to combat. In the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, under the title "War Crimes," actions are outlined which are subject to strict penalties. One of these crimes is "mercenary activity," and the Criminal Code's Article 114 provides for severe punishments for such acts. According to this article, penalties are imposed not only on those who organize mercenaries and use them in specific military operations but also on the mercenaries themselves who participate in military operations. Article 114 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan states that the recruitment of mercenaries, their training, financing, and other forms of material support, as well as the use of them in military conflicts or operations, is punishable by imprisonment for a period of eight to twelve years.

Keywords: *hiring, crime, armed conflict, law, state*

Giriş

Beynəlxalq ictimaiyyətdə muzdluluğun mənfi hüquqi qiyməti və ona görə beynəlxalq məsuliyyət nisbətən yaxın zamanlarda – XX əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Muzdluluğa görə cinayət məsuliyyəti isə ölkələrin heç də hamısının deyil, bir çoxunun milli qanunvericiliyinə ondan da gec daxil edilmişdir. Hazırda AR CM-nin 17-ci "Müharibə cinayətləri" adlanan fəslinin 114-cü maddəsini əhatə edilən bəzi cinayət-hüquq normaları bir sıra Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyində, hərçənd başqa adlar altında olsa da, hələ XIX əsrdə təzahür etməyə başlamışdır. Məsələn, 1871-ci il

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

alman Cinayət qanunları külliyyatında onlar "dost dövlətlərə qarşı qərəzli hərəkətlər" adlanırdı. Bu cür "qərəzli hərəkətlər" dörd tərkibi nəzərdə tuturdu: 1) Almaniya imperiyasına məxsus olmayan dövlətə və ya monarxa qarşı dövlət cinayəti kimi təsnifatlandırılan əməlin həyata keçirilməsi; 2) hər hansı bir dövlətin monarxının və ya regentinin sözlə, yaxud hərəkətlə təhqir edilməsi; 3) elçi və ya işlər müvəkkilinə qarşı hərəkətlər; 4) dövlət hakimiyyət nişanının qəsdən çıxarılması, korlanması və ya məhv edilməsi. 1853-cü il İsveçrə cinayət qanunu bu kimi fitnələri "xarici dövlətə qarşı cinayətlər" adlandırmış, sonralar, 1937-ci ildən etibarən isə belə əməllər "xarici münasibətlərin pozulması" adlanmışdır.

Tədqiqat

Muzdluluq bütün dünya ölkələri tərəfindən ən ağır müharibə cinayətləri kimi qadağan edilir və cəzalandırılır. Həm birinci Qarabağ müharibəsində, həm də 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan ordusu tərəfindən Livandan, Rusiyadan, Yunanıstandan, Gürcüstandan, Fransadan və başqa ölkələrdən yüzlərlə muzdluların döyüşdüyü faktlarla sübut edilmişdir. Əsir düşən snayper qadın izahatında bildirmişdir ki, ermənilər muzdlulara yaxşı pul verirdilər və ona görə də pul qazanmaq üçün muzdlu dəstələrə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 1997-ci il tarixli Qanunla "Muzdluların cəlb edilməsi, maliyyələşdirilməsi, onlardan istifadə edilməsi və onlara təlim keçilməsi ilə mübarizə haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmuşdur (*Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*, 2018; "*Azərbaycan" qəzeti*, 2020).

XIX-XX əsrlərin astanasında nisbətən az sayda ölkənin qanunvericiliyi dövlətlər arasındakı münasibətləri cinayət-hüquq mühafizəsi altına qoyurdu (əsasən öz xarici təhlükəsizliyi maraqlarının müdafiəsi üçün). Bu ölkələr dairəsinə Rusiya da daxil idi. Orada qüvvədə olan Cinayət və islah cəzaları haqqında qanunlar külliyyatı "xalq hüququ əleyhinə cinayətlərə" görə məsuliyyət məsələlərini həll edərkən üç növ əməli cinayət baxımından cəzalandırılmalı əməl kimi elan edirdi. Birincisi, bu Qanunlar külliyyatının 259-cu maddəsində deyilirdi: "Əgər Rusiya təbəələrindən hər hansı biri sülh vaxtı qonşu və ya digər əcnəbi dövlətin sakinlərinə aşkar güclə hücum edərsə və bununla öz Vətənini dost dövlətlə münasibətlərin kəsilməsi təhlükəsinə və ya həmin dövlətin təbəələri tərəfindən Rusiya vilayətlərinə bu cür hücuma məruz qoyarsa, o zaman xalq hüququ əleyhinə bu cinayətə görə onun özü və şəxsi iradəsi ilə, məqsədi və onun yerinə yetirilməsinin qanunazidliyini bilməklə bu əməldə iştirak edənlərin hamısı bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etməyə və səkkiz ildən on ilədək katorqa işlərinə sürgünə məhkum edilirlər". İkincisi, Zatialiləri Rusiya İmperatorunun həyat, sağlamlıq və şərəfinə qəsdə görə və deməli, ali hakimiyyət əleyhinə çıxmağa görə məsuliyyət barədə cinayət-hüquq normalarına istinad edərək xarici dövlətə qarşı yönəldilmiş analoji əməllərə görə də xüsusi sanksiyalar tərtib edilmişdir. Üçüncüsü, hüquqi məsuliyyətin müstəqil əsasının mənası ictimai xarakterdə törədilmiş hərəkətlərə və "əcnəbi səfiri, elçini və ya digər diplomatik agenti, onun hökümətinin özünə hörmətsilik göstərmək niyyəti ilə" təhqir edən nalayiq sözlərə aid edilirdi.

1903-cü ilin Cinayət qanunları külliyyatında müzakirə edilən cinayət növü tərkiblərinin miqdarı dəyişməz qalmış, lakin cinayət əməlləri hesab edilən ictimai təhlükəli əməllərin növləri dəyişmişdir. Bunlar cinayət hesab edilməyə başlamışdır: 1) Rusiya ilə dost hökümətin devrilməsinə yönəlmiş təşəbbüslər; 2) "Rusiya ilə dost hökümətin ictimai yerdə qoyulmuş dövlət gerbi və ya digər dövlət nişanı" üzərində qəsdən həqarət; 3) "bitərəflik haqqında təyin olunmuş qaydada elan edilmiş qaydaları pozma".

1922 və 1926-cı illər ilk sovet Cinayət məcəllələrində bu cür cinayətlər xüsusi olaraq şərtləşdirilməmişdir, lakin 1927-ci ildə Dövlət cinayətləri haqqında Qanunda təyin edilmişdir ki, beynəlxalq həmrəyliklə əlaqədar yalnız Sovet hakimiyyəti əleyhinə deyil, eləcə də "SSRİ-nin tərkibinə daxil olmasa da, zəhmətkeşlərin istənilən digər dövləti" əleyhinə yönəlmiş əməl əksinqilabi əməl kimi təsnifatlandırılmalıdır. 1960-cı il RSFSR CM-də müxtəlif siyasi quruluşlu iki sistemin dinc yanaşı yaşaması prinsipinin bəyan edilməsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin nümayəndəsinə qarşı terror aktı (maddə 67), müharibənin təbliği (maddə 71) cinayət elan edilmişdir. Sülh və insanlığın təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlərə CM 67-ci maddəsi (bioloji silahdan istifadə) və CM 67-ci maddəsi (bioloji silahın işlənib hazırlanması, istehsalı, əldə edilməsi,

saxlanması, satışı, nəqli) ilə nəzərdə tutulmuş normaları aid etmək olar. Hər iki cinayət-hüquq norması 1907-ci il IV Haaqa konvensiyasına Əlavələrin 23-cü maddəsinə, 1925-ci il Cenevrə protokoluna və 1972-ci il Bioloji silahların ləğvi haqqında Konvensiyaya əsaslanmışdır və RF 29 aprel 1993-cü il tarixli Qanunu ilə Rusiya federasiyası CM-ə daxil edilmişdir. 78-ci maddə (silahların və hərbi texnikanın, kütləvi qırğın silahlarının yaradılması zamanı istifadə edilən malla-rın, elmi-texniki informasiyanın və xidmətlərin qeyri-qanuni ixracı) ilə nəzərdə tutulmuş cinayətlər də Sülh və insanlığın təhlükəsizliyi əleyhinə cinayət hesab edilə bilər ki, bunun da normativ əsası BMT Baş Assambleyasının XXII sessiyasının təqdir etdiyi 1968-ci il Nüvə silahının yayılmaması haqqında Müqavilədir.

1996-cı il RF Cinayət Məcəlləsində sülhü və insanlığın təhlükəsizliyini təyin etmə maraqları ilk dəfə olaraq Ümumi hissənin 2-ci maddəsində sadalanan cinayət-hüquq mühafizəsi obyektləri sırasına daxil edilmişdir. RF CM-nin Xüsusi hissəsində qanunverici ilk dəfə olaraq sülh və insanlığın təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlərə bütöv bir bölmə, bu bölmədə isə bir fəsil ayırmışdır ki, burada beynəlxalq cinayətlərlə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə mübarizə üzrə dünya ictimaiy-yəti qarşısında qəbul edilmiş öhdəliklər nəzərə alınmaqla cinayətlərin tərkibini formalaşdırmışdır. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə muzdluluq da aiddir. Lakin tarix göstərir ki, muzdluluq heç də həmişə mənfi qiymətləndirilməmiş, qınanmamış və cinayət sayılmamışdır.

Muzdlu ordular qədim zamanlardan mövcud olmuş, XV-XVIII əsrlərdə isə Qərbi Avropada əsas silahlı qüvvələr kimi çıxış etmişdir. Muzdlu ordulara həm ölkənin vətəndaşları, həm də əcnəbilər cəlb olunurdular. İlk vaxtlar muzdlu ordular beynəlxalq münasibətlərdə qadağan hesab edilməmiş, muzdlular isə cinayətkar kimi qəbul olunmamışdılar (*Qədim Yunanıstan tarixi*, 1986).

Hərbi muzdluluq Qədim Romanın da tarixi taleyində olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Respublika dövrünün Roması da demək olar ki, hərbi muzdluluqla tanış deyildir – hərbi xidmət hər bir Roma vətəndaşının vəzifəsi və şərəf məsələsi idi. Belə ki, hətta Romanın Avropanın yarısını fəth etiyi ilkin imperiya ("Prinsipat") dövründə sezarlar döyüşçüləri "əslinə və zənginliyinə görə yox, yalnız igidliyinə görə" qiymətləndirirdilər. Hərbi muzdlulara qarşı mənfi münasibətə biz romalı müəlliflərdə də rast gəlirik. Məsələn, Qay Svetoni Trankvill imperator Qalba tərəfindən imperato-run almanlardan ibarət olan muzdlu şəxsi mühafizəsinin, hətta "öz işlərində dəfələrlə sadiqliklərini sübut etmələrinə" baxmayaraq, buraxılması faktını açıq məmnunluqla qeyd edir (Korsunski, Hünter, 1984; Tasit, 1970; Trankvill, 1990).

Lakin eramızın II əsri daxil olmaqla davam edən Roma ekspansiyası tədricən, amma birmənalı şəkildə imperiyanın insan resurslarını üzürdü. Eyni zamanda Roma imperiyası "vətəndaşları olmayanların" hərbi muzdluluğunun meydana gəlməsinin obyektiv amili əmtəə-pul münasibətlə-rinin inkişafı və latınların ümumi "pozulması" idi. Sonuncular öz vətəndaş borclarını yerinə ye-tirməkdənsə, ondan boyun qaçırmağa getdikcə daha çox üstünlük verməyə başlayırdılar.

Eramızın III əsrində Roma imperiyasının ümumi böhranı həm sosial-iqtisadi, həm də hərbi siyasətə yenidən baxılmasını tələb edirdi. İmperator Septimi Severin zamanında Roma qoşunlarının köklü islahatları aparıldı ki, bunlara müttəfiq ("federat") hüququ ilə alman tayfaları cəlb olunmağa başladı. Sonuncular imperiyanın sərhədyanı əyalətlərində məskunlaşır, orada məskən salır və demək olar ki, muzdlu qoşuna çevrilirdilər. Bu tədbir Roma ordusunun vəziyyətini müvəqqəti olaraq sabitləşdirməyə imkan verdi, lakin məhz o, Romanın hərbi qüdrətinin çökməsinin başlıca səbəblə-rindən biri oldu. "...Əgər Roma imperiyasının tənəzzlü üzərində düşünsək, - N.Makiavelli yazırdı, - görərik ki, o, romalıların muzdluları – qotları xidmətə götürmələrindən başlamışdır. İmperiyanın zəifləməsi elə bundan başladı, həm də romalıların gücü nə qədər alınırdısa, qotlarınkı o qədər ar-tırdı".

Romaya "döyüşçü və silah" tədarük edən yadelli muzdlular sonda romalıların hərbi bacarıq-larına yiyələndilər və onu öz keçmiş sahiblərinə qarşı çevirdilər. Əsrin sonunda "əsgər" imperatorların – Roma legionları əlaltılarının dövrü adlandırılan dövr mövcud olmuşdur ki, burada alman muzdluları böyük rol oynamışdılar (bu imperatorların bəziləri isə elə alman əsilli idilər). Alman yadelliləri ilə Qərbi Roma imperiyası qarşıdurmasının tarixi nəticəsi məlumdur: Romanın keçmiş muzdlu alman yadelliləri tərəfindən dəfələrlə talan edilməsindən sonra – 476-cı ildə elə

onlar tərəfindən sonuncu imperator devrildi. Aparıcı tarixçilərin fikrincə, məhz muzdlu döyüşçülərin – alman federatlarının orduları Qərbi Roma imperiyasının hərbi-siyasi təşkilatının iflasının səbəblərindən biri olmuşdur.

Muzdlu qoşunlarının etibarsızlığı və muzdluların özlərinin əxlaqsızlığı haqqında İntibah dövrünün görkəmli filosofu, dramaturqu və politoloqu Nikkolo Makiavelli (1469-1527) 400 il bundan əvvəl danışırdı. O, vurğulayırdı ki, "muzdlular ləng və həvəssiz hücum etmələri, əvəzində əcayib sürətlə geri qaçmaları ilə məşhurdular". Özünün "Hökmdar" əsərində o, şəxsi, müttəfiq, muzdlu və qarışıq qoşunları ayırd edirdi. "Muzdlu və müttəfiq qoşunlar faydasız və təhlükəlidir; muzdlu qoşunlara söykənən hakimiyyət heç vaxt nə möhkəm, nə də uzunömürlü olmayacaqdır". "Buna görə də, - N.Makiavelli nəticəyə gəlir, - müdrik hökmdarlar həmişə şəxsi qoşunları ilə iş görməyə üstünlük vermişdilər. Özününkü ilə məğlub olmaq, başqasınınkı ilə qalib gəlməkdən daha yaxşıdır, zira özgə silahı ilə əldə edilən qələbə əsl qələbə deyildir".

VI-VII əsrlərdə antik infrastrukturun ümumi dezorqanizasiyası muzdluluğun hərbi institut kimi aradan qalxmasına gətirib çıxardı. Avropanın bu zaman təşəkkül tapmaqda olan yeni sosial-siyasi quruluşu vassal-senyor əlaqələrinə əsaslanmışdır. Prinsipcə yeni hərbi quruluş üçün səciyyəvi olan feodal strukturunun təməli "benefisial" islahat zamanı qoyulmuşdur: VIII əsrdə Frank krallığının majordomu Karl Martell hərbi xidmətə görə "öz adamlarına" həmin ərazidə yaşayan azad və azad olmayan əhaliyə münasibətdə yurisdiksiya hüququ ilə birlikdə torpaq vermə təcrübəsini tətbiq etdi.

Xidmətçi döyüşçü bütün orta əsrlər ərzində Avropanın hərbi təşkilatının özəyinə çevrildi. Yalnız pul xatirinə hərbi xidmət ideyası hərbi-zadəgan mədəniyyətinə yad idi və kilsə tərəfindən kəskin pislənirdi. Hərbi-zadəganlıq üçün müharibə öz həyat təminatının başlıca mənbəyindən daha çox, tarixçilərin fikrincə, vaxt keçirmə və hətta əyləncə vasitəsi idi. Lakin artıq XIII-XIV əsrlərdə hərbi xidmətlərin satılması yenidən kifayət qədər adi işə çevrilir. Buna vassal-senyor sistemini dağıtmaqda olan Avropa dövlətlərinin mərkəzləşməsi prosesi də obyektiv şəkildə kömək edir – hakimiyyət artıq "vassalımın vassalı – mənim vassalım deyil" qaydası olan itaətsiz feodal nərdivanının olmasında maraqlı deyildi. Kralları yalnız onlara sadiq olan hərbi qüvvələr maraqlandırır, - və onlar bu qüvvələri kənardan da olmaqla "satın almağa" başlayırlar. Beləliklə, Avropda tarixi səhnəsində yenidən hərbi muzdluluq meydana gəlir. Bundan başqa, bir sıra Avropa dövlətləri və əraiziləri kişilərin əcnəbi hökmdarların saraylarında hərbi xidmət üçün göndərilməsində "ixtisaslaşmağa" başlayırlar. Bunun ən parlaq nümunəsi – İsveçrə və cənubi-alman torpaqlarıdır (*Avropa taixi*, 1993; Dübi, 1994;).

XV-XVII əsrlərdə muzdluluq artıq tarixi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən, müəyyən dərəcədə bu dövrün cəmiyyətini xarakterizə edən bir hadisədir. Son orta əsrlər dövrü sosial-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən feodal quruluşunun dağılması, siyasi münasibətdə isə mütləqiyyətin təşəkkül tapması isə xarakterizə olunur. Ənənvi hərbi quruluş – feodal-zadəgan qoşunu effektivliyini itirir. İnkişaf etməmiş iqtisadiyyat və dövlət aparatı şəraitində daimi qoşun təşkil etmək qeyri-mümkün olurdu.

XIV əsrdə muzdluluğun birinci şərti olaraq "aşağı" tipi formalaşır. Buna zəifləməkdə olan qeyri-nizami qoşunu tədricən əvəz edən muzdluluğun təməli olan əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı şərait yaradır. Aşağı tipin əsas əlaməti qoşunun feodal-zadəgan strukturunun saxlanması idi. Muzdluluğun bu tipinin birinci variantı kondotyer variantı idi. Kondotyer tərəfindən təchiz edilən nisbətən kiçik, əsasən atlı dəstələr qoşuna ehtiyacı olan dövlətlər tərəfindən muzdla tutulurdu. Öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin zəmanəti yalnız onların lideri ilə şəxsi müqavilə idi ki, o da müstəqil olduğundan, çox vaxt öz siyasi məqsədlərini güdərək bu müqaviləni pozur, bəzən dövlət hakimiyyətini ələ keçirirdi. "Mən muzdlu qoşunların bədbəxtliyinin nə olduğunu ətraflı şərh etmək istərdim, - muzdluluğun kondotyer variantını qiymətləndirərkən N.Makiavelli yazırdı. – Kondotyerlər öz işlərini müxtəlif cür bilirlər: bəziləri əla, digərləri – orta. Birincilərə ona görə etibar etmək olmaz ki, onlar özləri hakimiyyəti əldə etməyə çalışacaqlar və onun naminə ya səni, öz sahiblərini, ya da sənin məqsədlərinin öhdəsindən gəlməyərək başqalarını devirəcəklər. İkincilərə isə ona görə etibar etmək olmaz ki, onlar döyüşü uduzacaqlar" (Makiavelli, 2001).

Muzdlu tutan üçün daha sərfəli variant İngiltərə və Fransa üçün səciyyəvi olan kapitan variantı idi. Qoşun başçısı-kapitan birbaşa kral tərəfindən təyin edilir və onun nəzarətində olurdu. Lakin

tədricən (Fransada) kapitan vəzifəsini separatist məqsədləri müdafiə edən əyanlar ələ keçirdi. Bu muzdluluq tipi çox vaxt mərkəzləşdirilmiş dövlətin maraqlarına cavab vermirdi. Eyni zamanda, hərb işində inqilab köklü dəyişikliklər: hər şeydən əvvəl, piyada qoşunlarının rolunun artmasını, sonra isə ordunun əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmasını tələb edirdi ki, bunu da təmin etməyə kondotyerlərin imkanı yox idi. Tarixi təcrübəni təhlil edərək N.Makiavelli yazırdı: "Kral XI Lüdovikin atası VII Karl qismət və şücaət sayəsində Fransanı ingilislərdən azad etməklə başa düşdü ki, öz silahınla silahlanmaq nə qədər zəruridir və daimi atlı və piyada qoşunları təşkil etməyi əmr etdi. Sonralar onun oğlu Lüdovik piyada qoşunları buraxdı və isveçrəliləri xidmətə götürməyə başladı; bu səhvi onun xələfləri daha da dərinləşdirdi və indi o, fransız krallığına baha başa gəlir. Çünki isveçrəlilərə üstünlük verməklə Fransa öz qoşunlarının ruhunu sındırdı: piyada qoşunlarının ləğvindən sonra muzdlu qoşunlara verilmiş süvarilər artıq döyüşü öz gücləri ilə udmağa ümid etmirlər. Belə də alınır ki, fransızlar isveçrəlilərə qarşı döyüşə bilmirlər, isveçrəlilər olmadan başqalarına qarşı isə bacara bilməzlər".

Bu dövrdə muzdluluğun yeni, "yüksək" tipi meydana gəlir ki, bu da müvəqqəti muzdla tutma zamanı yeni struktur əsası üzərində qurulmuş qoşunların varlığı ilə xarakterizə olunurdu. İsveçrə ("dövlət") variantı İttifaq ilə sıx əlaqədə idi, alman, "podrat" variantı isə şəxsi sahibkarlıq əsasına söykənirdi. Bu səbəbdən landsknextlər (alman muzdlu döyüşçüləri) kantonların öz maraqlarından asılı olaraq göstəriş verdikləri isveçrəlilərə nisbətən muzdla tutana daha çox bağlı idilər. Lakin hər iki variantın ümumi əlamətləri kütləvilik və dövlətlə əvvəl olduğundan daha böyük əlaqə idi. Alman muzdluluğunda bu əlaqə birincisi həm sərkərdənin, həm də qoşunun xəzinədən daxil olan pullardan maliyyə asılılığında; ikincisi, dövlət hakimiyyətindən hüquqi asılılıqda təzahür edirdi. Belə ki, muzdla tutma üçün müstəsna olaraq bütün lansknextlərin and içdikləri hökmdarın icazəsi tələb olunurdu, özünəməxsus hərbi ədliyyə də dövlət mənşəyinə malik idi. Lakin yalnız müharibə vaxtı üçün toplanan muzdlu ordu hər bir halda tam dəyərli dövlət institutu ola bilmədi. Buna onun komplektləşdirilmə sistemində aydın əks olunan şəxsi sahibkarlıq əsası mane olmuşdur. Hökmdar hər hansı bir qoşun başçısına çox vaxt muzdla tutmanı podrata verməklə qoşun toplamağı həvalə edirdi. Sərkərdə ilə polkovnik və polkovniklə əsgərləri bilavasitə toplayan kapitan arasında münasibətlər də beləcə qurulurdu. Beləliklə, bütün münasibətlər səviyyəsində kapital müəyyənedici rol oynayırdı.

Tədqiqatçıların fikrincə, XVI-XVII əsrlərdə muzdluluğun alternativi yox idi. O, silahlı qüvvələrə qoyulan bütün tələblərə: birincisi, müharibələrin o dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə artmış miqyasına və xarakterinə; ikincisi, bu mərhələdə mütləq monarxiyanın maraqlarına cavab verirdi, belə ki, ondan asılı olan və adətən, öz hesablarına yalnız muzdla yığma apara bilən, lakin qoşunları daim saxlamağa gücü çatmayan qoşun başçıları, bir qayda olaraq, siyasi hakimiyyətə qəsd etmirdilər. Buna onların çox vaxt əsilzadə olmayan və əcnəbi mənşələri, imperiya məmurlarının narahat cəmiyyətindən uzaqlıq da yol verirdi. Lansknextlər isə ancaq kim pul verirdisə, ona xidmət edirdilər və vaxtlı-vaxtında pullarını almaqdan başqa heç bir tələbləri yox idi. Üçüncüsü, feodal qeyri-nizami qoşunundan fərqli olaraq muzdluluq əsas etibarilə ənənəvi iqtisadi quruluşun dağılması ilə bütün təbəqələrin nümayəndələrinin adi mühitindən çıxmış zəruri kadrlarla tam təmin olunurdu (*Böyük ensiklopediya lüğəti*, 1998).

Ölkə ərazisində və onun hüdudlarından kənarda daim tələbatın və hətta artıq təklifin olması sayəsində yüksək tip alman muzdluluğu 150 ildən artıq mövcud olmuşdur. Feodalizmin dağılması ilə meydana gələn böhran, kapitalizmin XVI əsrin ikinci yarısında başlayan iqtisadi enişlə müşayiət olunan ağır inkişafı cəmiyyətdə "artıq" olan çoxlu insan yaratdı ki, bunlar üçün yalnız iki yol var idi: müharibədə iştirak və ya açıq dilənçi vəziyyətində yaşamaq.

Podratlı muzdluluğun inkişafını şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: I. Özünəməxsus milis feodal-zadəgan quruluşunda əsl muzdluluğun formalaşması (1490-1510-cu illər); II. "Qızıl dövr" (1510-cu illər – XVI əsrin sonları) – tip olduğu kimi fəaliyyət göstərir; III. Muzdluluğun süqutu. Muzdluluq çərçivəsində dəyişiklik cəhdləri, XVII əsrdəki Otuzillik müharibənin gedişində müntəzəm ordunun yaradılması zərurətinin dərk edilməsi və bunun üçün imkanların meydana gəlməsi.

XVII əsrin sonlarına doğru ümumavropa tarixi hadisəsi kimi hərbi muzdluluq əksilmə istiqamətində gedir – onu müntəzəm dövlət orduları əvəz edir, çünki, Nikkolo Makiavellinin vurğuladığı kimi, "şəxsi ordusu olmadan dövlət möhkəm deyildir – bunda başqa, o, tamamilə qismətin şıltaqlığından asılıdır, belə ki, şücaət ona ağır vaxtda sadiq müdafiə üçün xidmət göstərmir. Müdrik insanların fikrinə və hökmünə görə, "Quod nihil sit tarn infirmum aut instabile, quam fama potentiae non sua vi nixa" ("Öz qüdrətinin gücünə söykənməyən cazibədən etibarsız və keçici heç nə yoxdur")".

Beləliklə, hərbi muzdluluq tarixi hadisə kimi antik və orta əsr Avropa tarixi ərzində mövcud olmuşdur. Sosial-iqisadi nöqteyi-nəzərdən o, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf və çiçəklənmə vaxtları və böhranlı siyasi dövrlərlə bağlı olmuşdur. Öz inkişafının başlanğıc dövründə həm antik (yunan və roma), həm də orta əsr hərbi muzdluluğu müvafiq dövlətlərdə hərbi-siyasi vəziyyəti müəyyən şəkildə sabitləşdirməyə imkan vermişdir.

Muzdluların iştirakı ilə "azğın", "şiddətli" müharibə Azərbaycan tarixinə yaxşı tanışdır. Həm birinci Qarabag, həm də 44 günlük Vətən müharibəsi və Silahlı Qüvvələrimiz tərəfindən 2023-cü il sentyabrın 19-da başladılan lokal xarakterli antiterror tədbirlərində muzdluların "əməlləri" barədə xəbər tutmaq üçün həmin hadisələrlə bağlı rəsmi xəbər saytlarına və məhkəmə statistikasına baxmaq kifayətdir. Erməni döyüşçüləri tərəfindən tutulmuş müxtəlif muzdluların təsvirəgəlməz vəhşiliklərinin aşkarlığı bu gün bizi dəfələrlə muzdluluq probleminin aktuallığından və muzdluluğa düzgün hüquqi qiymət verməyin zəruriliyindən danışmağa məcbur edir".

Xüsusi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, muzdluluğun ictimai təhlükəliliyi təkcə ondan ibarət deyildir ki, muzdlular onları tutanların siyasi iradəsini yerinə yetirərkən insanları öldürür, zorlayır, talayır və s., həm də ondan ibarətdir ki, elə insanlar təbəqəsi yetişir ki, onlar üçün qətl və digər cinayətlər yaxşı pul ödənilən peşəyə çevrilir (Kibalnik, Moliboqa, Solomonenko, 2001; *Rusiya cinayət hüququ*, 1996). Fikrimizcə, həmçinin tamamiilə ədalətli olaraq qeyd edilir ki, terrorçuların və muzdluların sosial-psixoloji xarakteristikalarında böyük oxşarlıq mövcuddur: hər ikisinin fəaliyyət üsulu başqa insanlar üzərində zorakılıqla bağlıdır, qeyri-adi ədəbsizlik və qəddarlıqla seçilir.

Nəticə

Müasir tarix göstərir ki, muzdluluq təkcə müharibə vaxtı deyil, dinc dövrdə də mövcuddur. Qanunsuz hərbi birləşmələrdə iştirak, terror aktlarının törədilməsi və s. üçün muzdlulardan istifadə olunur. Ən müasir tarixdə muzdluluq çox vaxt həm xarici, həm də daxili siyasətdə silahlı münaqişələrin aparılma alətinə çevrilir. Deyilənlər təkcə muzdluluğun həyata keçirilməsinə görə ən ciddi məsuliyyətin təyin edilməsinin sosial-tarixi əsaslılığını deyil, həm də bunun beynəlxalq və milli hüququn göstərişlərinə müvafiq olaraq ardıcıllıqla həyata keçirilməsi zərurətini təsdiq edir.

Hələ 1947-ci il 177-ci qətnaməsində BMT Baş Assambleyası bu məqsədlə Beynəlxalq hüquq komissiyasına beynəlxalq hüququn Nürnberq tribunalı Nizamnaməsində (həmçinin, onun hökmündə) qəbul olunmuş prinsiplərini formalaşdırmağı və sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər haqqında Kodeksin layihəsini hazırlamağı tapşırır (bu cinayətlərin yeni rəsmi adı məhz bu dövrə aiddir). Layihə üzərində iş məsələsinə Baş Assambleya dəfələrlə qayıtmışdır. 1993-cü ildə özünün 43-cü sessiyasında Beynəlxalq hüquq komissiyası birinci oxunuşda bu Kodeksi ilkin qaydada qəbul etmişdir və o, BMT Baş katibi vasitəsilə müzakirə edilmək üçün hökümətlərə göndərilmişdir.

Bu cinayətlərin siyahısı Nürnberqlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir və bu, 22 dövlətdən daxil olmuş haqlı rəylərə səbəb olmuşdur. Digərləri ilə yanaşı muzdluluğa münasibətdə də əsaslı etirazlar irəli sürülmüşdür. Bu normanın Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər haqqında kodeksə salınmasına qarşı İngiltərə, Niderland və Norveç öz fikrini bildirmişdir. Muzdluluq haqqında kodeks layihəsinin xülasəsi onunla bağlı etirazlara səbəb olmuşdur ki, göstərilən hərəkətlər "hələ ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq cinayətlər statusu almamışdır" (İngiltərə) və cinayət məsuliyyəti muzdluların özünün hərəkətlərinə görə deyil, yalnız muzdluların dövlətlərin nümayəndələri və ya agentləri tərəfindən tutulmasına, istifadəsinə, maliyyələşdirilməsinə və təlim almasına görə təyin edilir (ABŞ) və bütövlükdə bu da hüquqi cəhətdən çox qeyri-müəyyəndir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*. (2018). Hüquq Yayın Evi.
2. *"Azərbaycan" qəzeti*. (2020, 01.11). (288), 6.
3. *Avropa taixi*. (1993). Yeni dövr. Moskva nəşriyyatı.
4. *Böyük ensiklopediya lüğəti*. (1998). Baş redaktor A.M.Proxorov. Böyük Rusiya Ensiklopediyası nəşriyyatı.
5. Dübi, J. (1994). *Avropa və orta əsrlər*. Poliqramma nəşriyyatı.
6. Korsunski, A., Hünter, R. (1984). *Qərbi Roma imperiyasının tənəzzülü və süqutu və alman krallıqlarının meydana gəlməsi*. MDU nəşriyyatı.
7. Kibalnik, A.G., Moliboqa, O.Y., Solomonenko, İ.G. (2001). *Muzdluluğa görə cinayət məsuliyyəti*. Stavropol Xidmət Məktəbi Nəşriyyatı.
8. *Qədim Yunanıstan tarixi*. (1986). V.İ.Kuzişinin redaktəsi ilə. Dövlət təhsil-pedaqoji nəşriyyatı.
9. Makiavelli, N. (2001). *Hökmdar*. Planeta.
10. *Rusiya cinayət hüququ*. (1996). Dərslik. Hüquqşünas nəşriyyatı.
11. Tasit. (1970). *Salnamələr*. XIII. SSRİ EA nəşriyyatı.
12. Trankvill, Q.S. (1990). *On iki sezarın həyatı*. Bədii ədəbiyyat nəşriyyatı.

Daxil oldu: 02.09.2025
Qəbul edildi: 09.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/70-75

Sevinj Rzayeva
Azerbaijan State Maritime Academy
https://orcid.org/0009-0004-2017-8436
sevinrzayevaaaa@gmail.com

The Impact of Information Technologies on Language and Communication Methods

Abstract

This article examines the impact of information technologies on language and communication methods, especially lexical, syntactic, and cultural changes. The rapid development of the Internet and social networks has resulted in the enrichment of language with new terms, changes in communication forms, as well as new perspectives brought by artificial intelligence and natural language processing. The article also examines the impact of digital communication tools on the functional simplification of language and the expansion of visual elements. In addition, the threats of global standardization of language and the issues of preserving cultural diversity are discussed. The results of the article show that information technologies have both a positive and negative role in language development, and continuous research in this area is important.

Keywords: *information technologies, digital communication, language development, social networks, artificial intelligence, natural language processing, lexical changes, syntax, cultural diversity*

Sevinc Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
https://orcid.org/0009-0004-2017-8436
sevinrzayevaaaa@gmail.com

İnformasiya texnologiyalarının dil və ünsiyyət metodlarına təsiri

Xülasə

Bu məqalədə informasiya texnologiyalarının dil və ünsiyyət metodlarına təsiri, xüsusilə leksik, sintaktik və mədəni dəyişikliklər araşdırılır. İnternetin və sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı dilin yeni terminlərlə zənginləşməsi, ünsiyyət formalarının dəyişməsi, eləcə də süni intellektin və təbii dil emalının gətirdiyi yeni perspektivlərlə nəticələndi. Məqalədə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin dilin funksional sadələşdirilməsinə və vizual elementlərin genişlənməsinə təsiri də araşdırılır. Bundan əlavə, dilin qlobal standartlaşması təhlükələri və mədəni müxtəlifliyin qorunması məsələləri müzakirə olunur. Məqalənin nəticələri göstərir ki, informasiya texnologiyaları dilin inkişafında həm müsbət, həm də mənfi rola malikdir və bu sahədə davamlı tədqiqatlar vacibdir.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, rəqəmsal ünsiyyət, dil inkişafı, sosial şəbəkələr, süni intellekt, təbii dilin işlənməsi, leksik dəyişikliklər, sintaksis, mədəni müxtəliflik*

Introduction

The rapid development of information technologies in modern times has led to fundamental changes in the social, cultural, and linguistic spheres. The widespread use of the Internet, the increasing use of mobile devices, and the popularization of social media platforms have fundamentally changed the way people communicate in their daily lives. These changes not only enrich the language with new terms but also significantly transform its structure, functions, and use.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

This phenomenon has been studied in the literature from various aspects. Krotova (Krotova, 2019) analyzed the emergence of new terms brought about by information technologies and their adaptation to the language, while Ivanov (Ivanov, 2021) assessed the features of this process in the context of the Russian language. Volkova (Volkova, 2020), drawing attention to the issue of syntactic and morphological changes in the language arising in social networks, notes that the speed of digital communication and the brevity of the text simplify the formal structure of the language and lead to the formation of new grammatical constructions.

Studies by Derks, Fischer, and Bosun (Derks, Fischer, Bos, 2008) show that visual elements such as emojis have become an important component of digital communication, enriching the written language and acting as new paralinguistic tools. Androutsopoulos (Androutsopoulos, 2014), examining the interaction between globalization and localization of social media language, emphasized that new linguistic trends emerging in this environment have an impact on language development at both the international and national levels.

Recent developments in artificial intelligence and natural language processing (Jurafsky, Martin, 2023) further improve the process of digital communication and open new perspectives on how language will change in the future. At the same time, researchers such as Bender (Bender, 2020) draw attention to the dangers that artificial intelligence may lead to language unification and a decrease in cultural diversity.

Although existing studies mainly analyze individual aspects, studies that examine the impact of information technologies on language in a comprehensive manner, from both lexical, syntactic, and cultural aspects, are still limited. This article aims to fill this gap and evaluate the integration of information technologies into language in a wide range. This analysis, conducted in the context of the Azerbaijani language, has both theoretical and practical significance, since the protection of the national language and cultural diversity is an important priority in a globalized world.

In this regard, our article examines the impact of information technologies on language from a broad perspective, making new scientific contributions to the existing literature, and also providing important recommendations for the development and preservation of the language.

Research

Lexical impact of information technologies. The rapid development of information technologies (IT) has had a significant impact on all areas of the modern world, including language. As a result of this development, new terms and concepts used in communication tools and technological processes have emerged, which are often internationally accepted English words and expressions. Examples of such terms include words such as “web”, “cloud computing”, “e-mail”, “hashtag” (hashtag) (Krotova, 2019, Ivanov, 2021). These words are widely used not only in English, but also in other languages, including Russian and Azerbaijani.

In the Azerbaijani language, words and expressions related to information technologies are gradually entering the lexical fund of our language. For example, terms such as “social networks”, “blog”, “mobile application”, “startup”, “hacker” are now widespread both in everyday speech and in official technical documents. Although some of these terms can be replaced with full equivalents in the Azerbaijani language, their original, i.e., English forms often prevail. This is a natural phenomenon in the process of language integration as a result of the rapid development of information technologies and globalization.

These lexical changes are not limited to the emergence of new words, but also significantly change the functional dynamics of the language and the form of communication. The successful integration of new technological concepts into the language increases the effectiveness of communication processes in modern society, as well as ensures the development of the language. On the other hand, this process shows the interrelationship of globalization and the impact of technological innovations on the language. As a result of globalization, the mutual exchange of terms between different languages intensifies, which, along with the enrichment of the language, also creates the risk of its homogenization.

Lexical innovations add new means of expression and layers of meaning to the language, making it more dynamic and flexible. However, the selection, use, and adaptation of these innovations are extremely important in terms of preserving the uniqueness of the language and national identity. The role of linguists, translators, and terminologists in the field of adaptation and normalization of new terms included in the lexicon in order to preserve the original structure and cultural characteristics of the language is increasing.

At the same time, the lexical impact of information technologies is also manifested in the functional areas of the language. For example, the differences between the terminology used in social networks, the language of technical documents, and everyday conversational language are decreasing, which leads to the expansion of the social and communicative role of language. As a result, language is becoming more widespread as a tool both in the field of technology and in other layers of society, and its use is becoming more accessible.

As a result, the change in the lexical level of information technologies serves both to enrich the language and to increase its functionality in the global space. However, in this process, the preservation of national language features and the adaptation of technological terms to the local language remain important issues for the future development of the language. In this regard, it is necessary to conduct continuous research in the field of language policy and terminology regulations and to apply a systematic approach to the integration of new terms into the national language.

Syntactic and morphological changes. The rapid development and widespread use of modern communication tools have led to fundamental changes in the way people communicate. In particular, on platforms such as SMS, instant messaging programs, and social networks, users prefer quick, effective, and minimally time-consuming communication methods. This trend leads to simplifications at the syntax and morphology levels of language (Volkova, 2020; Smith, 2018).

At the syntactic level, these changes are mainly manifested in the shortening and simplification of sentence structure. For example, short phrases or fragments are used instead of full, complex sentences. Instead of the sentence “I’ll call you later,” the phrase “Later” is sufficient. Such language use also leads to the reduction of sentence elements (topic, news), and sometimes their replacement altogether. As a result, language takes on a more contextually and situationally understandable form, which increases the speed of communication.

At the morphological level, there is a shortening of full-form variants of words, as well as a certain simplification of grammatical categories (e.g., time, person, cases). Thus, in written messages, grammatical rules are often not fully followed, abbreviations, numbers, and other informal means of expression are widespread. For example, abbreviations such as “sn” instead of “sén” and “yy” instead of “yakhşı” are used. This also strengthens the informal character of the written language and creates flexibility in the morphological system.

These syntactic and morphological simplifications reflect the functional adaptation of the language. That is, they adapt to the needs of language users and ensure rapid information exchange. However, in the long term, these trends can lead to fundamental changes in the grammatical structure of the language. Thus, as a result of the weakening of standard grammatical rules or changes in forms, differences in the normative rules of the language, written and spoken languages, can increase, leading to the emergence of new language forms.

At the same time, these processes show the living and changing nature of the language, confirming that it adapts to new communicative conditions over time. These new syntactic and morphological constructions formed on social networks and other digital platforms will become an important object of linguistic research in the future.

As a result, the syntactic and morphological effects of information technologies are one of the main components of the adaptation and transformation processes of modern language and open up new perspectives for the future development of language.

The role of visual elements. Digital communication is not limited to text; it also includes the use of various visual elements – emojis, GIFs, memes, and other multimedia tools. These visual

elements enrich the paralinguistic aspects of modern language and create new communicative opportunities for the expression of emotions, reactions, and intentions. Studies by Derks and colleagues (Derks, Fischer, Bos, 2008) show that emojis play an important role in conveying the emotional tone of written language, adding additional meaning to the text, and making communication more colorful and understandable.

Emojis, overcoming the limitations of traditional written communication, introduce additional facial and emotional components in a text environment that lacks facial expressions, intonation, and artistic expression. Thus, emojis are used to clarify the meaning of the text, soften or strengthen its tone, and even express subtle intentions such as irony and humor. With these features, they form a new paradigm of digital language – visual-verbal communication.

Visual language and textual communication complement and enrich each other on social networks and online platforms. GIFs and memes, like emojis, are used to convey certain situations, emotions, and reactions in a concise and effective way. This creates conditions for the emergence of new forms of language and communicative strategies. For example, a certain emoji or GIF can have different meanings depending on the culture of the platform and the group of users, which is a manifestation of the localization of digital language and social group dynamics.

In addition, the use of visual elements in the digital space serves the principles of economy of language – that is, the principle of expressing maximum meaning with minimum means. This is especially evident in environments where short and fast transmission of text is important – on platforms such as SMS, Twitter, and Instagram.

As a result, emojis and other visual communication tools not only express emotions but also stimulate structural and functional changes in language. They expand the boundaries of written language, turning the communication process into a multimodal form, thus playing a significant role in the future development of language.

The role of social networks in shaping language. In modern times, Facebook, Twitter, Instagram, and other social networks have become the main platforms for communication. These platforms not only serve to connect people, but also have a significant impact on the development of language, especially the emergence and spread of new language forms among the younger generation. The rapid, informal, and often non-standard nature of communication on social networks leads to lexical, syntactic, and stylistic changes in the language (Androutsopoulos, 2014).

The most striking example of these changes can be the new slang and abbreviations that have emerged on social networks. For example, lexical units such as "LOL" (laugh out loud), "OMG" (oh my god), borrowed from English, as well as the newly created and widespread "selfie" (taking a picture of yourself) and "hashtag", have already become an integral part of global communication. These terms are actively used not only among network users but also in everyday colloquial speech.

The form of communication on social networks also leads to changes in grammatical structure. In order for communication to be fast and effective, language is becoming simpler, concise, and easily understandable. For this reason, fragments, short phrases, and abbreviated forms are used more often than long and complex sentences. Also, written language in social networks is getting closer to spoken language; this leads to certain softening and changes in the normative structure of the language.

Thus, social networks have become not only a passive recipient of language but also platforms that actively participate in its formation. These platforms increase the dynamism of the language, ensure its adaptation to a rapidly changing environment, and create conditions for the emergence of new communicative strategies and stylistic features.

In addition, the language of social networks acts as a meeting point of languages between different social groups and cultures. This leads to the acceleration of the globalization of the language, but at the same time creates new opportunities for the preservation and development of local language and stylistic features.

Consequently, social networks play an important role in the formation of modern language, and their influence is among the main factors determining the future development directions of the language.

The language-changing prospects of artificial intelligence and natural language processing. Significant advances in recent years in the field of artificial intelligence (AI) and natural language processing (NLP) have created conditions for the improvement of communication processes and the transition of human-machine interactions to a new stage. Jurafsky and Martin (Jurafsky, Martin, 2023) note that machine translation, autocorrection, and voice assistants (e.g., Siri, Alexa) are widely used in people's daily communication activities and significantly expand the areas of application of language. Through these technologies, language becomes more efficient and flexible in terms of both information transmission and processing.

In addition, the development of AI and NLP allows the creation of new language models, automated text creation, and the modeling of various aspects of human language. This reshapes language not only as a means of communication but also as a tool for creating and managing information.

However, Bender (Bender, 2020) and other researchers draw attention to the risks that such technologies may lead to the unification and homogenization of language. The global application of universal language models may lead to the weakening and forgetting of minority and national languages. This may result in the loss of cultural diversity and linguistic richness. In addition, the impact of artificial intelligence on language raises new challenges in ethical and social aspects; for example, issues such as language manipulation, the spread of misinformation, and automated language classification are gaining relevance. In this regard, along with the development of AI and NLP technologies, appropriate language policies and technological regulations are necessary to protect linguistic diversity. Future research should investigate the impact of these technologies on the functional structure and cultural aspects of language in more depth, and propose strategies to both benefit from technological innovations and protect linguistic and cultural diversity.

Protection of cultural diversity and language policy. The rapid development of the digital age has made the issue of preserving national languages and cultural diversity a particularly urgent problem. As a result of the acceleration of the globalization process of information and communication technologies, the risk of language homogenization, that is, the strengthening of the influence of dominant languages over other languages, increases. This, in turn, can lead to the weakening of local languages and even the disappearance of some of them. Crystal (Crystal, 2012) notes that technologies should not be a means of homogenizing the language, but rather a means of enriching it and preserving its diversity.

The survival and development of national languages requires serious attention not only in the field of linguistics but also in the context of culture and politics. In this regard, the study of the impact of information technologies on language should not be limited to linguistic studies, but should also be closely linked to state language policy, education systems, and cultural strategies. Language policy is the main mechanism for preserving national identity, historical and cultural heritage, and transmitting it to future generations. Enriching digital platforms with multilingualism and local content, and promoting the creation and use of online resources in national languages are important steps towards preserving cultural diversity. At the same time, the development of artificial intelligence and natural language processing technologies creates new opportunities for the translation and teaching of various languages. However, these technologies should not serve to strengthen dominant languages, but should support linguistic diversity (Humbataliyev, Taghiyev, 2024; Humbataliev, Huseynova, 2024; Huseynova, Humbataliev, 2025; Ismayilova, Ahmadov, Humbataliev, 2020; Humbataliev, 2007; Humbataliev, 2014).

Consequently, the protection of cultural diversity and national languages in the digital era requires a comprehensive language policy approach, combined with the development of information technologies. This will both preserve the richness of the language and create a balance in the field of global communication.

Conclusion

Thus, information technologies transform language in a multifaceted way. Changes observed in lexical, syntactic, and cultural aspects have both positive and negative consequences. New technologies create conditions for the enrichment of language and renewal of forms of communication, but at the same time, they also bring to the agenda risks such as homogenization of the language and reduction of cultural diversity.

This analysis, conducted in the context of the Azerbaijani language, shows that adaptation to new technological realities is essential for the development and preservation of the language. At the same time, language policy and the preservation of cultural diversity should be a priority in the digital era. Future research should be directed towards a more in-depth study of the impact of artificial intelligence and natural language processing on language.

References

1. Androutsopoulos, J. (2014). Mediatization and sociolinguistic change: Key concepts, research traditions, open issues. *Journal of Sociolinguistics*, 18(2), 135-149.
2. Bender, E.M. (2020). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 365-402.
3. Crystal, D. (2012). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Derks, D., Fischer, A.H., Bos, A.E.R. (2008). The role of emotion in computer-mediated communication: A review. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 766-785.
5. Humbataliyev, R., Taghiyev, E. (2024). Modeling the Process of Evaluation of Information Security Risks by the Application of Computer Mathematical Systems. *Ancient Land*, 6(7), 21-24.
6. Humbataliev, R., Huseynova, V. (2024). Information and Communication Technologies in the Education System. *Ancient Land*, 6(7), 21-24.
7. Huseynova, V., Humbataliev, R. (2025). Application of Information Technologies in Mathematics and Its Methodology. *Journal of Technology Studies*, 2(1), 4-7.
8. Humbataliev, R. (2007). On Regular Solvability of Boundary Value Problems in Weighted Space. *Int. Journal of Math. Analysis*, (1), 1209-1216.
9. Humbataliev, R. (2014). On Solvability of Some Boundary Value Problems for Elliptic Type Operator-Differential Equations. *Eurasian Mathematical Journal*, 5(4), 33-55.
10. Ismayilova, B., Ahmadov, H., Humbataliev, R. (2020). The Role of Modern Educational Theories and Computer Technology in the development of Intelligence. *Inter. Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(9), 3005-3026.
11. Ivanov, P.A. (2021). Lexical borrowing in Russian in the context of technological development. *Russian Language Studies*, 25(1), 75-88.
12. Jurafsky, D., Martin, J.H. (2023). *Speech and Language Processing* (4th ed.). Pearsonc.
13. Krotova, T.V. (2019). Language adaptation in digital communication. *Journal of Linguistics and Communication*, 14(3), 45-62.
14. Smith, J. (2018). Abbreviation usage in SMS and instant messaging. *International Journal of Communication*, 22(2), 300-315.
15. Volkova, M.N. (2020). Syntax simplification in social media. *Contemporary Linguistics*, 12(4), 112-130.

Received: 11.09.2025
Approved: 13.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/76-84

Зейнаб Рустамова
Азербайджанская Академия Спорта
https://orcid.org/0009-0000-0681-1582
z13rustamova@gmail.com

Влияние мультикультурного общества на эмоциональное воспитание подрастающего поколения различного этнокультурного происхождения

Резюме

В обществах, которые становятся всё более многокультурными, дети разного этнокультурного происхождения сталкиваются с различными практиками эмоциональной социализации, отражающими их культурное наследие, группы сверстников и более широкое влияние общества. В данной статье рассматривается, как многокультурная среда формирует эмоциональное воспитание, то есть развитие эмоциональной компетентности, регуляции, самовыражения и эмпатии, у молодых поколений из разных этнокультурных групп. Опираясь на теории культурной психологии, социализации эмоций, аккультурации и модели экологических систем, статья выявляет механизмы, посредством которых многокультурный контекст способствует как возможностям (таким как более широкий эмоциональный репертуар, межкультурная эмпатия), так и проблемам (таким как культурный диссонанс, конфликты идентичности, расходящиеся эмоциональные нормы). Кроме того, в статье рассматриваются педагогические и политические аспекты поддержки эмоционального воспитания в различных условиях: культурно-чувствительные учебные программы, партнёрство семьи и школы и инклюзивные программы эмоционального обучения. В заключение статьи приводятся предложения по будущим исследованиям и практике в области многокультурного эмоционального воспитания.

Ключевые слова: *мультикультурное общество, эмоциональное воспитание, этнокультурные истоки, дети, социализация эмоций, педагогика*

Zeynəb Rüstəmova
Azərbaycan İdman Akademiyası
https://orcid.org/0009-0000-0681-1582
z13rustamova@gmail.com

Multikultural cəmiyyətin müxtəlif etnik və mədəni mənşəli gənclərin emosional inkişafına təsiri

Xülasə

Getdikcə multikultural cəmiyyətlərdə müxtəlif etnomədəni mənşəli uşaqlar öz mədəni irsini, həmyaşıd qruplarını və daha geniş ictimai təsirləri əks etdirən müxtəlif emosional sosiallaşma təcrübələri ilə qarşılaşırlar. Bu məqalə multikultural mühitlərin müxtəlif etnomədəni qruplardan olan gənc nəsillərdə emosional təhsili, yəni emosional səriştənin, tənzimləmənin, özünü ifadə etmənin və empatiyanın inkişafını necə formalaşdırdığını araşdırır. Məqalədə mədəni psixologiya, emosiyaların sosiallaşması, akkulturasiya və ekoloji sistem modelləri nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, multikultural kontekstlərin hər iki qabiliyyəti asanlaşdıran mexanizmlər (məsələn, daha geniş emosional repertuar, mədəniyyətlərarası empatiya) və problemlər (mədəni dissonans, şəxsiyyət münaqişələri, fərqli emosional normalar).

 Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Bundan əlavə, məqalə müxtəlif şəraitlərdə emosiya təhsilinin dəstəklənməsinin pedaqoji və siyasi aspektlərini araşdırır: mədəni cəhətdən həssas kurikulumlar, ailə-məktəb tərəfdaşlığı və inklüziv emosiya təhsili proqramları. Məqalə multikultural emosional təhsil sahəsində gələcək tədqiqat və təcrübə üçün təkliflərlə yekunlaşır.

Açar sözlər: *multikultural cəmiyyət, emosional təhsil, etnomədəni mənşələr, uşaqlar, emosional sosiallaşma, pedaqogika*

Zeynab Rustamova
Azerbaijan Sports Academy
https://orcid.org/0009-0000-0681-1582
z13rustamova@gmail.com

The Influence of a Multicultural Society on the Emotional Education of the Younger Generation of Various Ethnocultural Backgrounds

Abstract

In societies that are becoming increasingly multicultural, children of different ethnocultural backgrounds face different emotional socialization practices that reflect their cultural heritage, peer groups, and broader societal influences. This article examines how a multicultural environment shapes emotional education, that is, the development of emotional competence, regulation, self-expression, and empathy, among young generations from different ethnocultural groups. Drawing on theories of cultural psychology, socialization of emotions, acculturation, and models of ecological systems, the article identifies the mechanisms by which a multicultural context promotes both opportunities (such as a broader emotional repertoire, intercultural empathy) and problems (such as cultural dissonance, identity conflicts, and divergent emotional norms). In addition, the article examines the pedagogical and political aspects of supporting emotional education in various settings: culturally sensitive curricula, family-school partnerships, and inclusive emotional education programs. The article concludes with suggestions for future research and practice in the field of multicultural emotional education.

Keywords: *multicultural society, emotional education, ethnocultural origins, children, socialization of emotions, pedagogy*

Введение

В глобализированном мире миграция, межкультурное взаимодействие и социальное разнообразие приводят к тому, что дети растут во всё более многокультурных обществах. Эмоциональное воспитание - процесс, посредством которого дети учатся понимать, контролировать, выражать эмоции и сопереживать другим, - находится под глубоким влиянием культуры. Дети из разных этнокультурных групп могут иметь разные ожидания относительно эмоций (как их выражать, когда их подавлять), и в многокультурной среде (например, в многокультурных школах или сообществах) этот опыт взаимодействует. Цель данной статьи - исследовать, как многокультурное общество влияет на эмоциональное воспитание молодых поколений разного этнокультурного происхождения. Мы задаёмся вопросом: какие механизмы связывают многокультурные контексты с эмоциональным развитием? Какие возможности и проблемы возникают? Что могут сделать педагоги, политики и семьи для поддержки здорового эмоционального воспитания в таких контекстах?

Чтобы ответить на эти вопросы прежде всего рассмотрим теоретические предпосылки данного вопроса.

Исследования подчёркивают, что социализация эмоций - то, как дети усваивают эмоции от родителей, сверстников и социальных институтов, - глубоко укоренена в культурных

ценностях и практиках. Например, некоторые ученые рассматривают социализацию эмоций в афроамериканских, азиатско-американских и латиноамериканских семьях, отмечая различия в экспрессивности и родительских реакциях (Morelen, Thomassin, 2013). Аналогичным образом, Янг Я. и Ванг Г. описывают, как культурные убеждения влияют на эмоциональное развитие (например, нормы регулирования, правила проявления эмоций) (Yang, Wang, 2019).

Мультикультурализм – это социально-политический подход, признающий и продвигающий существование и сосуществование различных культур в обществе. Азербайджан – одна из стран, успешно применяющих эту концепцию не только в теории, но и на практике. Благодаря своему географическому положению, историческому прошлому и социальной структуре, Азербайджан на протяжении всей истории находился на стыке различных культур. Здесь на протяжении многих лет мирно сосуществуют мусульманские, христианские, иудейские, зороастрийские и другие религиозные общины, а также многочисленные этнические группы.

«Факты в отношении толерантности и мультикультурализма свидетельствуют о том, что в нашей стране созданы равные условия для всех религий, мультикультурализм находится на высоком уровне, государство уважает права всех народов и этнических меньшинств, придает особое значение изучению и сохранению их историко-культурного наследия» (Məmmədov, 2025, c.8).

Исследование

Результаты и обсуждение. Мультикультурное общество, характеризующееся многочисленными сосуществующими этническими, культурными и языковыми группами, создаёт условия, в которых дети знакомятся не только со своей культурой наследия, но и с другими культурными влияниями: школьным образованием, общением со сверстниками и средствами массовой информации. Это подразумевает воздействие различных эмоциональных норм, ценностей, касающихся самовыражения и регулирования, а также эмпатию, невзирая на культурные различия. Мультикультурная среда наделяет людей, особенно детей, подростков и иммигрантов, сложными и порой противоречивыми культурными сигналами. Эти сигналы влияют на то, как люди усваивают, выражают, регулируют и интерпретируют эмоции. Это влияние осуществляется посредством нескольких взаимосвязанных механизмов:

Мультикультурное общество – это общество, в котором множество культурных (этнических, языковых, религиозных) групп взаимодействуют в рамках одних и тех же институциональных, образовательных и социальных структур. Такие общества часто включают в себя группы большинства и меньшинства (некоторые из которых могут быть иммигрантами). В мультикультурном контексте участники могут сталкиваться с необходимостью адаптации, согласования принципов принадлежности и множеством наборов культурных эмоциональных норм. В редакционной статье Рикельме и соавторов (Riquelme, Nahuelcheo, Padilla Soto, Calfunao, Toledo, Jara, 2023) подчёркивается роль культуры в развитии эмоциональной сферы в различных условиях. Культурные нормы выражения и регулирования эмоций – это социально принятые правила и ожидания в рамках данной культуры относительно того, какие эмоции уместны, как их следует выражать, когда, кому и в какой степени. Эти правила часто неявные и усваиваются в процессе ранней социализации в семье, группе сверстников, школе и средствах массовой информации.

В XXI веке миграционные потоки, демографическая диверсификация и глобальная взаимосвязанность привели к тому, что многие образовательные и воспитательные учреждения стали мультикультурными, то есть состоящими из детей и семей с различным этническим, языковым и культурным происхождением. Для детей раннего возраста (примерно от 3 до 8 лет) этот контекст формирует не только когнитивное и языковое развитие, но и эмоциональное и социальное развитие. Поэтому эмоциональное воспитание, то есть совокупность практик, взаимодействий и учебных программ, которые поддерживают способность детей распознавать, выражать, регулировать и реагировать на свои и чужие

эмоции, должно учитывать культурное разнообразие. Ученые демонстрируют различия в социально-эмоциональном развитии в разных странах и связывают их с культурным контекстом (Yong, Lin, Toh, Marsh, 2023).

Мультикультурное образование учит детей из разных культур уважать другие культуры, сохраняя при этом свою собственную культурную идентичность. Эта модель образования способствует как индивидуальному развитию ребёнка, так и его социальной адаптации. Интеграция культурного разнообразия в образовательную среду учит детей:

1) понимать различные точки зрения;
2) мыслить эмпатично;
3) избегать стереотипов;
4) разрешать конфликты мирным путём.

Взаимодействие с различными культурами развивает у детей способность понимать чувства, мысли и намерения других, что, в свою очередь, укрепляет эмпатию - ключевой компонент эмоционального интеллекта. Этот подход стал необходимостью в современных дошкольных и школьных учреждениях.

Знание и уважение к собственной культуре важно для детей, чтобы сформировать самооценку. В то же время, изучение и понимание других культур позволяет им развивать собственную идентичность, не противопоставляя её другим (Kim, Schwartz, Perreira, Juang, 2019).

Дети из коллективистских и индивидуалистических культур могут по-разному выражать или подавлять эмоции. Например, исследование показало, что китайские дети демонстрируют более сдержанную эмоциональную открытость в определённых контекстах по сравнению с американскими детьми. В мультикультурном контексте дети могут сталкиваться с противоречивыми нормами: например, в их культуре происхождения ценится эмоциональная сдержанность, в то время как в культуре сверстников ценится экспрессивность (Yusupova, Podgorecki, Markova, 2015).

Вот некоторые из ключевых механизмов, посредством которых мультикультурализм может влиять на эмоциональное развитие:

Культурные нормы эмоций: В разных культурах существуют разные «правила проявления» (какие эмоции приемлемо проявлять, когда и кому), разные ожидания в отношении эмоциональной регуляции и разные модели отношений (например, более взаимозависимые или независимые). Эти различия означают, что детям и подросткам в мультикультурной среде приходится ориентироваться на различные наборы эмоциональных норм.

Эмоциональная аккультурация: Для иммигрантов или представителей меньшинств контакт с культурой большинства может привести к изменениям в эмоциональном опыте и самовыражении - процесс, иногда называемый «эмоциональной аккультурацией». Например, в контексте школьного класса молодые люди из числа меньшинств, чьи эмоции больше соответствуют нормам большинства, могут чувствовать большую принадлежность и адаптацию.

Социальные сети и принадлежность: Эмоциональное развитие неразрывно связано с отношениями со сверстниками, семейными отношениями и культурной принадлежностью. В мультикультурных классах или сообществах дружеские отношения детей (со сверстниками из большинства или меньшинства), их чувство принадлежности и культурная идентичность влияют на их эмоциональное благополучие и компетентность.

Семейная социализация: То, как родители обучают детей эмоциям (эмоциональная социализация), зависит от культурных убеждений и норм. В многокультурных семьях (например, семьях иммигрантов) сами родители могут проходить процесс адаптации, что влияет на эмоциональное развитие детей.

Образовательная/ школьная среда: Школы и классы в многокультурных обществах играют важную роль. То, как молодые люди взаимодействуют со сверстниками из других

культур, как учителя реагируют на эмоциональное поведение и насколько класс учитывает культурные особенности, - всё это может влиять на социально-эмоциональное развитие.

Практические подходы в образовании детей:

A. В дошкольном и школьном образовании:

✓ Использование историй, игр и музыки, отражающих различные культуры;

✓ Проведение праздников для детей разных этнических групп;

✓ Включение приветствий, презентаций и повседневных занятий на разных языках.

B. Сотрудничество с родителями:

✓ Объяснение родителям важности сохранения их детьми своей культуры и открытости к другим культурам;

✓ Активное участие родителей в многокультурных мероприятиях.

C. Обучение учителей:

✓ Предоставление учителям педагогических и психологических знаний в области многокультурного образования;

✓ Организация тренингов по межкультурной коммуникации и управлению конфликтами.

Иммигранты второго поколения часто сталкиваются с бикультурной идентичностью и межкультурной напряженностью, что влияет на эмоциональное благополучие (Mesquita, Frijda, 2003). Аккультурация относится к психологическим, социальным и культурным изменениям, которые испытывают люди, когда они вступают в постоянный контакт с культурой, отличной от их собственной.

Образовательные программы должны включать обучение эмоциональной компетентности (распознавание эмоций, эмпатия, регуляция), адаптированное к многокультурным классам. Учитывая, что учащиеся могут иметь разный эмоциональный фон, и нужно включать обсуждение культурных различий в эмоциях, и способствовать взаимодействию сверстников вне культурных границ для развития эмоциональной адаптации и принадлежности.

Семьи передают эмоциональные нормы и практики: например, Л.Журавлева показывает, что семейная культура влияет на актуализацию личности и развитие эмпатии посредством культурно-специфической социализации (Zhuravlova, 2016). В мультикультурном обществе дети могут получать один набор эмоциональных норм дома и другой в школе, что порождает потребность в адаптации.

Мультикультурное общество – это социальный контекст, в котором сосуществуют и взаимодействуют различные культурные, этнические и языковые группы, как правило, в рамках общих учреждений, таких как школы, дошкольные учреждения, детские сады и местные сообщества. Таким образом, дошкольные образовательные учреждения в мультикультурных обществах часто отражают это разнообразие и являются ключевыми площадками для межкультурных контактов и социализации.

Школы в мультикультурной среде предоставляют детям возможности развивать межкультурную эмпатию и расширять эмоциональный репертуар. Однако школы также могут навязывать эмоциональные нормы, присущие культуре большинства, что приводит к культурному диссонансу (чувству разногласия при изменении культурных ожиданий).

Воздействие нескольких культур может расширить эмоциональное понимание детей, позволяя им распознавать более широкий спектр эмоциональных проявлений и контекстов. Это, в свою очередь, способствует развитию эмпатии вне культурных границ и эмоциональной гибкости. Дети, выросшие в мультикультурной среде, могут развивать развитые навыки эмоциональной регуляции и межкультурную эмоциональную компетентность, полезные в глобализированном обществе. Применение мультикультурных ценностей в воспитании детей может время от времени сталкиваться с трудностями: Родители или общество иногда неправильно понимают мультикультурализм. Как же это можно понять?

Проблема порой неверного понимания мультикультурализма родителями или обществом является одной из основных социокультурных проблем, возникающих при реализации

мультикультурного образования. Существует несколько основных форм и причин этой проблемы:

1. Смешение с ассимиляцией. Некоторые родители и члены общества ошибочно воспринимают мультикультурализм как «отказ от собственной культуры» или «подчинение чужой культуре». Эта идея может вызывать чувство страха, особенно в семьях, принадлежащих к малочисленным этническим и религиозным меньшинствам. Они опасаются, что их дети отдалятся от своих корней, и в результате могут сопротивляться мультикультурному образованию.

Правильный подход: Мультикультурное образование - это не ассимиляция, а интеграция. То есть ребенок одновременно осознает и сохраняет свою собственную культуру, а также понимает и уважает другие культуры.

2. Страх «нарушения местных ценностей». Еще одно заблуждение заключается в том, что мультикультурный подход ослабляет национальные или религиозные ценности. В некоторых консервативных средах это представление приводит к восприятию мультикультурализма как «вредного влияния». Правильный подход:

Фактически, мультикультурное образование учит детей не только уважать другие культуры, но и глубже понимать собственные национальные и духовные ценности. Эта модель основана на взаимном обучении и диалоге.

3. Привычки монолингвизма и культурной изоляции. Некоторые семьи и сообщества могут быть закрыты для восприятия различий, поскольку долгое время жили в однородной культурной среде. В этом случае столкновение ребёнка с другими языками и культурами может вызывать беспокойство у родителей.

Правильный подход: Культурное и языковое разнообразие создаёт богатые возможности для обучения детей. Дети, которые растут в среде, где говорят на двух или более языках, могут обладать более развитым эмоциональным интеллектом, навыками решения проблем и общения. Недостаток ресурсов (языка, учебников, методических материалов) - Здесь нужно иметь в виду, что проблема нехватки ресурсов (языка, учебников, методических материалов) является одной из основных практических проблем, возникающих при эффективной реализации поликультурного образования. Эта трудность может ограничивать деятельность как педагогов, так и родителей в этой области. Дети, воспитывающиеся в поликультурной среде, часто имеют разные родные языки. Образовательным учреждениям требуются достаточные языковые ресурсы и специалисты, владеющие несколькими языками, для эффективного общения с этими детьми, понимания и обучения каждого из них. Однако во многих образовательных учреждениях такие возможности либо отсутствуют, либо весьма ограничены (Mella, Nahuelcheo, Padilla Soto, Calfunao, Toledo, Bizama, 2023).

Возможные решения заключаются в подготовке двуязычных или многоязычных учителей, использовании переводных учебных материалов, широком использовании наглядных материалов и глобальных символов (изображений, цветов, жестов и т. д.). Недостаток опыта у учителей в этой области - Проблема отсутствия у преподавателей достаточного опыта в этой области является одним из основных факторов, препятствующих эффективному применению мультикультурных ценностей в образовательном процессе. В современном мире преподаватель должен не только передавать знания по предмету, но и быть человеком, способным устанавливать межкультурную коммуникацию и чувствительным к разным культурам. Однако во многих случаях преподаватели не готовы к этой задаче.

Причины этой проблемы и возможные решения можем описать следующим образом:

1.Слабое преподавание мультикультурализма в педагогическом образовании. В педагогических вузах и программах повышения квалификации вопросы мультикультурного образования рассматриваются либо в общих чертах, либо объясняются только на теоретическом уровне. Практические подходы и умение работать с реальными ситуациями в классе практически не формируются (Mesquita, 2020).

Чтобы решить данную задачу, нужно включить в программы высшего педагогического образования таких предметов, как «Мультикультурное образование», «Инклюзивное образование», «Межкультурная коммуникация», также создать условия для получения студентами опыта работы в разных культурных средах.

Некоторые дети испытывают страх ассимиляции и кризис идентичности. Страх ассимиляции и кризис идентичности, испытываемые некоторыми детьми, относятся к числу наиболее глубоких и психологических трудностей, возникающих в процессе мультикультурного воспитания. Это особенно заметно у детей из семей, принадлежащих к этническим или культурным меньшинствам.

Что такое ассимиляция и кризис идентичности?

Страх ассимиляции - это чувство, которое ребёнок или родитель испытывает, теряя свою культурную идентичность, «вынужденно подражая кому-то».

Кризис идентичности - это состояние внутреннего конфликта и эмоционального дискомфорта, возникающее из-за неспособности ребёнка найти ответы на вопросы: «кто я?», «к какой культуре я принадлежу?», «как мне себя вести, если меня не принимают, потому что я другой?». Как можно решить данную проблему? Считаем, нужно прежде всего понять, что культура каждого ребёнка должна быть представлена в учебной и воспитательной среде. На уроках следует регулярно использовать различные обычаи, праздники, сказки и языки.

Можно провести занятия по теме «Познай свою идентичность». Следует поощрять детей узнавать о своём культурном происхождении, а семьи следует вовлекать в этот процесс (например, проект «История моей семьи»). Им особенно нужна психологическая поддержка и наблюдение. Дети, переживающие кризис идентичности, иногда отражают это своим поведением: застенчивостью, отрицанием своей культуры и т.д. Педагогам и психологам следует обращать внимание на эти сигналы и своевременно вмешиваться.

Поэтому мультикультурное воспитание должно осуществляться сбалансированно, основываясь как на приверженности своей культуре, так и на уважении к другим. Мультикультурное эмоциональное образование может способствовать социальному доверию и сплоченности. Некоторые авторы утверждают, что мультикультурное образование помогает молодежи формировать согласие и доверие между этническими сообществами (Kostyukova, Marchukova, Shaposhnikova, Zianshina, 2017).

В мультикультурных обществах эмоциональное воспитание младшего поколения детей из разных этнокультурных групп формируется под сложным взаимодействием культурных норм эмоций, языка, взаимодействия со сверстниками и учителями, социализации в семье и институционального контекста. Эмоциональная компетентность, включая распознавание, выражение и регулирование эмоций, является одновременно универсальной и культурно обусловленной. Образовательные учреждения раннего детства, которые признают и интегрируют культурное происхождение детей, одновременно поощряя инклюзивные эмоциональные практики, могут способствовать эмоциональному развитию детей, социальной интеграции и межкультурной эмпатии. В связи с продолжающимся ростом демографического разнообразия специалисты по работе с детьми младшего возраста, исследователи и политики должны уделять первоочередное внимание эмоциональному воспитанию, учитывающему культурные особенности, чтобы помочь всем детям процветать в многообразном обществе.

Заключение

В мультикультурных обществах эмоциональное воспитание подрастающих поколений из разных этнокультурных групп формируется под влиянием сложных взаимодействий семьи, школы, сверстников и местного сообщества. Хотя такие общества предоставляют богатые возможности для развития эмоциональной компетентности и межкультурной эмпатии, они также создают риски эмоционального дисбаланса, конфликта идентичности и культурного несоответствия. Поэтому педагоги и политики должны применять культурно-чувстви-

тельные и инклюзивные подходы к эмоциональному воспитанию, учитывающие различные эмоциональные нормы и способствующие здоровому эмоциональному развитию детей в глобализированном мире. Мультикультурные ценности воспитывают у детей толерантность к различным идеям и моделям поведения. Толерантность — это способность активно проявлять понимание и принимать другую сторону. Формирование толерантного поведения у детей с раннего возраста способствует формированию в будущем широких сообществ.

Общее понимание всеми членами школьного сообщества того, что развитие компетенций в области разнообразия является сквозной задачей для школ, создаёт основу для соответствующих процессов адаптации и равноправного участия всех членов школьного сообщества. Межкультурные и учитывающие разнообразие процессы адаптации в школах и преподавании способствуют профессионализации развития школы и должны постоянно влиять на все аспекты развития школы как образовательного учреждения (Kultusminister Konferenz, 2025). У разных народов идеалы совершенной личности по основным человеческим качествам очень близки друг другу. Всеми народами ценятся ум, здоровье, трудолюбие, любовь к родине, честность, храбрость, великодушие, доброта, скромность и т.д. Таким образом, в личностном идеале всех народов главное – не национальная принадлежность, а общечеловеческие начала (Кузнецова, 2008).

Формирование мультикультурного поведения имеет своей целью воспитание и развитие культуры межэтнического взаимодействия, которая понимается как определенные взаимоотношения и взаимосвязи между представителями различных этнокультур, в процессе которых они обмениваются опытом, духовными ценностями, мыслями, чувствами (Потапова 2012).

Литература

1. Kim, S.Y., Schwartz, S.J., Perreira, K.M., Juang, L.P. (2019). Culture's Influence on Stressors, Parental Socialization, and Developmental Processes in the Mental Health of Children of Immigrants. *Annual Review of Clinical Psychology*, 14, 343-370.
2. Kostyukova, T.A., Marchukova, S.M., Shaposhnikova, T.D., Zianshina, R.I. (2017). *Forming youth's sense of social cohesion and trust by multicultural education*. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (EpSBS).
3. Kultusminister Konferenz. (2025). *Diversitätsbewusste und interkulturelle Bildung und Erziehung in der Schule.*
4. Кузнецова, Р.Х. (2008). Этнокультурный подход в мультикультурном воспитании. *Известия ВГПУ*, 9(33), 38.
5. Mella, E.R., Nahuelcheo, M., Padilla Soto, E., Calfunao, F., Toledo, J., Bizama, K. (2023). Socialization of Knowing How to Feel through the Epew in Mapuche Culture: Guidelines for Early Childhood Education. *Education Sciences*, 13(6), 622.
6. Məmmədov, C. (2025). Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. *Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun Elmi Əsərləri,* 23(2), 6-10.
7. Mesquita, B., Frijda, N.H. (2003). Cultural variations in emotions: A review. *Psychological Bulletin*.
8. Mesquita, B. (2020). *Between Us: Emotion, Culture, and Self.*
9. Morelen, D., Thomassin, K. (2013). Emotion socialization and ethnicity: An examination of practices and outcomes in African American, Asian American, and Latin American families. *Yale Journal of Biology and Medicine*, 86(2), 168-178.
10. Потапова, И.А. (2012). Концепция формирования мультикультурного поведения учащихся общеобразовательных школ поликультурного региона. *Преподаватель XXI век,* (3), 55.
11. Riquelme Mella, E., Nahuelcheo, M., Padilla Soto, E., Calfunao, F., Toledo, J., Jara, E. (2023). Socialization of Knowing How to Feel through the Epew in Mapuche Culture: Guidelines for Early Childhood Education. *Education Sciences*, 13(6), 622.

12. Yang, Y., Wang, Q. (2019). *Culture in Emotional Development*. In V. LoBue et al., (Eds.), Handbook of Emotional Development (pp.569-594). Springer.
13. Yong, G.H., Lin, M.-H., Toh, T.-H., Marsh, N.V. (2023). Social-Emotional Development of Children in Asia: A Systematic Review. *Behavioral Sciences*, 13(2), 123.
14. Yusupova, G.F., Podgorecki, J., Markova, N.G. (2015). Educating Young People in Multicultural Educational Environment of Higher Education Institution. *International Journal of Environmental & Science Education*, 10(4), 561-570.
15. Zhuravlova, L. (2016). Family as a Cultural Factor of Personality's Actualization and Empathy Development. *Rocznik XXI,* (1), 34-42.

Поступило: 09.09.2025
Принято: 14.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/85-89

Könül Həsənova
AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
https://orcid.org/0009-0000-1806-2179
pervin.hesenov@yandex.ru

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin tədqiqinə ontoloji və qnoseoloji yanaşma

Xülasə

Məqalədə “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə təsadüf olunan toponimlərə ontoloji və qnoseoloji yanaşma imkanları təhlil edilmişdir. Toponimlərin tədqiqi ilə bağlı fərqli yanaşma və istiqamətlərin meydana çıxması, bu sahədə müxtəlif tədqiqat metodlarının tətbiqi mövcud problemlərin aradan qaldırılması yönündə atılan addımlardan hesab olunur. Toponimlərin formalaşmasına təsir edən sosial-linqvistik amillərə, ilk növbədə, müəyyən bir ərazidə yaşayan əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər, bu ərazidə hansı tarixi, mədəni, sosial transformasiyaların baş verməsi təsir göstərir. Toponimlər hər hansı bir etnik qrupun həyatının mədəni və fəlsəfi qavrayışının vacib hissəsidir, çünki onlar sosial və tarixi təcrübəni - ümumbəşəri və milli təcrübəni birləşdirir, mədəni məlumatları özündə saxlayır və əks etdirir, yaşadır. Toponimlərin linqvistik baxımdan araşdırılmasında ontoloji əhəmiyyətli amillərə təmasda olanların müxtəlif etnik qrupa mənsubiyyəti də daxildir. Müəyyən bir ərazidə tarixən ümumi dil, mədəni-psixoloji mühit kimi ortaq dəyərlərə malik insanların sabit toplusu toponimlərin semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına da təsirsiz ötüşmür. Tarixən inkişaf edərək zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrayan toponimlər insan həyatının, fəaliyyətinin bütün sahələrinə aid anlayışları özündə əks etdirir. Bu baxımdan yanaşdıqda toponimlərin tədqiqi koqnitiv, linqvokultural, antroposentrik və tarixi-kontaktoloji paradiqmaların daxil olduğu kompleks yanaşma əsasında mümkündür.

Açar sözlər: *Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri, toponimlər, etimologiya, koqnitiv yanaşma, linqvokulturologiya*

Konul Hasanova
ANAS, Institute of Linguistics named after I.Nasimi
https://orcid.org/0009-0000-1806-2179
pervin.hesenov@yandex.ru

Ontological and Epistological Approach to the Study of Toponyms Used in the "Detailed Notebook of Tbilisi Province"

Abstract

In the article, the possibilities of an ontological and epistemological approach to toponyms found in the "Detailed notebook of Tbilisi province" are analyzed. The emergence of different approaches and directions in the study of toponyms, and the application of different research methods in this field, are considered to be steps taken in the direction of overcoming existing problems. Socio-linguistic factors affecting the formation of toponyms are primarily influenced by issues related to the ethnic composition of the population living in a certain area, what historical, cultural, and social transformations that have occurred in this area. Toponyms are an important part of the cultural and philosophical perception of the life of any ethnic group, because they combine social and historical experience – universal and national experience, store and reflect cultural information, live. Ontologically important factors in the study of toponyms from a linguistic point of view include the belonging to different ethnic groups of those in contact.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Historically, a stable group of people with common values, such as a common language and cultural-psychological environment, in a certain area, does not remain unaffected by the formation of the semantic features of toponyms. The toponyms, which have developed historically and undergone certain changes over time, reflect concepts related to all areas of human life and activity. When approached from this point of view, the study of toponyms is possible on the basis of a complex approach that includes cognitive, linguocultural, anthropocentric, and historical-contactological paradigms.

Keywords: *detailed book of Tbilisi province, toponyms, etymology, cognitive approach, linguoculturology*

Giriş

Ümumilikdə onomastika və xüsusilə toponimika sahəsində aparılan tədqiqatlara son dövrlərdə fərqli yanaşmanın meydana çıxması, bu sahədə elmi paradiqmanın dəyişməsi, dil hadisələrinə əsas yanaşma istiqamətlərindən biri kimi antroposentrizmin inkişafı toponimik tədqiqatlarda yeni baxışları aktuallaşdırmış, ona görə toponimlərə xalqın və onun dilinin tarixi prizmasından baxılmağa başlanılmışdır. Toponimlərin semantik və konseptual baxımdan təhlili onların formalaşması zamanı leksemin əsasında duran məntiqi və mental nüvənin strukturunu aşkar etməyə imkan verir. Linqvistik tədqiqatlara münasibətdə semantik nüvənin müəyyən olunması məsələyə hərtərəfli yanaşma tələb etdiyindən, tədqiqat zamanı həm linqvistik, həm də kulturoloji, psixolinqvistik və koqnitiv amillərə diqqət yetirilməsi vacib məqamlardandır. "Koqnitiv əsas" termini "bir-biri ilə əlaqəli koqnitiv kontekstlər sisteminə və ya obyektin konseptuallaşdırılması sahələrinə istinad etmək üçün" istifadə olunur (Boldyrev, Alpatov, 2008, s. 6). Bu məzmun toponimlərdə "yer" anlayışı bildirməklə komponentlərin heyvan və bitki aləmi, tarix, iqtisadiyyat, mədəniyyət, dialekt, ərazi və s. haqqında müxtəlif biliklər, yəni coğrafi məkanı anlamaq üçün müxtəlif kontekstlərlə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi məsələsini aktuallaşdırır.

Tədqiqat

Toponimlərin tədqiqi ilə bağlı fərqli yanaşma və istiqamətlərin meydana çıxması, bu sahədə müxtəlif tədqiqat metodlarının tətbiqi mövcud problemlərin aradan qaldırılması yönündə atılan addımlardan hesab oluna bilər. Təəssüf ki, hələ də toponimlərin şərhini çətinləşdirən bir çox problemlər, toponimlərin qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisəli məsələlər mövcuddur. Bu problemlərin həlli üçün toponimlərin qeydə alınması, müxtəlif formalaşma modelləri və toponimik vahidlərin struktur xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır. Toponimləri linqvistik hadisə kimi araşdırmaq, toponimlərin tipoloji baxımdan tədqiqatını aparmaq, toponimika problemlərini öyrənmək, eyni zamanda, toponimlərin tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək, toponimləri dünyanın dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi öyrənmək, toponimləri regional baza məlumatlarının formalaşması üçün resurs kimi araşdırmaq, toponimləri söz əmələ gətirmə imkanları baxımından tədqiq etmək və digər bu kimi məsələlər müasir dövrdə aktuallığı ilə diqqət çəkən problemlərdəndir. Onların araşdırılması isə fərqli və yeni yanaşma və üsulların tətbiqini labüd edir.

Toponimlərin əmələ gəlməsinin konseptual əsaslarını müəyyən etmək üçün onları leksik-semantik qruplara görə təsnif etmək və onların formalaşmasında konseptual əsas – baza kimi çıxış etmiş əlamətləri müəyyən etmək zəruridir. Bu baxımdan yanaşdıqda XVIII əsrin 20-ci illərində işlənib hazırlanmış "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri" də dövrünün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, əhatə etdiyi regionda məskunlaşmış əhalinin dünyagörüşü və həyat tərzi ilə bağlı geniş məlumatı özündə əks etdirən dəyərli mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Keçmişdə baş vermiş etnik-mədəni proseslərin yenidən canlandırılması üçün etibarlı mənbə kimi toponimlərə müraciət etmək güclü ənənəyə malikdir. Toponimlərin ontologiyası onun sosial-mədəni mahiyyətini müəyyən etməyə, yəni toponimik leksemin sosial-mədəni və linqvistik xarakter daşıyan söz kimi meydana çıxma səbəbini müəyyən etməyə imkan verir. Toponimlərin sosial-mədəni və linqvistik mahiyyətinin birinci komponenti toponimlərin yaranması üçün sosial şərait və sosial transformasiya ilə bağlı proseslər, onların müəyyən ərazi daxilində uzun müddət ərzində baş

verən davamlı, uzunmüddətli linqvistik təmaslarıdır. Toponimlərin formalaşmasına təsir edən sosial-linqvistik amillərə, ilk növbədə, müəyyən bir ərazidə yaşayan əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı amillər, bu ərazidə hansı tarixi, mədəni, sosial transformasiyaların baş verməsi təsir göstərir. V.K.Juravlyovun konvergent-divergent çevrilmələr kimi səciyyələndirdiyi bu transformasiyalar (Zhuravlev, 1982) toponimlərlə bağlı tədqiqatlarda müxtəlif etnik qrupların bir yerdən başqa yerə miqrasiyası, bir ərazidən digər əraziyə köçürülməsi, bir neçə ölkədə yaşayan bir neçə xalqın müxtəlif növ linqvistik təmaslarının həyata keçirilməsi prosesində bir araya gətirilməsi prosesləri kimi səciyyələndirilir.

Coğrafi adlar mədəni kodun daşıyıcısı kimi dinləyicinin şüurunda mədəni-tarixi xarakterli assosiativ əlaqələri aktuallaşdıraraq mədəniyyətin verballaşdırılmış əlamətləri funksiyasını yerinə yetirir. Toponimlər hər hansı bir etnik qrupun həyatının mədəni və fəlsəfi qavrayışının vacib hissəsidir, çünki onlar sosial və tarixi təcrübəni - ümumbəşəri və milli təcrübəni birləşdirir, mədəni məlumatları özündə saxlayır və əks etdirir, yaşadır. Toponimlərin linqvistik baxımdan araşdırılmasında ontoloji əhəmiyyətli amillərə təmasda olanların müxtəlif etnik qrupa mənsubiyyəti də daxildir. Müəyyən bir ərazidə tarixən ümumi dil, mədəni-psixoloji mühit kimi ortaq dəyərlərə malik insanların sabit toplusu toponimlərin semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsirsiz ötüşmür. "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə təsadüf olunan toponimlərin bir çoxu etnotoponimlər olduğundan rəngarəng etnik birliyin nümunəsini əks etdirən mənzərə meydana çıxır. Belə ki, "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə qeydə alınan Dəmirçilər, Çavuşlar, Qəmərli, Muğanlı, Qaramanlı kimi toponimlər tarixi tayfa adları ilə bağlıdır. "Qəmərli" toponimi qədim türk tayfalarından olan qamer//kimmer etnonimi ilə izah olunur (Məmmədli, 2006, s. 34), Muğanlı oroniminin əsasında etnik qrupun adı olduğu qeyd olunur (Məşədiyev, 2010, s. 76-77), XVI əsrdə qızılbaş tayfaları sırasında adları çəkilən dəmirçilərin sonralar qazax tayfa birliyinin ən qüdrətli tirələrindən biri olduğu bildirilir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, s. 224). Bu fakt, yəni toponimlərin semantikasında müxəlif tayfa birliklərinin həyat tərzi, dünyagörüşü, adətləri ilə bağlı mədəni elementlərin izinin qorunub saxlanılması ehtimalı onların ekstralinqvistik aspektdən araşdırılmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiqləyir.

Toponimlərin təhlilinə aktual linqvistik yanaşma onların müəyyən tematik və semantik qruplar kimi sistemli təhlilinə və öyrənilməsinə yönəldilməlidir. Belə ki, leksik-semantik qrup dilin leksik sisteminin əsas struktur vahidi kimi onun mahiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dil sistemində bu leksik-semantik qruplardan biri də toponimlərlə təmsil olunur. Tematik qrup dedikdə, "leksik-semantik qrupda sözlərin məna yaxınlığı baxımdan əlaqələndirilməsi" nəzərdə tutulur (Gak, 1977, s. 150). Beləliklə, dilin leksik-semantik sistemində fəaliyyət göstərən toponimlərin tematik qrupuna məna uyğunluğuna görə bir qrupda birləşmiş sözlər toplusunu daxil etmək olar. Toponimik söz qrupu coğrafi adları, onların fəaliyyətini, məna və mənşəyini, quruluşunu, yayılma arealını, inkişafını və zamanla dəyişməsini əks etdirən xüsusi tematik söz qrupudur.

Toponimlər sistemində müxtəlif dövrlərə aid semantik təbəqələrin meydana çıxması ilə bağlı məsələləri araşdırmaq üçün qədim dövrlərdə dil təmaslarını işıqlandırmaq, dilin digər dillərlə təmasını araşdırmaq lazımdır. K.M.Musayev hesab edir ki, türk dillərinin dünyanın digər dilləri ilə əlaqəsi dillərin bütün səviyyələrində - lüğət, fonetika, eləcə də qrammatika sahələrində özünü göstərir (Musaev, 1984, s. 126). Tədqiqatlar göstərir ki, dillərin təmasına yalnız dil səviyyəsində bir proses kimi baxmaq olmaz, çünki onlar müəyyən dillərdə danışan sosial qruplar, insan qrupları arasında təmasın nəticəsidir. V.K.Juravlyov dil təmaslarını sosialemlərin fəaliyyətinin izləri kimi səciyyələndirərək qeyd edirdi ki, təmasda olan "özlüyündə dillər deyil, dil qrupları, sosialemlər"dir (Zhuravlev, 1982, s. 16). Müəllifin fikrincə, dil inkişafının məlum konvergent-divergent proseslərinin arxasında ictimai inkişafın konvergent-divergent prosesləri dayanır. Birləşən və ya uzaqlaşan dillərin özləri deyil, onları danışan qruplar, deməli, ictimai fəaliyyətin izləri hesab edilən dil təmasları coğrafi obyektlərin təyin edilməsində ifadə olunan müəyyən bir bölgənin sakinlərinin fəaliyyətinin izlərini daşıyır. Konvergent-divergent sosial çevrilmələr də dil təması prosesində həyata keçirilir.

Beləliklə, toponimik sistemlərin tədqiqi – "coğrafi adların formalaşması prosesində və onların müasir sabitliyində müntəzəm olaraq təkrarlanan spesifik əlamətlər və ya işarələr" məcmusudur (Zhuravlev, 1982, s. 114). Bu prosesdə linqvistik araşdırma ilə yanaşı, etnosun ümumi dünyagörüşü, xalqın keçmişi və bu günü, digər xalqlarla qarşılıqlı əlaqə kimi məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Toponimlərin toposistemin elementi kimi linqvokulturoloji nöqteyi-nəzərdən təhlili həm dil sistemində, həm də müəyyən linqvomədəni birliyin konseptual mənzərəsində toponimlərin yerini müəyyən etməyə imkan verir. Toponimlər milli şüurun - dil şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar mədəni irs kimi qeyd olunan dəyərlər və ideyalar sistemi ilə əlaqələndirilir və fərdin müvafiq dil mədəniyyətinə mənsubluğunun rəmzi rolunu oynayır. Semantikası xalqın dünyagörüşü və mədəniyyətini əks etdirən xüsusi söz qrupu olan "Toponimlər coğrafiya elminin sadə terminləri deyil, semantikada parlaq mədəni komponentlərə malikdir" (Vereshchagin, Kostomarov, 2008, s. 74).

Toponimlərə müxtəlif aspektlərdən yanaşdıqda onların semantik layında əks olunan fərqli anlayışların meydana çıxması bu söz qruplarının hərtərəfli tədqiqini şərtləndirən məqamları ortaya qoyur. Coğrafi adların yalnız obyektin adlandırılması ilə məhdudlaşmayaraq, mürəkkəb məna strukturuna malik olmaqla, milli-mədəni informasiyanın əsas daşıyıcısı olan komponenti ehtiva etməsi onlara digər istiqamətlərlə yanaşı, koqnitiv aspektdən yanaşmanın da vacib olduğunu göstərir. Toponimlərə koqnitiv yanaşmanın tətbiqində biz toponimik məkan anlayışı ilə qarşılaşırıq. Bu məkan dünyanın dərki və konseptuallaşdırılması xüsusiyyətlərinin, ətrafdakı reallığın çoxsaylı adlarının və onlarla əlaqəli prinsiplərin öyrənilməsi zamanı müəyyən edilmiş əsas anlayışlardan biri olmaqla onomastik koqnitiv məkanın bir hissəsini təşkil edir. Toponimik məkan daxilində ümumi mədəni mühitdə müəyyən bir tarixi dövrdə müəyyən bir cəmiyyətin istifadə etdiyi toponimik sistemin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlili və onların müqayisəsi müəyyən ərazidə konkret linqvomədəni cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən həm real, həm də qeyri-real (mifoloji, fantastik) toponimlər daxil olmaqla, linqvistik mənşəyindən asılı olmayaraq coğrafi obyektlərin xüsusi adlarının məcmusunu müəyyən etməyə imkan verə bilər. Toponimik məkanın məzmunu sosial-mədəni xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir və cəmiyyətin ərazisində yaşayan etnik qrupların dünyagörüşü ilə müəyyən edilən dünyanın toponimik mənzərəsini təşkil edir. Toponimik məkanda adətən əsas (nüvə) və periferiya olmaqla toponimlər fərqləndirilir. Nüvənin mərkəzində müəyyən bir dil və mədəni birliyin bütün nümayəndələrinə məlum olan mədəniyyət hadisələri (makrotoponimlər), periferiyada isə hamıya məlum olmayan toponimlər var – bunlar mikrotoponimlərdir.

Bundan əlavə, koqnitiv yanaşma toponimlərin koqnitiv assosiativ qarşıdurmasının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. "Kommunikativ məkana daxil olan xüsusi adlar müəyyən uyğunlaşma mərhələlərindən keçir və istifadəçilər tərəfindən mənimsənilir, həm də onun idrak məkanını təşkil edir... Bu kontekst təkcə adın mənasını deyil, həm də xalqın mədəniyyətini, inanclarını və kainata münasibətini təqdim edir. Beləliklə, adın müsbət xüsusiyyəti formalaşır (Madieva, 2009, s. 143). Məhz bu baxımdan yanaşdıqda toponimlərin formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması baxımından da onların koqnitiv aspektdən tədqiqi maraq doğurur. "Koqnitiv dilçilik dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında rol oynayan idrak mexanizmi kimi" (Kratkii slovar' kognitivnykh terminov, 1996, s. 53-55) öyrəndiyindən, koqnitiv yanaşma coğrafi xüsusiyyətlərin kodlaşdırılması və adlandırılması prosesində dilin necə istifadə edildiyini başa düşməyə kömək edir. Koqnitiv yanaşma linqvomədəni yanaşma ilə sıx bağlıdır, onun əsas vəzifəsi dil elementlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, insanın şüurundan keçən məlumatın mədəni kod (dil işarəsi) vasitəsilə necə kodlandığını öyrənməkdən ibarətdir. Bu baxımdan yanaşdıqda toponimlər eyni zamanda milli kolorit ifadə edən dil vasitəsi kimi xidmət edir. Bu söz qrupu insanların zehni fəaliyyətinin nəticələrini, sosial-mədəni təcrübəsini əks etdirən lüğət kateqoriyasına aiddir. "Milli koloritin xarici spesifikliyi xalqın mədəniyyətində, onun xarakterində, adət-ənənələrində, əxlaqında, hisslərində, baxışlarında özünü göstərir. Milli koloritin daxili spesifikliyi iki kateqoriyada özünü göstərir. Birinci kateqoriyaya milli həyat tərzi ilə bağlı söz və anlayışlar daxildir. Bunlar toponimlər, onomastika, realiya, ailə münasibətlərini bildirən sözlər, milli və dini ayinlər, dövrün əlamətləri, milli ədəb-ərkan, xarici görünüş, hərəkətlər və s.-dir

(Faizullaeva, 1979). Deməli, toponimlər təkcə dil kodu kimi deyil, həm də mədəni kod kimi çıxış edən sözlərdir. Mədəni kod dedikdə, "məlumatların ötürülməsi, işlənməsi və saxlanması üçün eyni simvollar toplusu şəklində təqdim edilməsi (kodlaşdırılması) mümkün olan işarələr və müəyyən qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Kodeksləri tənzimləyən qaydalar eyni mədəniyyətdən olan şəxslər arasında razılaşma ilə müəyyən edilir" (Karabulatova, 2004, s. 241). Şmelyov qeyd edir ki, dil və düşüncə tərzi bir-biri ilə bağlıdır. Bir tərəfdən dil bu dildən istifadə edən mədəniyyətin danışanları üçün aktual görünən dildənkənar reallığın xüsusiyyətlərini əks etdirir, digər tərəfdən, dili və xüsusən sözlərin mənasını mənimsə-məklə, natiq dünyaya ana dilinin təklif etdiyi nöqteyi-nəzərdən baxmağa başlayır və ona uyğun mədəniyyətə xas olan dünya konseptuallaşdırılması ilə razılaşır. Bu mənada linqvistik spesifik anlayışları ehtiva edən sözlər eyni zamanda ana dilində danışanların düşüncə tərzini əks etdirir və formalaşdırır. Bu görüşləri əks etdirən antroposentrik yanaşma dilin insan şüurunun və təfəkkürü-nün bir forması kimi öyrənilməsinə diqqət yetirir və dili insan həyatı prosesində nəzərdən keçirir. Antropoloji prinsip dilçilik elmi qarşısında iki əsas problem qoyur: insanın öz psixikası, təfəkkürü, mədəniyyəti və inancları ilə bir tərəfdən dili necə formalaşdırıb ona təsir etməsi, digər tərəfdən isə dilin mənəviyyata və insanın davranış normalarına təsiri.

Nəticə

Beləliklə, toponimlərin hərtərəfli təhlili göstərir ki, onlar sosial sistemin transformasiyası nəticəsində formalaşmış söz qruplarıdır və bir region daxilində birgə yaşayış zamanı insan fəaliyyətinin izlərini əks etdirir. Məsələyə qnoseoloji aspektdən yanaşsaq, müəyyən bir regionun toponimlərinin formalaşmasında koqnitiv, mədəni amillərin rolu, bu məsələlərə antroposentrik yanaşma, toponimlərin daxili məzmunu, funksional yükü, eləcə də ümumilikdə dil sistemində yeri kimi vacib məqamların araşdırılmasının aktuallığı diqqət çəkir. Tarixən inkişaf edərək zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrayan toponimlər insan həyatının, fəaliyyətinin bütün sahələrinə aid anlayışları özündə əks etdirir. Bu baxımdan yanaşdıqda toponimlərin tədqiqi koqnitiv, linqvokultural, antroposentrik və tarixi-kontaktoloji paradiqmaların daxil olduğu kompleks yanaşma əsasında mümkündür.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. (2007). II cild. Elm.
2. Boldyrev, N.N, Alpatov, V.V. (2008). Kognitivno-matrichnyi analiz angliiskikh khristianskikh toponimov. *Voprosy kognitivnoĬ lingvistiki*, 4 (017), 5-14.
3. Faizullaeva, R. (1979). *Natsional'nyi kolorit i khudozhestvennyi perevod*. NAN.
4. Gak, G.V. (1977). *Sopostavitel'naya leksikologiya (na materiale frantsuzskogo i russkogo yazykov)*. Nauka.
5. *Kratkii slovar' kognitivnykh terminov*. (1996). Nauka.
6. Karabulatova, I.S. (2004). Toponimicheskii kod v soznanii sovremennogo nositelya russkogo yazyka. *II Mezhdunarodnyi kongress issledovatelei russkogo yazyka «Russkii yazyk: istoricheskie sud'by i sovremennost'», Sbornik tezisov*.
7. Məmmədli, Ş. (2006). *Gürcüstan azərbaycanlıları. Gürcüstanda Azər Türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri. Statistik-ensiklopedik bilgilər*. Elm və təhsil.
8. Məşədiyev, Q. (2010). *Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında)*. Elm və təhsil.
9. Musaev, K.M. (1984). *Leksika tyurkskikh yazykov*. Nauka.
10. Madieva, G.B. (2009). *Imena sobstvennye v russkom lingvokul'turnom prostranstve Kazakhstana. Russkii yazyk kak yazyk mezhkul'turnogo i delovogo sotrudnichestva v polilingval'nom kontekste Evrazii*. SaryarkA.
11. Vereshchagin, E.M., Kostomarov, V.G. (2005). *Yazyk i kul'tura*. Indrik.
12. Zhuravlev, V.K. (1982). *Vneshnie i vnutrennie faktory yazykovoi ehvolyutsii*. Nauka.

Daxil oldu: 03.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/90-93

Şəlalə Dünyamalıyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
https://orcid.org/0009-0008-5459-3506
selale.camalova@mail.ru

Həsən Seyidbəyli yaradıcılığı (1970-80-ci illər)

Xülasə

Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli simalarından biri, Xalq artisti Həsən Seyidbəyli milli kino sənətinə həm rejissor, həm də ssenarist kimi böyük töhfələr vermişdir. Ədəbiyyat sahəsindəki bilikləri və yazıçılıq təcrübəsi onun ssenarilərinə də öz təsirini göstərmişdir. H.Seyidbəylinin filmləri yüksək bədii dəyərləri ilə yanaşı, milli irsin təbliğatında da mühüm rol oynamış, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, tarixini və mədəniyyətini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Yaratdığı hər bir ekran əsəri böyük bir hadisəyə çevrilirdi. Ərsəyə gətirdiyi filmlərdə yalnız dövrünün sosial problemlərini deyil, həm də insan xarakterinin dərinliklərini açmağa çalışırdı. Sənətinə olan sevgisi H.Seyidbəylini daha böyük zirvələr fəth etməyə ruhlandırırdı.
Açar sözlər: *film, ssenari, kino, tarix, mədəniyyət*

Shalala Dunyamaliyeva
Azerbaijan State University of Culture and Art
https://orcid.org/0009-0008-5459-3506
selale.camalova@mail.ru

Hasan Seyidbayli's Works (1970-80s)

Abstract

One of the prominent figures of Azerbaijani culture, People's Artist Hasan Seyidbayli, made great contributions to the national cinema as both a director and a screenwriter. His knowledge in the field of literature and writing experience also influenced his scripts. H. Seyidbayli's films, along with their high artistic values, also played an important role in the promotion of national heritage and skillfully reflected the customs, history, and culture of the Azerbaijani people. Each screen work he created became a great event. In the films he brought to the stage, he tried to reveal not only the social problems of his time, but also the depths of human character. His love for his art inspired H. Seyidbayli to conquer greater heights.
Keywords: *film, script, cinema, history, culture*

Giriş

Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli simalarından biri, Xalq artisti Həsən Seyidbəyli milli kino sənətinə həm rejissor, həm də ssenarist kimi böyük töhfələr vermişdir. Ədəbiyyat sahəsindəki bilikləri və yazıçılıq təcrübəsi onun ssenarilərinə də öz təsirini göstərmişdir. H.Seyidbəylinin filmləri yüksək bədii dəyərləri ilə yanaşı, milli irsin təbliğatında da mühüm rol oynamış, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, tarixini və mədəniyyətini böyük ustalıqla əks etdirmişdir (Bayramova, 2020, Əbdülrəhmanlı, 2020;).

Həsən Seyidbəyli 22 yanvar 1920-ci ildə anadan olmuşdur. Təxminən 35 ili əhatə edən yaradıcılıq dövründə çox sayda sənədli və bədii filmlər üzərində işləmiş, kinematoqrafçı kadrların yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Onun “Uzaq sahillərdə” (1958), “Sən niyə susursan?” (1965), “O qızı tapın”, (1970), “Nəsimi” (1973), “Ömrün səhifələri” (1974), “Xoşbəxtlik qayğıları” (1976), “Onun bəlalı sevgisi” (1980) və

 Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

digər maraqlı filmləri milli kino tarixində xüsusi yer tutur. Yaratdığı hər bir ekran əsəri böyük bir hadisəyə çevrilirdi. Ərsəyə gətirdiyi filmlərdə yalnız dövrünün sosial problemlərini deyil, həm də insan xarakterinin dərinliklərini açmağa çalışırdı. Sənətinə olan sevgisi H.Seyidbəylini daha böyük zirvələr fəth etməyə ruhlandırırdı. Müsahibələrinin birində o, deyirdi: "Kino rejissoru olmaq ən çətin, ən mürəkkəb və demək olar ki, fövqəladə sənətə sahib olmaq deməkdir. Əsl kino rejissorunun insanlara deyiləsi vacib, dərin, ümumbəşəri fikri, sözü, həqiqəti olmalıdır. Kino rejissoru öz mövzusunun, öz qəhrəmanlarının fədaisi, vurğunu olmalıdır."

Tədqiqat

Ötən əsrin 40-cı illərindən fəaliyyətə başlayan rejissor hələ o vaxtlar bir sıra maraqlı işlərə imza atsa da, 1970-ci illəri onun yaradıcılığının kamillik dövrü hesab etmək olar. H.Seyidbəylinin bir-birinin ardınca çəkdiyi filmlər orijinallığı ilə seçilir, onu bir rejissor kimi digər sənətçilərdən fərqləndirirdi. Özünə qarşı çox tələbkar və məsuliyyətli olması çəkdiyi filmlərin uğurunun qarantı idi. H.Seyidbəyli çəkilişlərdən öncə məşqləri ciddi şəkildə aparır və aktyoru çəkiliş meydançasına tam hazır vəziyyətdə çıxarırdı. Ciddi məşq proseslərinə baxmayaraq, çəkiliş zamanında aktyora sərbəstlik verir, ona özünü göstərməyə imkan yaradırdı.

Yaradıcılığında bütün yaş kateqoriyalarının, xüsusilə gəncliyin maraqlarını nəzər-diqqətində saxlayan H.Seyidbəyli daim yeni yollar, yeni bədii vasitələr axtarışında idi. O, deyirdi: "... Bugünkü gənclik iyirmi il qabaqkı gənclikdən xeyli fərqlənir, deməli, bugünkü gəncliklə başqa, tamamilə yeni bir dildə danışmaq lazımdır. Elə bir dildə ki, hələ püxtələşməmiş, həyatda öz yerini əməlli-başlı tutmamış, özü də axtarışda olan, mübahisə edən, bir şox suallara cavab axtaran gəncin məsləhətçisi ola biləsən. Elə məsləhət verəsən ki, sənin əsərini yarıya vurmamış, büküb tullamasın..." (Əbdülrəhmanlı, 2021).

Bu baxımdan, H.Seyidbəyli yaradıcılığının maraqlı nümunələrindən biri 1970-ci ildə çəkilmiş "O qızı tapın" filmidir. Azərbaycan sovet milisinin 50 illiyi münasibəti ilə çəkilmiş filmdə milis işçilərinin dövlət mülkiyyətini dağıdanlara qarşı mübarizəsi təsvir olunmuşdur. İnsanları düzlüyə, doğruluğa çağıran ekran əsərində avtomobil qəzası nəticəsində həlak olmuş bir nəfərin təhqiqat işindən bəhs olunur. Özünə "satış bazarı" axtaran əmtəəşünas Kazımlı (Səyavuş Şəfiyev) ehtiyatsızlıq edir. Milis işçiləri bundan şübhələnir və onu izləməyə başlayırlar. Kazımlı və gizli tikiş sexi təşkil etmiş əlaltıları bundan duyuq düşürlər. Kazımlı ələ keçsə, susmayacaq, qorxusundan hamını ələ verəcəkdi. Ona görə də "dostları" qabaqcadan qəsd hazırlayıb, Kazımlını maşın qəzasına uğradırlar.

Detektiv janrında çəkilmiş filmdə rolları Şəmsi Bədəlbəyli (Zeynalov), Tofiq Mirzəyev (Rüstəm), Hamlet Xanızadə (Dadaş), Eldəniz Zeynalov (Səyavuş), Səfurə İbrahimova (Xalidə), Sevil Qasımova (Əminə), Ramiz Məlikov (Ziya), Nəsibə Zeynalova (Meyransa), Muxtar Maniyev (Hacıbala), Ağahüseyn Kərimov (Emin Şirinov), Hacımurad Yegizarov (Xosrov Miriyev) və digər istedadlı aktyorlar ifa ediblər. 1970-ci ildə Həsən Seyidbəylinin Maqsud İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında çəkdiyi "Bizim Cəbiş müəllim" filmi Azərbaycan kino tarixində Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda çəkilmiş ən çox sevilən filmlər sırasındadır. Filmdə işlənən saysız-hesabsız kəlmələr bu gün də dillər əzbəridir. Ekran əsərindəki hadisələr İkinci Dünya müharibəsi illərində Bakıda cərəyan edir (Babayev, 2018). Ekran əsərində müharibə illərində qələbə naminə hər cür maddi çətinliklərə dözüb, ailəsini halal zəhmətlə dolandırmağa çalışan, vətənin azadlığını hər şeydən yüksək tutan sadə adamların mənəvi ucalığı tərənnüm olunur. Rolları Süleyman Ələsgərov (Cəbiş), Şəfiqə Məmmədova (Cəbişin arvadı), Muxtar Maniyev (Nəcəfov), Səfurə İbrahimova (Nəcəfovun arvadı), Ziya Seyidbəyli (Namiq), Nəsibə Zeynalova (Suğra xala), Əliağa Ağayev (Əbülfəz), Aqil Ağacanov (Makedon), Svetlana Morşinina (Tanya), Cahangir Novruzov (Rəsulov), Fazil Salayev (Mıqqı), Məryəm Seyidbəyli (Şəfiqə), Hamlet Xanızadə (Kapitan), Kamil Qubuşov (müəllim), Cabbar Əliyev (müəllim), Məmmədrza Şeyxzamanov (Poçtalyon), Sona Aslanova (ana) və digər aktyorlar ifa ediblər.

Rejissorun 1973-cü ildə çəkdiyi, mükəmməl işlərindən biri olan "Nəsimi" filmi isə bütün dövrlərin maraqlı ekran əsərlərindən sayılan mükəmməl sənət nümunəsidir. H.Seyidbəylinin ilk dəfə bədii filmə gətirdiyi, ziddiyyətlərlə dolu olan Nəsimi dövrünün yüksək bədii keyfiyyətlərlə

təqdimatı tamaşaçıları bu gün də valeh etməkdədir. Film görkəmli şairin 600 illiyinə həsr olunmuşdu.

Filmin titrinə yazılan cümlələr elə ilk saniyələrdən tamaşaçıların diqqət və marağını özünə çəkir: "Bu film orta əsrlərin zülməti içərisində günəş kimi parlayan Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin mürəkkəb və faciəli taleyindən bəhs edir. XIV əsrin axırı XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı bir tərəfdən yadelli işğalçıların, digər tərəfdən bir-birilə aramsız müharibələr aparan yerli feodallarla irticaçı ruhanilərin zülm və talanlarına məruz qalmışdı. Nəsimi yalnız dövrünün ictimai haqsızlıqlarına qarşı çıxan şair və insan ləyaqətini müdafiə edən humanist filosof olaraq qalmamışdı; onun yaradıcılığında hürufilik hərəkatının bir çox ideyaları da öz əksini tapmışdı. Film Nəsimi irsinin bizim üçün daha qiymətli ideyaları zülmə və istibdada qarşı üsyan motivləri əsasında yaradılıb".

Filmdə maraqlı obrazlar yaradan aktyor və aktrisalar – Rasim Balayev (İmadəddin Nəsimi), İsmayıl Osmanlı (Fəzlullah Nəimi), Xalidə Quliyeva (Fatma), Kamal Xudaverdiyev (Yusif), Tofiq Mirzəyev (Dövlət bəy), Almaz Əsgərova (Şəms), Səməndər Rzayev (Şirvanşah I İbrahim), Məmmədrza Şeyxzamanov (Şeyx Əzəm), Yusif Vəliyev (Teymurləng), Muxtar Maniyev (Miranşah), Əbdül Mahmudov (Dərviş) Hürufi təriqətinin nəğməkarı, insan zəkası, istedadı və hisslərini gözəl tərənnüm edən İmadəddin Nəsiminin yaşadığı dövrün təsvirini son dərəcə mükəmməl şəkildə tamaşaçıya çatdıra bilirlər.

H.Seyidbəylinin böyük maraqla izlənilən filmlərindən biri də 1974-cü ildə çəkilmiş "Ömrün səhifələri" filmidir. Dram janrında olan kinoalmanax "Rəqiblər", "Baladadaşın ilk məhəbbəti" və "Nəğmə dərsi" adlı 3 novelladan ibarətdir. Həyat hadisələrini özündə ehtiva edən üç novellada rolları Şəmsi Bədəlbəyli (telefon gözləyən adam), Fazil Salayev (Fazil), Eldəniz Zeynalov (Eldəniz), Sona Aslanova (telefon gözləyən adamın arvadı), Muxtar Maniyev (Muxtar), Novruz Axundov (pivə içən), Ələsgər Məmmədoğlu (Ələsgər); Şamil Süleymanov (Baladadaş), Ruhəngiz Musəvi (Sevinc), Mirvari Novruzova (Sevincin anası), Yusif Muxtarov (Sevincin nişanlısı); Əliabbas Qədirov (ata), Fəxri Həsənov (Fəxrəddin - oğul), Elxan Ağahüseynoğlu (satıcı) ifa edirlər. İnsan münasibətlərindən bəhs edən film bu gün də tamaşaçılar tərəfindən sevə-sevə izlənilir.

Rejissorun 1976-cı ildə çəkdiyi "Xoşbəxtlik qayğıları" filmi də dövrün tələblərinə cavab verən, olduqca maraqlı və diqqətçəkən işlərdəndir (Əliyev, 2005; Əliyeva, 2015). Dram, komediya və məhəbbət janrlarını özündə birləşdirən film xoşbəxtliyin təkcə maddi nemətlərdən asılı olmadığından bəhs edir.

Müsahibələrindən birində H.Seyidbəyli qeyd edirdi ki: "... "Xoğbəxtlik qayğıları" filmi bugünkü gəncləri narahat edən problemlərlə əlaqədar rejissorluq düşüncələrimin bir növ davamıdır... Bu filmdə məni insan səadətini tədqiq etmək məsələsi maraqlandırıb və bu tədqiq xoşbəxtlik rüşeymlərini məhv edən "əşya" xəstəliyi, meşşanlığa can atmaq kimi eybəcər meyillərə qarşı çevrilib. Filmin gənc qəhrəmanları keçmişin mənfur qalıqlarına qarşı inandırıcı surətdə və inamla mübarizə aparır, sonda isə köhnə qaydalara tabe olan analarını və qardaşlarını bu həqiqətə inandırırlar" (Dadaşov, 2001; İsmayılova, 2014). Rolları Firuz Babayev (İbrahim), Şəfiqə Məmmədova (Rüxsarə), Xalidə Quliyeva (Xalidə), Şükufə Yusupova (Gülxar), Dilarə Hüseynova (Səkinə), Cəmilə Ağayeva (Zəhra), Rəna Cəfərova (Sevinc), Nəsibə Zeynalova (Kişvər), Zahirə İsmayılova (Zəkiyyə), Əli Zeynalov (Zəkiyyənin atası), Rasim Balayev (Sənan), Tahir Yaxın (Mürsəl), Ələsgər Məmmədoğlu (Əlövsət), Muxtar Maniyev (Şahlar) və başqaları ifa edirlər.

1980-ci ildə çəkilmiş "Onun bəlalı sevgisi" filmi isə H.Seyidbəylinin işlədiyi son film oldu (Müşfiq, 2018). Dram, komediya və məhəbbət janrında çəkilmiş filmin bədii rəhbəri olan H.Seyidbəyli insan münasibətlərinin incə ştrixlərlə, bədii cəhətdən yüksək səviyyədə təsvirinə nail olub. Diplom işi üçün istehsalat idarəetməsi mövzusunu seçən Bəhruz adlı tələbə müdafiəyə yaxşı hazırlaşmaq məqsədilə tikiş fabrikində direktor katibəsi vəzifəsinə işə düzəlir. İstehsalatla yaxından tanış olandan sonra gənc sosioloq aydınlaşdırır ki, məhsulun aşağı keyfiyyətdə olmasının səbəbi müəssisəyə düzgün rəhbərlik edilməməsindədir. Fabrik direktoru Şövkət xanımla işgüzar münaqişə və Bəhruzla Şövkətin bir-birini təmiz qəlblə sevmələri filmin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Rolları Nataliya Tağıyeva (Şövkət), Mikayıl Kərimov (Bəhruz), Hacıbaba Bağırov (Qaraxalov), Tofiq Mirzəyev (Sabirov), Barat Şəkinskaya (nənə), Sona Mikayılova (Xalidə) və digərləri ifa edirlər. Həsən Seyidbəylinin 1970-80-ci illər ərzində şəkdiyi filmlər dövrün tələbləri baxımından son dərəcə maraqlı və uğurlu ekran əsərləridir (Kino yenilikləri, 1977; Rzayev, 2011). Həsən Seyidbəyli sənət aləmində təkcə yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, ictimai xadim kimi də böyük xidmətlər göstərmişdir. 1963-1975-ci illərdə Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqı İdarə heyətinin birinci katibi vəzifəsində çalışmış, 1975-1980-ci illərdə qurumun Sədri seçilmişdir. O, çəkdiyi dolğun və baxımlı ekran əsərləri ilə milli kino sənəti tarixinə yeni və maraqlı səhifələr yazmışdır.

Nəticə

Sənət uğurlarına görə fəxri adlara, çox sayda mükafatlara layiq görülən H.Seyidbəyli bu gün də yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 19 avqust 2020-ci il tarixdə görkəmli sənətkarın 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Həsən Seyidbəyli ssenari müəllifi olduğu və rejissor kimi quruluş verdiyi yüksək bədii keyfiyyətə malik, eləcə də ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi və süjet xəttinin dolğunluğu baxımından seçilən filmlərlə Azərbaycanın kino sənəti salnaməsinə yeni səhifələr yazmışdır. Onun həyat həqiqətlərinə sədaqətlə yaradılan və mənəvi zənginlik, əxlaqi saflıq, dərin zövq aşılayan uğurlu ekran əsərləri, xüsusilə "Nəsimi" tarixi bədii filmi milli kinematoqrafiyanın nailiyyətləri sırasında özünəməxsus layiqli yer tutur. Həsən Seyidbəyli Azərbaycan Kinematoq-rafçılar İttifaqına rəhbərlik etdiyi uzun illər ərzində dünya kinosunun qabaqcıl təcrübəsindən lazımınca bəhrələnməklə respublikada kinematoqrafiya fəaliyyətinin təşkilinə və kino sənətinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Meydana gətirdiyi sanballı nəsr nümunələri Həsən Seyidbəyliyə ədəbiyyat aləmində geniş şöhrət qazandırmışdır" (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Həsən Seyidbəylinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Sərəncamı, 2020).

1980-ci ildə dünyasını dəyişən Həsən Seyidbəyli onu tanıyanların xatirələrində və milli mədəniyyət tariximizə bəxş etdiyi dəyərli sənət incilərində yaşayır və bundan sonra da yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Həsən Seyidbəylinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Sərəncamı*. (2020).
2. Babayev, B. (2018). Həsən Seyidbəyli yaradıcılığının nəsr təkamülü: "Cəbhədən-cəbhəyə". *Ədəbiyyat qəzeti, 29 dekabr*, 25.
3. Bayramova, Z. (2020). Sənət tariximizdə ssenarist, rejissor, yazıçı Həsən Seyidbəyli dünyası. *"Səs" qəzeti, 20 avqust*.
4. Dadaşov, A. (2001). İmran Qasımov və Həsən Seyidbəylinin ssenariləri. *Ssenari yaradıcılığı*, 81-95.
5. Əbdülrəhmanlı, N. (2020). *H.Seyidbəylinin yaradıcılığı və sosial-mənəvi problemlərə baxış. Azərbaycan kino sənəti tarixi. 1961-1991-ci illər*. Qanun.
6. Əbdülrəhmanlı, N. (2021). *H.Seyidbəylinin yaradıcılığı*. Qanun.
7. Əliyev, R. (2005). *Azərbaycan kino tarixindən*. Elm.
8. Əliyeva, L. (2015). Həsən Seyidbəylinin filmlərində milli motivlər və humanist ideyalar. *Azərbaycan Kinoşünaslıq jurnalı*, 2, 34-47.
9. İsmayılov, A. (2014). *Kino və dramaturgiya: teoriya və praktika*. Elm və Təhsil.
10. *Kino yenilikləri*. (1977). 1 avqust.
11. Müşfiq, Ş. (2018). Həyatı yazan, yazdığını ekranlaşdıran sənətkar - Həsən Seyidbəyli. *525-ci qəzet. 22 dekabr*, 16.
12. Rzayev, T. (2011). *XX əsr Azərbaycan kino rejissorları*. Şərq-Qərb.

Daxil oldu: 08.09.2025
Qəbul edildi: 09.12.2025

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/94-98

Xəyalə Söhbətova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0002-8405-2280
murselsohbetov@gmail.com

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında frazeologizmlərin üslubi mövqeyi

Xülasə

Frazeoloji vahidlər nəzm və nəsr əsərlərində geniş şəkildə istifadə olunan üslubi vasitələrdir. Dilçilik elmində leksikologiya bəhsinin daxilində tədris edilən frazeologizmləri leksik üslubi vasitələrə aid edə bilərik. Lakin sabit söz birləşmələrinin ekspressiv-emosional funksiyası nəzm əsərlərində ortaya çıxır. Nəsr əsərlərində isə frazemlər fikri ifadə etmək üçün vasitə hesab edilir. Beləliklə, sabit söz birləşmələri bədii nümunələrdə sintaktik – üslubi fiqur rolunda çıxış edir. Bəxtiyar Vahabzadə bədii yaradıcılığı da frazeoloji leksika baxımından seçilir. Şair frazeoloji birləşmələri inversiya vasitəsilə poetik məzmuna məharətlə uyğunlaşdırmışdır. Bu uyğunlaşma bədii dilə ritm və ahəngdarlıq bəxş etmişdir. Məqalədə şairin yaradıcılığındakı rast gəlinən frazemlər semantik cəhətdən müsbət, mənfi və neytral çalarlar ifadə etməsi baxımından üç qrupa ayrılıb. Lakin bunların sırasında mənfi frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Şairin vətənpərvərlik və məhəbbət mövzulu poeziyası isə müsbət frazeoloji birləşmələrin istifadəsi baxımından xüsusilə seçilir. Neytral frazeoloji vahidlər isə ekspressivlik ifadə etməsə də, məcaz qismində çıxş etmişdir. Bununla da rəngarəng çalarlara malik olan frazemlər fikri qüvvətləndirərək obrazlılıq yaratmışdır. Frazeoloji vahidlərin ikinci mühüm funksiyası xəlqilik yaratmasıdır. Bu ifadələr xalqın düşüncə tərzini əks etdirdiyi üçün səmimi təsir bağışlayır. Sadə birləşmələr vasitəsilə sənətkar öz fikirlərini daha təsirli şəkildə oxucunun gözləri qarşısında canlandıraraq dramatik səhnə yaradır.

Açar sözlər: *bədii dil, frazeologizmlər, sabit söz birləşmələri, üslubi funksiya, emosionallıq*

Khayala Sohbatova
Baku Slavic University
Master's student
https://orcid.org/0009-0002-8405-2280
murselsohbetov@gmail.com

The Stylistic Position of Phraseologisms in the Work of Bakhtiyar Vahabzadeh

Abstract

These phraseological units are stylistic means widely used in poetry and prose. In linguistics, we can attribute phraseologisms, which are taught within the scope of lexicology, to lexical stylistic means. However, the expressive-emotional function of fixed word combinations appears in poetry works. In prose works, phraseology is considered a means of expressing thought. Thus, fixed word combinations act as syntactic-stylistic figures in artistic examples. Bakhtiyar Vahabzadeh's artistic creativity is also distinguished in terms of phraseological lexis. The poet skillfully adapted phraseological units to the poetic content through inversion. This adaptation gave rhythm and harmony to the artistic language. We can divide the phraseological units found in the poet's work into three groups in terms of expressing positive, negative, and neutral shades semantically. However, positive and negative phraseologisms predominate among them. Neutral phraseological units can be used as metaphors, although they do not possess any expressiveness.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Thus, phraseological units with colorful shades strengthened the idea and created imagery. The second important function of phraseological units is to create originality. These expressions give a sincere impression because they reflect the way how people think. Through simple combinations, the writer creates a dramatic scene by reviving his thoughts more effectively before the eyes of the reader.

Keywords: *artistic language, idioms, fixed phrases, stylistic function, emotionality*

Giriş

Bədii əsərlərdə üslubi rəngarənglik, emosionallıq yaradan üslubi vasitələr sırasında frazeoloji vahidlər də yer alır. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlər dildə sabit şəkildə mövcud olan məcazi ifadələrdir. Hər bir dildə özünəməxsus yer tutan frazeologizmləri fərqləndirən cəhət də onların milli orijinallığıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, "idiomatik ifadələr hər bir dilin koqnitiv məhsuludur" fikrini irəli sürə bilərik. "Dilin frazeoloji fondu xalq mədəniyyətini, onun taixini və məişətini, keçmiş zamanların xarakterik cəhətlərini, insani münasibətləri, təbiəti, canlılar aləmini və s. əks etdirən xüsusi xəzinədir (Hüseynov, 2013, s. 26).

Frazeologizmlər ədəbi dilin bədii, məişət, publisistik üslub kimi müxtəlif üslublarında istifadə olunur. Publisistik və məişət üslubunda sadəcə fikrin ifadəsi üçün istifadə edilən frazemlər bədii üslubda bir qədər fərqli mövqedən çıxış edir. Bildiyimiz kimi, bədii dil obrazlılığa və emosionallığa malikdir. Məhz bu baxımdan da sabit söz birləşmələri bədii üslubda sintaktik-üslubi fiqur mövqeyindən çıxış edir (Cəfərov, 1956; Dəmirçizadə, 1962; Həsənov, 2005; Əliyev, 1967; Həsənov, 1979; Mahmudova, 2009; Mustafayeva, 2010). Onlar fikri cilalayaraq əsrarəngiz formaya salır. Bunun səbəbi frazeoloji birləşmələrin xalqın milli ruhunu dolğun şəkildə əks etdirməsi və fikrin daha inandırıcı şəkildə ifadəsinə zəmin yaratmasıdır.

Tədqiqat

Frazeoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatda işlənmə tezliyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə qədər gedib çıxır. Bayatı, nağıl, atalar sözləri, dastan kimi folklor nümunələri frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Bu baxımdan, "folklor nümunələri ilkin frazeoloji mənbə hesab olunur" – deyə bilərik. Frazeologizmlərin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi isə N.Gəncəvi, M.Füzuli, S.Vurğun, M.Ə.Sabir kimi klassiklərimizin dövründən bu günə qədər özünü göstərməkdədir.

Poetik nümunələrin tədqiqi göstərir ki, bədii ədəbiyyatda frazemlərin işlənməsi təsadüfi xarakter daşımır. Bu sabit söz birləşmələri fikrin təsir gücünü artıraraq obrazlılıq yaradır. Poeziyada emosionallığın meydana gəlməsində də frazeoloji vahidlərin rolu danılmazdır. Belə ki, bədii nitqə yığcamlıq bəxş edən frazeologizmlər obrazın psixoloji portretini obrazlı şəkildə canlandırır (Süleymanova, 2013; Tahirova, 2018; Hüseynov, 2013).

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı isə frazeoloji vahidərin rəngarəngliyi, xəlqiliyi və ifadə tərzi ilə xüsusilə seçilir. Bunun səbəbi şairin frazeoloji vahidləri poetik məzmuna məharətlə uyğunlaşdırması olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında bu sabit söz birləşmələrini elə ustalıqla ifadə etmişdir ki, bunlar oxucuda emosionallıq yaradaraq onu əsərin bir iştirakçısına çevirir. Bədii dilə frazeoloji vahidlər nəinki ağırlıq gətirmir, əksinə, şeirin dilini ahəngdar edir. Təbii ki, burda şairin dilin incəliklərinə bələd olması da mühüm rol oynayır. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında ən çox feillər frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuşdur. "Dünya bağışlamaq", "ürəyi yerindən oynamaq", "qanı qaynamaq", "qan başına vurmaq", "cin atına minmək", "canına üşütmə düşmək", "yasa batmaq", "dünya gözündə qaralmaq" kimi frazemlər bu qəbildəndir (Alməmmədova, 2010, s. 39).

Şairin bədii yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrlə bağlı diqqət çəkən digər məqam onların inversiyasıdır. Əlbəttə ki, bu inversiya təsadüfi xarakter daşımayıb poetik məzmuna xidmət edir. Belə ki, frazeoloji vahidlər dildə olduğu kimi bədii nümunədə əks olunarsa, bu zaman şeirin bədii dili pozular, qafiyə məzmunu itə bilər. Bu səbəbdən frazemlər məqsədli şəkildə inversiyaya uğramışdır.

Dolandı zamanə, döndü qərinə,
Şairlər od tökdü yenə dilindən.

Vurğunun o həsrət nəğmələrinə
Şəhriyar səs verdi Təbriz elindən (Vahabzadə, 2004, s. 81).

Gördüyümüz kimi, bədii nümunədə “dilindən od tökmək” frazeoloji birləşməsi ikinci misrada inversiyaya uğramışdır. Lakin bu inversiya şeirdə qafiyə və musiqililik yaratmışdır. Şairin poeziyasında istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələri semantik cəhətdən üç qrupa ayıra bilərik:

1. Müsbət duyğuları ifadə edən frazeologizmlər. Frazeologizmlərin bu növü sevinc, fərəh, sevgi, qürür, ümid kimi duyğuları obrazlı şəkildə ifadə edir. “Dünya bağışlamaq”, “qanı qaynamaq”, “üz gözündən nur yağmaq”, “üzünə nur çiləmək” və s. kimi ifadələr müsbət duyğuları ifadə edən frazeoloji birləşmələrə aiddir (Alməmmədova, 2010, s. 39). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası müsbət duyğuları ifadə edən frazeoloji vahidlərin üslubi rəngarəngliyi baxımından xüsusilə seçilir. Şair daha çox məhəbbət və vətənpərvərlik məzmunlu şeirlərində belə frazemlərdən bədii ustalıqla istifadə edərək sevinc və qürur hisslərini obrazlı təsvir etmişdir:

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış (Vahabzadə, 2004, s. 8).

Yuxarıdakı poetik nümunədə “ürəyə yol açmaq” frazeoloji vahidi işlənmişdir. Bu frazeologizm sevgi hissini qazanmaq, xoş təəssürat yaratmaq, məhəbbət qazanmaq kimi semantik mənaları ifadə edir. Ana dilinin qüdrətini təsvir etmək, oxucuda milli mənlik şüuru oyatmaq məqsədilə şair bu frazeoloji birləşmədən istifadə etmişdir.

Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım.
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhuma Azərbaycanım (Vahabzadə, 2004, s. 61).

Bədii nümunədə “qanı qaynamaq” frazeoloji ifadəsi işlənmişdir. Bu frazem şeirdə müsbət çalarda işlənmişdir. Şair burda laylanın ahəngini sevdiyini, könlünü oxşadığını obrazlı şəkildə bildirmək üçün bu cür frazeologizmdən istifadə etmişdir.

2. Neqativ duyğuları ifadə edən frazeologizmlər. Bu tip frazeologizmlər isə kədər, qorxu, qəzəb, həsrət, küskünlük, kin, narahatlıq kimi neqativ hissləri bədii tərzdə canlandırır. “Ürəyinin teli qırılmaq”, “ürəyinə xal düşmək”, “ürəyinə od qoymaq”, “ürəyini üzmək”, “ürəyi yerindən oynamaq”, “ürəyini üzmək”, “ürəyi ağrımaq” və s. kimi frazemləri buna misal çəkə bilərik (Alməmmədova, 2010, s. 38). Belə sabit birləşmələrin fərqli ifadə tərzini Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında xüsusilə görə bilirik. Şair bu frazemlər vasitəsilə müxtəlif neqativ hissləri elə emosional tərzdə çatdırır ki, bədii nümunə oxucunun gözləri qarşısında sanki dramatikləşir, səhnələşir:

Siz bu qızı alsanız onun əlindən əgər,
Füzulinin qəlbinə məhşər dağı çəkilər (Vahabzadə, 2004, s. 25).

Poetik nümunədə “dağ çəkmək” frazeoloji vahidi incitmək, ağır əzab çəkmək kimi semantik mənalarında işlənmişdir. İnsan həyatında dərin iz buraxan ağrıları, kədəri ifadə etmək üçün bu frazeoloji vahiddən istifadə edilir. Məhz bu ifadə sayəsində müəllif əzab, kədər duyğularını oxuculara daha təsirli dillə çatdıraraq onu əsərin emosional sehrinə salır.

Saçlarıma dən düşür, dən düşür, yaman düşür,
Hər baxanda anamın ürəyinə qan düşür.
Bu ağ saçlar, ay ana, səni dərdə salmasın,

Saçımın ağlığından qanın heç qaralmasın! (Vahabzadə, 2004, s. 155).

Poetik nümunədə "ürəyinə qan düşmək", "qanı qaralmaq" kimi frazemlər istifadə edilmişdir. Əslində, bu birləşmələr şeirə emosional məna yükləyərək qəm, kədər, məyusluq hisslərini təsirli bir dillə ifadə edir. Ananın övladının halına yanmasını məhz bu cür frazemlər bədii tərzdə çatdıra bilərdi.

Bəlkə cavan şairin bir qəza var başında ?
Qəlbinə qarmı yağıb ömrün bahar yaşında
O, niyə dalğın gedir, niyə pərişan gedir ?
Canından can ayrılır, ürəyindən qan gedir ? (Vahabzadə, 2004, s. 8).

Bu poetik nümunədə isə "canından can ayrılmaq", "ürəyindən qan getmək" frazemləri işlənmişdir. Hər iki frazeoloji vahid sanki sifətin üstünlük dərəcəsi effektini yaradır. Çünki "canından can ayrılmaq" birləşməsi ağır sarsıntı və iztirabı ifadə edir. Şair burda qəmin obrazlı ifadəsini yaradıb. İkinci frazeoloji vahid olan "ürəyindən qan getmək" ifadəsi də eynilə qəmi və iztirabı ifadə edir. Burda qan yaşamağın, həyatın simvoludur. Qanın ürəkdən getməsi isə həyatın sonu kimi anlaşılır. Şair hər iki frazeoloji birləşmədən sinonim kimi istifadə edərək obrazlılıq yaratmışdır.

3.Neytral frazeoloji birləşmələr. Bu tipli frazemlər üslubi baxımdan sabitdir. Belə ki, neytral birləşmələr nə mənfi, nə də müsbət hissləri ifadə edir. Bu baxımdan bu birləşmələrdə ekspressivlik yoxdur. "Baş açmaq", "başa salmaq", "başını itirmək", "dilə tutmaq", "dilə gəlmək", "dil tapmaq" və s. kimi frazemlər neytral birləşmələrdir (Alməmmədova, 2010, s. 39). Lakin bu frazemlərdən istifadə bədii ədəbiyyatda təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, neytral frazeoloji birləşmələr bir neçə üslubi mövqedən çıxış edir:

- Neytral frazemlər müəllif münasibətini ikinci plana, oxucunun hissi mövqeyini ilkin plana keçirir;
- Qüvvətli emosional təsirdən əvvəl səssiz üslub yaradır. Sanki oxucunu gərginliyə hazırlayır;
- Söz sənətkarı çox vaxt real hadisələrin təsvirində neytral birləşmələrdən istifadə edir;
- Neytral frazeoloji birləşmələrin ən üstün cəhəti isə şişirdilmiş pafosun qarşısını almasıdır; Əsər başdan sona qədər emosional təsir bağışlasa, dinləyicini yora bilər.

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istifadə edilən neytral frazeoloji birləşmələrin semantik mənalarına nəzər salaq:

Bir səs qulağıma gəlmişdi haqdan,
Ölümü görmüşdüm o vaxt elə bil.
Mənim ürəyimə dammışdı çoxdan:
Ən böyük qismətim ölümdür bu il (Vahabzadə, 2004, s. 147).

Yuxarıdakı poetik nümunədə "ürəyinə dammaq" frazeoloji birləşməsi agah olmaq, hiss etmək kimi semantik mənaları ifadə edir. Neytral frazeoloji birləşmə olmasına baxmayaraq, məcazi məna ifadə edir.

Beləcə günləri o yola saldı
Kişinin gözləri yollarda qaldı (Vahabzadə, 2004, s. 236).

Bu nümunədə isə "yola salmaq" ifadəsi ötürmək mənasını, "gözləri yollarda qalmaq" birləşməsi isə gözləmək, həsrət çəkmək mənalarını ifadə edir.

Sözün ləyaqətinə, mənasına varmadan,
Utanıb qızarmadan

Qıpqırmızı yalanı bülbül kimi ötürsən
Riya dəyirmanında sən yalan üyüdürsən (Vahabzadə, 1999, s. 148).

Göründüyü kimi, nəzm nümunəsində "bülbül kimi ötmək" frazeoloji vahidi işlənmişdir. Bu frazeoloji birləşmə sanki təşbeh funksiyasında çıxış edir. Şair yalanı utanmadan və ustalıqla söyləyən insanlara bir növ ironik tərzdə yanaşmışdır.

Nəticə

Beləliklə, frazeoloji vahidlər bədii nitqə əsas çalar verən üslubi boyalardır. Bədii ədəbiyyatda əsasən ekspressiv – emosional səciyyəli olan frazemlər sənətkarın fərdi təxəyyülünün və hisslərinin məhsuludur. Bu baxımdan hər bir sənətkarın fərdi üslubu özünəməxsusluq kəsb edir. Lakin neytral frazeoloji birləşmələrin də istifadəsinə az təsadüf edilmir. Neytral mövqedə çıxış edən frazeoloji vahidlər də müəyyən məcazi məna kəsb edərək Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına üslubi rəngarənglik verir.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədova, S. (2010). *Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili*. Elm.
2. Cəfərov, S. (1956). *Azərbaycan dilinin leksikası*. ADU.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. Azərtədrisnəşr.
4. Əliyev, K. (1967). *Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri*. Maarif.
5. Həsənov, H. (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Nurlan.
6. Həsənov, H. (1979). *Azərbaycan dilinin frazeologiyası*. Yeni kitab mətbəəsi.
7. Hüseynov, M. (2013). *Poetik frazeologiya*. Elm və Təhsil.
8. Mahmudova, Q. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası*. Nurlan.
9. Mustafayeva, Q. (2010). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. Elm.
10. Süleymanova, İ. (2013). *Frazeologiyanın üslubi imkanları*. Elm.
11. Tahirova, V. (2018). *Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr*. Elm və Təhsil.
12. Vahabzadə, B. (1999). *İstiqlal*. Gənclik.
13. Vahabzadə, B. (2004). *Seçilmiş əsərləri*, I cild. Öndər.
14. Vahabzadə B. (2004). *Seçilmiş əsərləri*, II cild. Öndər.

Daxil oldu: 04.09.2025
Qəbul edildi: 12.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/99-103

Ləman Şahbazlı
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0009-0367-2965
lemanshahbaz2512@gmail.com

Sosial fəaliyyət – tələbələrin aktivliyini şərtləndirən amil kimi

Xülasə

Sosial fəaliyyət tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, ictimai proseslərə inteqrasiya olunmasında və universitet mühitində aktiv iştirakının təmin edilməsində əsas stimullaşdırıcı amillərdən biridir. Sosial fəaliyyətə tələbələrin könüllülük, sosial layihələr, tələbə təşkilatları, mədəni-kütləvi tədbirlər və ictimai təşəbbüslərdə iştirakı daxildir. Bu fəaliyyət növləri tələbələrdə liderlik, məsuliyyət, ünsiyyət və komanda bacarıqlarını gücləndirir, onların özünəinamını artırır və sosiallaşma prosesinə müsbət təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, sosial fəaliyyətdə müntəzəm iştirak tələbələrin akademik motivasiyasını yüksəldir, ali təhsil müəssisəsinə bağlılığını gücləndirir və ümumi sosial-psixoloji rifahını yaxşılaşdırır. Bununla yanaşı, sosial fəaliyyət mühitində əldə olunan praktiki təcrübə gələcək peşə inkişafı üçün əlavə üstünlüklər yaradır. Beləliklə, sosial fəaliyyət tələbə aktivliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayan, onların həm fərdi, həm də sosial inkişafını təmin edən çoxşaxəli bir amildir.

Açar sözlər: *sosial fəaliyyət, tələbə aktivliyi, ictimai iştirakçılıq, sosiallaşma, tələbə təşkilatları, könüllülük*

Laman Shahbazli
Odlar Yurdu University
Master’s student
https://orcid.org/0009-0009-0367-2965
lemanshahbaz2512@gmail.com

Social Activity – a Factor Conditıioning Student Activity

Abstract

Social activity is one of the main stimulating factors in the formation of students as individuals, their integration into social processes, and ensuring their active participation in the university environment. Social activity includes students' participation in volunteering, social projects, student organizations, cultural and mass events, and public initiatives. These types of activity strengthen students' leadership, responsibility, communication, and team skills, increase their self-confidence, and have a positive effect on the socialization process. Studies show that regular participation in social activity increases students' academic motivation, strengthens their commitment to the higher education institution, and improves their overall socio-psychological well-being. At the same time, practical experience gained in the social activity environment creates additional advantages for future professional development. Thus, social activity is a multifaceted factor that plays an important role in the formation of student activity, ensuring their both individual and social development.

Keywords: *social activity, student activism, public participation, socialization, student organizations, volunteering*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərindən biri yalnız peşəkar kadr hazırlamaq deyil, həm də sosial cəhətdən fəal, təşəbbüskar və cəmiyyətə inteqrasiya olunmuş fərdlər formalaşdırmaqdır. Tələbələrin sosial fəaliyyəti onların ictimai həyata qoşulmasını, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsini və universitet mühitində aktiv mövqe sərgiləməsini təmin edən mühüm prosesdir. Sosial fəaliyyətə tələbə təşkilatlarında iştirak, könüllülük təşəbbüsləri, sosial layihələr, mədəni və intellektual tədbirlər kimi müxtəlif fəaliyyət formaları daxildir və bu fəaliyyətlər tələbələrin həm şəxsi, həm də akademik inkişafında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial fəaliyyət tələbələrin özünəinamını artırır, liderlik və ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir, eyni zamanda onların təhsil motivasiyasına və psixoloji rifahına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan sosial fəaliyyət tələbə aktivliyinin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, dinamik inkişaf edən cəmiyyətdə sosial cəhətdən aktiv, məsuliyyətli və təşəbbüskar gənclərə olan ehtiyac artır və bu ehtiyacın ödənməsi bilavasitə təhsil sisteminin məqsədyönlü fəaliyyətini tələb edir (Abbasov, 2021, s. 33).

Tələbələrin sosial fəaliyyətdə iştirakı həm onların şəxsiyyət inkişafına, həm də universitetin sosial mühitinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu fəaliyyət tələbələrin yalnız nəzəri biliklə kifayətlənməyib, real sosial proseslərə qoşularaq praktiki təcrübə əldə etməsinə şərait yaradır. Sosial fəaliyyət formalarının müxtəlifliyi – könüllülük proqramları, tələbə klubları, debat yarışları, sosial kampaniyalar, sosial məsuliyyət layihələri – gənclərin maraq dairəsinə, bacarıqlarına və dəyərlərinə uyğun seçim imkanı yaradır və onların sosial proseslərdə daha fəal iştirakını təşviq edir. Sosial fəaliyyətin tələbə aktivliyini artıran əsas mexanizmlərindən biri onun motivasiyaedici xarakteridir. Bu iştirak tələbələrin öz gücünə inamını artırır, sosial çevrəsini genişləndirir və şəxsi inkişaf üçün yeni imkanlar yaradır. Bundan əlavə, sosial fəaliyyət tələbələr arasında həmrəylik və əməkdaşlıq mühitinin yaranmasına şərait yaradır ki, bu da onların ümumi akademik mühitə bağlılığını gücləndirir. Beləliklə, sosial fəaliyyət tələbə aktivliyinin həm səbəbi, həm də nəticəsi kimi çıxış edir. Universitetlərin sosial fəaliyyət sahəsində yaratdığı imkanlar da tələbə aktivliyinin səviyyəsinə birbaşa təsir edir. İnfrastrukturun müasirliyi, tələbə təşkilatlarının fəaliyyəti, idarəetmədə tələbə iştirakçılığı, könüllülük təşəbbüslərinin dəstəklənməsi kimi amillər gənclərin sosial proseslərə qoşulmasını asanlaşdıran vacib şərtlərdir. Buna görə də ali təhsil müəssisələrinin sosial fəaliyyətin inkişafına yönəlmiş strategiyaları tələbə aktivliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır (Bandura, 1997, s. 24).

Tədqiqat

Tələbələrin sosial fəaliyyətə qoşulması onların psixoloji inkişafına mühüm təsir göstərən amillərdən biridir. Aparılan təhlillər sübut edir ki, sosial layihələrdə, tələbə təşkilatlarında və könüllülük fəaliyyətində iştirak edən tələbələrdə özünəinam səviyyəsi, adətən, daha yüksək olur. Bu vəziyyət tələbələrin real sosial mühitdə öz bacarıqlarını sınaması, müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməsi və fəaliyyəti nəticəsində konkret nəticə əldə etməsi ilə izah olunur. Sosial fəaliyyət tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verməklə yanaşı, onların psixoloji dayanıqlığını da gücləndirir (Astin, 1999, s. 518).

Psixoloji baxımdan sosial fəaliyyət tələbələrdə şəxsi dəyər hissini möhkəmləndirir, öz potensialını dərk etməyə imkan yaradır və sosial mühitdə daha rahat davranış nümayiş etdirməsini təmin edir. Bununla yanaşı, sosial fəaliyyət ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Müxtəlif insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaq tələbələrə həm verbal, həm də qeyri-verbal kommunikasiya vərdişlərini təkmilləşdirmək imkanı yaradır. Sosial qruplarda işləmək, təqdimatlar aparmaq, komanda üzvləri ilə koordinasiya qurmaq kimi fəaliyyətlər tələbələrin sosial adaptasiya qabiliyyətini artırır (Kuh, 2009, s. 5).

Sosial fəaliyyətin digər mühüm psixoloji təsiri stress və tənhalıq hissinin azalması ilə bağlıdır. Sosial layihələrə qoşulan tələbələr özlərini daha çox ictimai mühitin bir hissəsi kimi hiss edir, bu isə emosional rifaha müsbət təsir edir. Aktiv sosial mühit tələbənin özünü tək hiss etməsinin qarşısını alır, psixoloji yükü yüngülləşdirir və onun emosional tarazlığını qorumağa kömək edir. Bütün bu psixoloji faktorlar tələbənin akademik fəaliyyətinə də dolayı yolla təsir göstərir. Sosial layihələrdə

liderlik edən və ya könüllü fəaliyyətlərdə iradə sərgiləyən tələbə dərs mühitində də daha təşəbbüskar davranmağa meyilli olur. Belə tələbələr problem həll etməyə açıq, daha motivasiyalı və özünü ifadə etməkdə daha sərbəst olur. Nəticə etibarilə sosial fəaliyyət tələbə aktivliyinin formalaşdırılmasında mühüm psixoloji baza yaradır və onun həm şəxsi, həm də akademik həyatında müsbət dəyişikliklərə səbəb olur.

Sosial fəaliyyət tələbələrin akademik motivasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən mühüm amillərdən biridir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sosial fəaliyyətdə mütəmadi iştirak edən tələbələr daha motivasiyalı, məsuliyyətli və məqsədyönlü olurlar. Bunun əsas səbəbi tələbələrin sosial fəaliyyət zamanı əldə etdikləri real təcrübənin onların nəzəri biliklərlə əlaqə qurmasına şərait yaratmasıdır. Tələbə öyrəndiyi məlumatı praktiki fəaliyyətlə uyğunlaşdırdıqca həmin biliklərin mənimsənilməsi dərinləşir və fənlərə marağı artır.

Analitik baxımdan sosial fəaliyyət tələbənin akademik inkişafına bir sıra istiqamətlər üzrə müsbət təsir göstərir. İlk növbədə, tələbə sosial layihələrdə iştirak edərkən fənlər üzrə əldə etdiyi nəzəri bilikləri tətbiq etmə imkanı qazanır. Bu əlaqə ona öyrəndiklərinin praktik dəyərini dərk etməyə kömək edir və akademik marağı yüksəldir. Bununla yanaşı, sosial fəaliyyət tələbələrdə vaxtın səmərəli idarə olunması bacarığını formalaşdırır. Müxtəlif layihələrə, tədbirlərə və dərs hazırlıqlarına paralel şəkildə vaxt ayırmaq tələbəni planlı işləməyə vadar edir ki, bu da akademik nəticələrin yaxşılaşmasına səbəb olur (Məmmədova, 2018, s. 45; Bəylərov, 2021).

Bundan başqa, sosial cəhətdən fəal olan tələbələr universitet mühitində daha tanınmış olur və bu da onların akademik prosesdə əlavə dəstək əldə etməsini asanlaşdırır. Belə tələbələr müəllimlərlə, akademik məsləhətçilərlə və həmyaşıdları ilə daha geniş ünsiyyət qurur, bu isə onların təhsil motivasiyasına və akademik nailiyyətlərinə müsbət təsir edir.

Sosial fəaliyyətin təsiri yalnız sosial sferayla məhdudlaşmır, həm də tələbələrin akademik inkişafına ciddi töhfə verir. Sosial fəaliyyət tələbənin özünəinamını artırır, təcrübəsini zənginləşdirir və onu daha məqsədyönlü, aktiv təhsil iştirakçısına çevirir. Bu səbəbdən sosial fəaliyyət tələbə aktivliyinin formalaşmasında akademik motivasiyanı gücləndirən aparıcı amillərdən biri hesab edilir.

Sosial fəaliyyət tələbələr arasında sosial kapitalın formalaşmasına mühüm təsir göstərən amillərdən biridir. Sosial kapital tələbənin qurduğu sosial əlaqələr şəbəkəsi, əməkdaşlıq imkanları və sosial dəstək mexanizmlərindən ibarət olan geniş sosial resurslar toplusudur. Tələbənin müxtəlif sosial layihələrdə, könüllü fəaliyyətlərdə, tələbə təşkilatlarında və kollektiv işlərdə iştirakı onun bu sosial resurslara çıxışını genişləndirir və şəxsi inkişafını daha da sürətləndirir.

Analitik təhlillər göstərir ki, geniş və güclü sosial şəbəkəyə malik olan tələbələr universitet həyatında daha fəal iştirak edirlər. Bu tələbələr müxtəlif informasiya mənbələrinə daha asan çıxış əldə edir, akademik və sosial məsələlərdə daha çox dəstək görür və qarşılaşdıqları problemləri daha rahat həll edə bilirlər. Belə sosial əlaqələr tələbələrə motivasiya verən, onları təşəbbüskar olmağa sövq edən mühüm sosial mühit yaradır (Quliyev, 2020, s. 33; Dusen, Otero, 2005).

Sosial kapitalın yüksək olması tələbənin həm akademik, həm də şəxsi inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynayır (Putnam, 2000; Tinto, 1993).

Sosial əlaqələr tələbənin akademik fəaliyyətini gücləndirir, çünki tələbə daha çox əməkdaşlıq edir, qrup çalışmalarında daha effektiv olur və müəllimlərlə daha yaxın ünsiyyət quraraq akademik dəstək imkanlarını genişləndirir (Əliyeva, 2019; Coleman, 1988). Eyni zamanda sosial kapital tələbənin psixoloji dayanıqlığını artırır, çünki tələbə özünü sosial mühitin bir hissəsi kimi hiss edir və bu ona özünü daha rahat, inamlı və aktiv göstərməyə şərait yaradır.

Sosial fəaliyyət tələbənin yalnız sosial çevrəsini genişləndirmir, həm də onun ümumi aktivliyinin artmasına, sosial mühitdə daha fəal mövqe tutmasına və akademik cəhətdən daha uğurlu olmasına səbəb olur. Sosial kapitalın formalaşması tələbə aktivliyinin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir və ali təhsil mühitində tələbənin çoxşaxəli inkişafına bilavasitə töhfə verir.

Nəticə

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sosial fəaliyyət tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların akademik və sosial mühitdə daha fəal mövqe nümayiş etdirməsində mühüm rol oynayır. Sosial fəaliyyətin psixoloji təsiri tələbələrin özünəinamını, ünsiyyət bacarıqlarını və sosial adaptasiya imkanlarını gücləndirir. Bu isə onların həm gündəlik təhsil prosesinə, həm də ümumi həyati fəaliyyətinə daha məsuliyyətli və təşəbbüskar yanaşmasını təmin edir.

Sosial fəaliyyətin akademik motivasiyaya təsiri də diqqətəlayiqdir. Sosial layihələrdə iştirak tələbələrin nəzəri biliklərlə praktik fəaliyyət arasında əlaqə qurmasına şərait yaradır, vaxtın idarə edilməsi bacarıqlarını inkişaf etdirir və fənlərə olan marağı artırır. Bu amillər nəticə etibarilə tələbələrin akademik nailiyyətlərinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Bundan əlavə, sosial fəaliyyət tələbələr arasında sosial kapitalın formalaşmasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Geniş sosial şəbəkəyə malik olan tələbələr daha çox informasiya, dəstək və əməkdaşlıq imkanları əldə edir və bu da onların həm şəxsi, həm də akademik inkişafını sürətləndirir. Sosial kapitalın güclü olması tələbənin universitet mühitində daha fəal iştirakına şərait yaradır və onun sosial inteqrasiyasını asanlaşdırır. Sosial fəaliyyət tələbə aktivliyini şərtləndirən kompleks və çoxşaxəli bir amildir. O, tələbənin psixoloji, sosial və akademik inkişafını eyni zamanda dəstəkləyərək ali təhsil mühitində onun daha səmərəli, məqsədyönlü və sosial cəhətdən yetkin fərd kimi formalaşmasına yardım edir. Buna görə də ali təhsil müəssisələrində sosial fəaliyyətin təşviq edilməsi və müvafiq imkanların genişləndirilməsi tələbə aktivliyinin artırılmasında əsas strateji istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatın ümumi nəticələri göstərir ki, tələbələrin sosial fəaliyyətdə iştirakı təkcə onların fərdi inkişafına deyil, həm də universitet mühitinin dinamikliyinə və səmərəliliyinə təsir edən strateji faktordur. Sosial fəaliyyət tələbələrin özünüifadə imkanlarını genişləndirir, yaradıcı potensiallarını üzə çıxarır və onları müxtəlif təşəbbüslərə qoşulmağa həvəsləndirir. Bu proses gənclərdə həm sosial məsuliyyət hissini artırır, həm də vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına şərait yaradır.

Sosial fəaliyyətin müsbət təsirlərinin çoxşaxəli olması ali təhsil müəssisələrində bu istiqamətdə daha sistemli yanaşmanın vacibliyini ortaya qoyur. Universitetlər tələbələrin sosial fəaliyyətə cəlb olunması üçün geniş imkanlar və əlverişli mühit yaratmalıdırlar. Tələbə təşkilatlarının gücləndirilməsi, könüllülük layihələrinin təşviqi, sosial məsuliyyət proqramlarının artırılması tələbə aktivliyinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial fəaliyyət tələbələr arasında həmrəylik və əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da ali təhsil mühitində akademik və sosial proseslərin daha səmərəli təşkilinə xidmət edir. Birgə fəaliyyət gənclərin komanda işi bacarıqlarını gücləndirir, qarşılıqlı hörmət, empatiya və sosial məsuliyyət kimi sosial keyfiyyətlərin inkişafına təkan verir. Sosial fəaliyyət tələbələrin fəallığının əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir və onların həm psixoloji, həm akademik, həm də sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Sosial fəaliyyətin tələbə həyatına inteqrasiya olunması tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, müasir cəmiyyətə uyğunlaşmasına və gələcək peşə fəaliyyətində daha uğurlu olmasına geniş imkanlar açır. Bu səbəbdən sosial fəaliyyətin təşviqi ali təhsil siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, E. (2021). *Ali təhsildə tələbə fəallığının sosial-psixoloji əsasları*. Təhsil.
2. Astin, A.W. (1999). Student Involvement: A Developmental Theory for Higher Education. *Journal of College Student Development*, 40(5), 518-529.
3. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W.H.Freeman.
4. Bəylərov, M. (2021). Sosial fəaliyyət və tələbə inkişafı: Analitik yanaşma. *Gənc Tədqiqatçıların Jurnalı*, 1(1), 28-37.
5. Coleman, J.S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

6. Dusen, B.V., Otero, V. (2005). *From Fear to Self-Expression: The Contextual Nature of Physics Student Motivations*. Simon & Schuster.
7. Əliyev, R. (2019). *Gənclərin sosial fəallığı və inkişaf faktorları*. Elm və Təhsil.
8. Kuh, G.D. (2009). What Student Engagement Data Tell Us about College Readiness. *Peer Review*, 11(2), 4-8.
9. Quliyev, A. (2020). *Ali məktəbdə sosial fəaliyyət və tələbə iştirakçılığı*. Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
10. Məmmədova, Ş. (2018). Tələbələrin sosiallaşma prosesində təhsil mühitinin rolu. *Azərbaycan Təhsil Jurnalı*, 3(2), 45-53.
11. Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.
12. Tinto, V. (1993). *Leaving College: Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition*. University of Chicago Press.

Daxil oldu: 01.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/104-112

Huseyn Aliyev
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0009-0000-1441-2362
huseyn022023@gmail.com

Investigation of the Results of Implementing the Block-Module Teaching System in Higher Education Institutions

Abstract

The higher education sector is one of the most competitive sectors in the economy. Due to rapid changes in society, universities are being asked to adapt to attract students. One of the things that some universities have done is to change the way they teach to make the learning process more accessible and to attract students who find it suitable. Based Methodology of Teaching (BMT), an innovative teaching method in higher education, has shown great potential to improve student performance. This study uses a case study approach and collects data from five institutions that have implemented BMT: the University of Salford, the University of Colorado, Heriot University, Victoria University, and Quest University. Thematic analysis of the data collected resulted in a scoring system with 14 positive and seven negative BMT outcomes organized into eight categories. Implications of the findings for research and practitioners are also reported here.

Keywords: *block model of teaching (BMT), intensive mode of delivery, accelerated teaching mode, impacts, outcomes, consequences*

Hüseyn Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0000-1441-2362
huseyn022023@gmail.com

Ali təhsil müəssisələrində blok-modul tədris sisteminin tətbiqinin nəticələrinin araşdırılması

Xülasə

Ali təhsil sektoru iqtisadiyyatın ən rəqabətli sahələrindən biridir. Cəmiyyətdə sürətli dəyişiklər səbəbindən universitetlər tələbələri cəlb etmək üçün uyğunlaşmağa məcbur olurlar. Bəzi universitetlərin etdiyi yeniliklərdən biri tədris prosesini daha əlçatan etmək və ona uyğun olan tələbələri cəlb etmək məqsədi ilə tədris üsullarını dəyişməkdir. Ali təhsildə innovativ yanaşma olan Blok Metodologiyası ilə Tədris (BMT) tələbə nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün böyük potensial göstərir. Bu tədqiqat hadisə təhlili (case study) yanaşmasından istifadə edir və BMT tətbiq edən beş ali təhsil müəssisəsindən məlumat toplayır: Salford Universiteti, Kolorado Universiteti, Heriot Universiteti, Viktoriya Universiteti və Quest Universiteti. Toplanan məlumatların tematik təhlili nəticəsində 14 pozitiv və 7 neqativ BMT nəticəsini əhatə edən səkkiz kateqoriyalı bal sistemi hazırlanmışdır. Tapıntıların tədqiqatçılar və praktiklər üçün nəticələri də burada təqdim edilir.

Açar sözlər: *blok tədris modeli (BMT), intensiv tədris modu, sürətləndirilmiş tədris modeli, təsirlər, nəticələr, yekunlar*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Introduction

The Block Model of Instruction (BMT) is defined by Cawelti (Braun, Clarke, 2006) as an instructional method that delivers the daily schedule or amount of schoolwork over larger blocks of time. According to Murray, Barkat, and Pearlman (Burton, Nesbit, 2008), BMT can offer several benefits to students, making it an attractive teaching method for universities. Cawelti (Braun, Clarke, 2006) states that this method has been widely used in colleges and secondary schools. This is because it provides secondary students with more flexibility, allowing them to receive sufficient instruction from teachers to support their learning. Although BMT is not a new concept for secondary school teachers, its use in higher education is still limited. Furthermore, the reasons why some universities have adopted this teaching model into their curricula are not fully understood. Research on the impact of implementing BMT in higher education is scarce. Research on the impact of implementing BMT in higher education is very limited. Some researchers report positive results. For example, Tatum (Cawelti, 1995) found that students who participated in BMT courses achieved better academic results. Caryanto and Yong (Crowe, Sharma, 2022) found that BMT allows students and teachers to build relationships and closely monitor students' academic progress.

On the other hand, some studies report negative effects. For example, Patel (Davies, 2006) found that implementing BMT does not allow teachers to achieve their goals. Harkin (Dodd, 2020) also noted that implementing Behavioral Modeling (BMT) not only makes it difficult to explain student and teacher behavior, but also to expect new demands and responsibilities from students and teachers. Given this research gap, this study examines the impact of BMT implementation on universities through a series of case studies. Various aspects are analyzed, including academic performance, satisfaction, faculty support, and staff challenges. The study also provides implications for universities considering the use of this teaching method and for students choosing a BMT-based degree program.

Research

Literature review. Davis (Green, Thorogood, 2018) defines BMT (Brain-Based Learning) as a course that is taught for a short period of time, but frequently and over a longer period of time. Although BMT is being implemented in many universities, its exact benefits are still a matter of debate. Tatum (Cawelti, 1995) reports that students who take BMT courses achieve better academic results. However, these results have limitations such as student retention, long-term outcomes, and student dropout rates. Because BMT courses are often short, universities have difficulty collecting sufficient data to compare them with traditional teaching methods. However, Burton and Nesbitt (Harkin, 2021) suggest that students who choose BMT or learn over time perform better than students who enroll in traditional courses. Tatum (Cawelti, 1995) reports that students who choose BMT or learn over time perform better than students who enroll in traditional courses. Although the data on the implementation of BMT in universities is very limited, it is important to review the existing research literature to better understand the projects and their impact at different levels of education. Research on the impact of BMT implementation is still very limited.

In particular, Karyanto and Yong (Crowe, Sharma, 2022) investigated the advantages and disadvantages of brain-based learning (BBT) in teaching engineering mathematics modules to students at the University of Nottingham Malaysia campus. Although BBT provides opportunities for students and teachers to strengthen their relationships and closely monitor students' learning progress, they found that this transition was difficult for some students. Lu and Wu (Harvey, Power, Wilson, 2017) investigated an integrated approach to teaching and assessment. The researchers compared traditional teaching methods with a new approach that combined learning activities and BMT learning activities, which increased opportunities for interaction with learning activities and teachers. The results showed that students were able to retain knowledge more using the latter approach because the learning process was structured around open discussions, interaction with teachers, and multiple practical exercises in the classroom. Other researchers have collected data on the implementation of the UNT at the Victoria University (VU) (Karjanto, Yong, 2018). Data

analysis showed that the implementation of the UNT had a positive impact on student learning outcomes.

These effects included, among other things, improved grades and higher levels of student engagement. After investigating the first year of the implementation of the UNT at the VU (Karjanto, Yong, 2018), Semerawickrama and Cleary (Loton, Solomonides, Trish, 2019) continued the study in a second year to assess the impact of the project. The study found significant increases in achievement, particularly among students from non-English speaking countries and those of lower socioeconomic status, (Lostroh, 2007) examined the impact of the implementation of the UNT on science subjects in higher education. The results of the study suggest that universities should only implement the UNT in some subjects, as the block model is not suitable for all subjects. Patel (Davies, 2006) conducted a study at Manchester Metropolitan University (MMU) in which teachers were asked to share their views on the impact of the project after the implementation of the UNT. Research suggests that block-based learning (BBL) does not enable teachers to achieve their educational goals. Harkin, a lecturer in the Department of Psychology at MMU, examined the impact of an online block-based learning (BBL) model using Lefebvre's spatial practice methods. While block-based learning (BBL) offers safe operational methods for universities, understanding student and faculty behavior and anticipating their new concerns can be challenging. Lostro (Lostroh, 2007) provided additional information on the implementation of BBL at Colorado College. The study found that, despite concerns that block courses (typically 3.5 weeks) do not provide enough content, both strategies can have a positive impact on student learning. These strategies include focusing on a specific area or taking off-campus trips to deepen conceptual content and gain practical experience, and student interaction is essential to increasing the effectiveness of BBL. Table 1 summarizes what past studies have found on the topic of BMT consequences.

Table 1. Overview of the relevant research studies

Author (Name, Year)	Key Findings
Karjanto & Yong (2018) [4]	Provided the pros and cons of block teaching model for delivering mathematics modules to engineering students.
Lu & Wu (2018) [9]	Compared the traditional teaching mode and the new teaching approach where there is a combination of teaching and learning activities in BMT
McCluskey Weldon & Smallridge (2019) [10]	BMT implementation at Victoria University in the first-year college.
Semerawickrema & Cleary (2021) [11]	BMT implementation at Victoria University in the second-year.
Harvey, Power & Wilson (2017) [12]	The impacts of BMT implementation were studied on science subjects in tertiary level.
Patel (2021) [5]	A post-implementation study of BMT at Manchester Metropolitan University.
Harkin (2021) [6]	Investigated the impacts of online block teaching model by using Lefebvre's Trialectic of Space.
Lostroh (2007) [13]	Studied BMT implementation at Colorado Collage.

This study employs a multidisciplinary research method, suitable for gaining a deep, contextual understanding of complex real-world issues. Case studies enable the examination of significant meanings and implications by focusing on one or more cases to compare various aspects of the research question (McCluskey, Weldon, Smallridge, 2019). Different studies have defined case studies in different ways. For example, Stake (Merriam, Tisdell, 2015) considers that "case studies are both the process of learning about a case and the results of our learning" (p. 237). Miles and Huberman (Miles, Huberman, 1994) describe it as "a type of phenomenon that occurs in a limited context" (p. 25), while Green and Thorogood (Moogan, n.d.) define it as "the in-depth study of a specific 'case', which may be a field, an individual, or a policy" (p. 284). However, the main concept is an in-depth investigation of an event or phenomenon and its impact on the environment. Table 2 summarizes the final data collection results and the cases studied.

Table 2. Cases studied in this study

Case Name	Country	The Highlight of the Case
Victoria University	Australia	VU has completely restructured its teaching style to BMT and the students need to complete subjects in 'blocks' of 4 weeks for undergraduate and 8 weeks for postgraduate. The undergraduate model involves studying one unit at a time, where the postgraduate involves studying 2 units at a time.
Salford University	UK	The school offers block teaching and learning by six weeks intensive programme which focuses on one subject only. There are also exceptions.
Colorado College	US	Students on the Block Plan take their subjects in three and a half weeks blocks, followed by a 4-day block break.
Heriot-Watt University	UK	They offer block teaching which is spread over a period of 6 weeks or less.
Quest University	Canada	They offer blocks of one month for each subject and it usually begins on a Monday and ends on the Wednesday of the fourth week, each class is of three hours duration.

VU, completely changed its curriculum and switched all its academic departments to BMT. Undergraduate and first-year students are required to study courses in four-week "blocks," while postgraduate students are required to study courses in eight-week "blocks." Results showed that the block model has served the university very well. VU reported an overall improvement in academic performance since implementing BMT. Lawton (Murray, Barkat, Pearlman, Robinson, 2020) argues that it has significant impacts on various groups of students, such as non-native English speakers, Indigenous students, and students from low socio-economic backgrounds.

The University of Salford has used BMT in a modular structure for a number of programs, including business and nursing. Each module represents a self-contained unit of study and is divided into different levels: Level 3 (introductory level), Level 4 (certificate level), Level 5 (diploma level), Level 6 (degree level), and Level 7 (postgraduate level). In each block, students study one subject at a time during a rigorous six-week program. Their knowledge was assessed with two assignments: one after the third week and one after the sixth week. Under the block model at Colorado College, students take courses in blocks of more than three weeks with four days off. The University of Colorado currently offers 11 blocks. In the BMT model adopted at Heriot-Watt University, classes are delivered over six weeks or less. The course structure was designed to provide students with 150 hours of instruction per subject. The Heriot-Watt model incorporates problem-based learning (PBL) into each subject and provides students with opportunities to reflect on their learning. At Quest University in Canada, students enroll in one monthly block for each course. These blocks begin on Thursdays of the fourth day of the week and end on Wednesdays, lasting three hours each. Unlike traditional colleges, at Quest University, students focus on one subject at a time. This unique approach allows students to regularly collaborate and engage in independent projects across curricula and interdisciplinary blocks.

Data analysis. This study used thematic analysis to analyze the data. Brown and Clarke (O'Shea, May, Stone, Delahunty, 2024) defined thematic analysis as the process of identifying, analyzing, and representing patterns in collected data to extract relevant information. Different studies used different stages of thematic analysis. As in previous studies (O'Shea, May, Stone, Delahunty, 2024; Patel, 2021, and (O'Shea, May, Stone, Delahunty, 2024), this study used four main stages to analyze the data, as described below: Step 1: In the first step, students repeatedly read the collected data to familiarize themselves with the dataset. The more familiar the researchers become with the data, the better they can understand bone marrow transplantation (BMT) and fully grasp the data. Step 2: In the second step, the data are coded or classified according to their characteristics or

information. Step 3: In the third step, the collected data are reviewed using the generated codes. Researchers should take the time to repeatedly check the data codes and determine whether any codes contain information relevant to a specific aspect of the project or fall into the same category. This specific aspect can be referred to as a theme or pattern in the data. Step 4: In the fourth step, the themes are reviewed and listed. A theme is a pattern that reflects an important aspect of the data or the research question.

This section presents the full results of this study. Figure 1 shows the classification developed based on thematic analysis of the data. This classification shows 21 impacts (14 positive and 7 negative) of BMT implementation, grouped into eight categories. In Figure 1, the effect shown in yellow is negative, while the effect shown in white is positive. Each category and its main effects are explained after Figure 1.

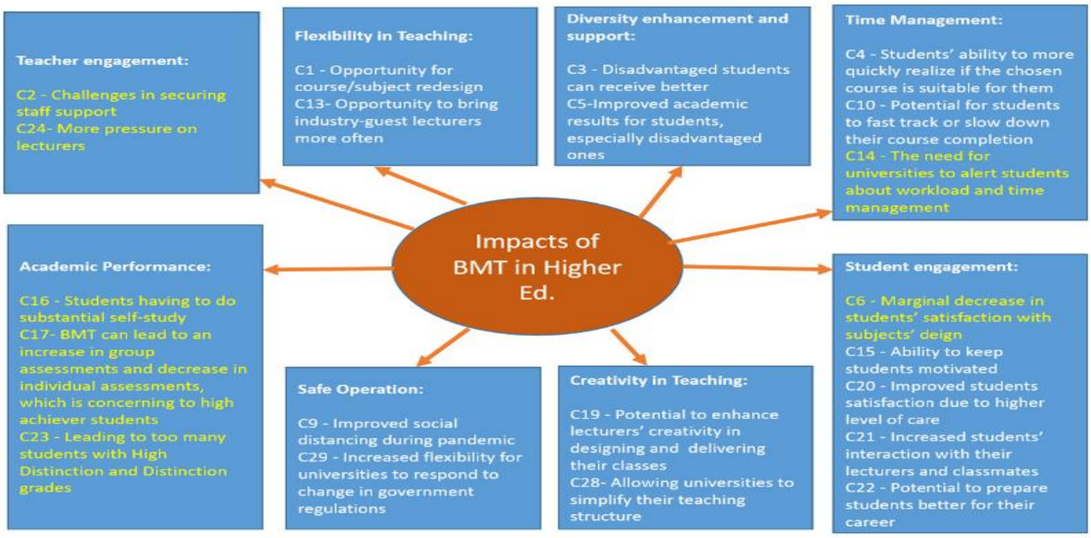

Fig. 1. Taxonomy of findings

Flexibility in teaching. The category "Flexibility in Learning" covers all factors that increase or decrease the flexibility of universities in designing curricula. This category includes two main positive effects of the block model:

C1 – Opportunity to redesign courses/subjects. The BMT offers universities the opportunity to adapt courses and subjects to suit students' needs, thus increasing student retention. According to Ross (2018), universities are increasingly interested in changing their teaching methods to better match students' preferred learning styles. As students have varying levels of prior knowledge and may need additional support or prefer shorter courses according to their professional commitments, adapting courses to their needs seems to be a strategy for universities to attract more students.

C13 – Opportunity to invite guest speakers from the business world more frequently. BMT implementation projects enable universities to more frequently invite guest lecturers, including alumni, who can share their professional experience and knowledge with students. According to (Ross, 2018), Salford Business School has introduced a program called the "MBA Guest Leadership Speaker Series", which is offered as modules within block courses. This module allows students to connect with guest speakers who are also Salford Business School alumni. These speakers can share their knowledge and professional experience.

Faculty engagement. This class describes the impact of the block learning model on university staff. Two negative effects are associated with this category:

C2 – Difficulty gaining faculty support. The block learning model has made it difficult for universities to gain faculty support, as it is challenging to convince them of the acceptability and application of new learning methods. (Semerawickrema, 2021) emphasized in an interview entitled "Block Learning Model Ready for Simulation" that convincing faculty to adopt and test the new

learning model after its introduction is a challenge. So, despite the transition to the block learning model, universities continue to struggle to gain support.

C24 – Increased pressure on coaches. Block teaching can increase stress for instructors, as they must complete all assessments and final results in a short period of time. In the discussion of Dodd's article "Block Teaching Comes of Age at Victoria University" (Stake, 1995), the instructor workload for block teaching projects was perceived as huge. This is because they are not only forced to restructure their courses, but also to deliver longer courses and administer all assessments in less time than traditional teaching methods. Significantly increased workloads force many instructors to simplify course content and assessment systems, resulting in a significant drop in student performance.

Supporting and encouraging diversity. This category refers to the impact of the Block Learning Model (BLM) on students from disadvantaged backgrounds. The BLM has two positive outcomes.

C3 – Students from disadvantaged backgrounds receive better support. BLM can help students with learning difficulties, low-achieving students, or students from disadvantaged backgrounds, as their questions are more likely to be answered in class. The implementation of BLM in universities has had a number of positive effects on students, particularly those who are the first in their families to attend higher education. O'Shea et al. (Tatum, 2010) describe these students as the first in their families to attend higher education. In the article by Ross (Semerawickrema, 2021), Professor Dawkins argues that the implementation of BLM projects has had a number of positive effects on these students, and they represent a large group at Victorian universities. Since these students often face linguistic, economic, or physical difficulties, BMT allows the university to tailor courses to their needs, provide them with more opportunities to answer questions in the classroom, and provide additional support and time to better understand the course content.

C5 – Improved academic performance, especially for students from disadvantaged backgrounds. BMT generally improves the academic performance of students experiencing economic or educational difficulties. According to (Ross, 2018), students with a background in economics benefit more from projects, while students in the humanities and education fields benefit less. The reasons for this are unknown, but may be related to the specifics of their courses or the teaching staff. Nevertheless, overall satisfaction for this group of students increases.

Time management. This aspect concerns the ability of staff to effectively manage their time within BMT. There are three main findings in this category: two positive and one negative. C4 – Students can quickly decide whether their chosen course is right for them. The modular model (BMT) allows students to quickly decide whether their chosen field of study is right for them, compared to the traditional model. This allows them to switch to another course without significant time or financial investment. The implementation of the BMT system at universities helps students quickly determine whether their chosen course is right for them, as they spend a significant amount of time in the classroom studying and practicing (Semerawickrema, 2021). As a result, students can save time and money by switching to the right course promptly.

C10 – Students have the option to accelerate or defer their studies. BMT students are allowed to independently determine their own pace of study and work-life balance. According to (Ross, 2018), students using the BMT model can complete their studies faster or slower depending on their lives and personal circumstances. While full-time students typically study two subjects per block, part-time students can study one subject and simultaneously work. In some cases, students can skip a class and return to the next one when personal circumstances require full attendance.

C14 – Universities must inform students about their study load and time management. When implementing the BMT model, universities are required to inform students of the workload required to meet exam deadlines. According to James Cook University in Australia [20], universities implementing the BMT model are required to inform students of the workload and ensure that exam deadlines are met.

STUDENT ENGAGEMENT. This category describes the impact of BMT implementation on student engagement. It comprises five main effects: four positive and one negative.

C6 – Slight decrease in satisfaction with course design. Although BMT training may improve students' overall academic performance, satisfaction with course design may decrease slightly, while satisfaction with instructors may increase slightly. According to (Burton, Nesbit, 2008), the impact of projects on academic performance is unclear across different disciplines, but it is assumed that students are somewhat more satisfied with their instructors. However, since they provide little positive feedback on the design of these modules, their perceptions of learning module design vary.

C15 – Maintaining student motivation. BMT can help maintain students' motivation and interest in learning. According to Roseman University (Lostroh, 2007), students are more motivated to learn through BMT because they can focus on one module at a time and fully understand the content before moving on to higher levels of knowledge. In addition, all students are expected to actively participate in course discussions. Therefore, their interest increases significantly, and their knowledge expands.

C20 – Improved student satisfaction with supervision. BMT can lead to greater satisfaction among certain student groups because they receive intensive supervision and support. According to Curtin University (Lostroh, 2007), the implementation of BMT has helped the university focus on a diverse student body. Curtin University operates the Centre for Aboriginal Studies (CAS), a program for students from indigenous communities. Through the implementation of BMT projects, the CAS has been able to offer additional support by adapting courses to the needs and schedules of the students.

C21 – Increased students' interaction with their lecturers and classmates. As a result of the BMT implementation, the size of classes has been reduced, allowing students to have more opportunities to interact with their lecturers and classmates. According to (Cawelti, 1995), BMT requires universities to reduce their class size as classes will be held more regularly, for longer hours, but within a shorter period. As students spend more time with each other and with their teachers, they have more opportunities to interact and discuss, which can help them build long-term relationships. This benefits students when they enter the workforce, as they already have connections in the field.

C22 – Potential to prepare students better for their careers. According to (Lu, Wu, 2018), BMT is believed to better prepare students for the job market as the length of the learning course is reduced.

Discussion and research contribution. This study aims to identify the positive and negative effects of applying BMT in higher education. Educational researchers can benefit from the findings of this study. They can expand their knowledge about the impact of BMT application on universities. Further studies can consider our results, compare them with their own research, and conduct further investigations to explore different sides of BMT implementation. Table 3 shows the contribution of this study by showing results that confirm the results of previous studies and are new to our knowledge.

Table 3. Research contribution

Impact Number	Newly Found (NF) OR Confirming Existing Literature
1	NF
2	NF
3	[36], [37], [38]
4	NF
5	NF
6	NF
9	NF
10	[39]
13	NF
14	NF
15	[40], [37, 41]
16	NF
17	NF
19	NF
20	[37]
21	NF
22	NF
23	[37]
24	NF
28	NF
29	NF

Conclusion

Block teaching is a condensed teaching approach that allows universities to optimize the learning process and appeal to students who prefer this learning style. Block teaching has demonstrated significant potential for improving academic performance. This study used a case study methodology to examine five higher education institutions from four different countries that have implemented block teaching: Salford University, Colorado College, Heriot-Watt University, Victoria University, and Quest University. The thematic analysis of the collected data led to the development of a taxonomy with 14 positive and seven negative effects of implementing block teaching, categorized into eight groups. The findings are valuable for various stakeholders, particularly universities, as they support the adoption of block teaching.

References

1. Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa
2. Burton, S., Nesbit, P.L. (2008). Block or traditional? An analysis of student choice of teaching format. *Journal of Management & Organization*, 14(1), 4-19. https://doi.org/10.5172/jmo.2008.14.1.4
3. Cawelti, G. (1995). High School Restructuring: What Are the Critical Elements? *NASSP Bulletin*, 79(569), 1-15. https://doi.org/10.1177/019263659507956902
4. Crowe, S., Sarma, K. (2022). Coping with Covid-19: Stress, control and coping among pregnant women in Ireland during the Covid-19 pandemic. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 22, 274. https://doi.org/10.1186/s12884-022-04579-1
5. Davies, W.M. (2006). Intensive teaching formats: A review. *Issues in Educational Research*, 16(1), 1-20.
6. Dodd, T. (2020). *Block teaching comes of age at Victoria University*. Retrieved from https://www.timeshighereducation.com
7. Green, J., Thorogood, N. (2018). *Qualitative methods for health research*. Sage.
8. Harkin, B. (2021). Academic readiness and collaborative communities in online block teaching: A Lefebvrian case study. *Learning and Teaching in Action*, 14,1-8.
9. Harvey, M., Power, M., Wilson, M. (2017). A review of intensive mode of delivery and science subjects in Australian Universities. *Journal of Biological Education*, 51(3), 315-325. https://doi.org/10.1080/00219266.2016.1217912
10. Karjanto, N., Yong, S.T. (2018). Some pros and cons of implementing parallel and block teachings for mathematics modules. *arXiv preprint* arXiv:1810.07365.
11. Loton, D., Solomonides, I., Trish, M. (2019). Building on the foundations: Results from the inaugural block cohort. In *HERDSA Conference 2019*, Auckland, New Zealand.
12. Lostroh, C.P. (2007). Keeping It Real: Substantive Learning on a Short Calendar. *CBE—Life Sciences Education*, 6, 285-288. https://doi.org/10.1187/cbe.07-05-0024
13. Lu, Y.-L., Wu, C.-W. (2018). An Integrated Evaluation Model of Teaching and Learning. *Journal of University Teaching & Learning Practice*, 15(3), 8. https://doi.org/10.53761/1.15.3.8
14. Maguire, M., Delahunt, B. (2017). Doing a thematic analysis: A practical, step-by-step guide for learning and teaching scholars. *All Ireland Journal of Higher Education*, 9(3).
15. McCluskey, T., Weldon, J., Smallridge, A. (2019). Re-building the first year experience, one block at a time. *Student Success*, 10(1), 1-15. https://doi.org/10.5204/ssj.v10i1.1148
16. Merriam, S. B., Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. John Wiley & Sons.
17. Miles, M.B., Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Sage.
18. Moogan, A. (n.d.). *Why study for an MBA at Salford?* Salford Business School Blog. https://blogs.salford.ac.uk/business-school/why-study-for-an-mba/#more-9284

19. Murray, T., Barkat, I., Pearlman, K., Robinson, L. (2020). Intensive mode screen production: An Australian case study in designing university learning and teaching to mirror 'real-world' creative production processes. *Media Practice and Education*, 21(1), 18-31. https://doi.org/10.1080/25741136.2019.1644842
20. O'Shea, S., May, J., Stone, C., Delahunty, J. (2024). *First-in-family students, university experience and family life: Motivations, transitions and participation*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-34451-0
21. Patel, H. (2021). Decolonising the Curriculum Within a Block Teaching Structure: A Beginning. *Learning and Teaching in Action* [Special issue], 14(1), 9-17.
22. Ross, J. (2018). *Block teaching model ripe for copycats*. Times Higher Education.
23. Semerawickrema, G.C. (2021). Block Mode Study: Opportunities and Challenges for a New Generation of Learners in an Australian University. *Student Success*, 12(1), 13-23. https://doi.org/10.5204/ssj.1579
24. Stake, R.E. (1995). *The art of case study research*. Sage.
25. Tatum, B. C. (2010). Accelerated education: Learning on the fast track. *Journal of Research in Innovative Teaching*, 3(1), 35-51.

Received: 10.09.2025
Approved: 14.12.2025

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/113-116

Xuraman Hümbətova
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0006-3913-8586
humbatovax@gmail.com

Akademik mühitdə özünə inam və özünüqiymətləndirmənin tələbə nailiyyətlərinə təsiri

Xülasə

Bu məqalədə tələbələrin özünə inamı və özünüqiymətləndirmə səviyyəsinin akademik nailiyyətlərinə təsiri araşdırılmışdır. Özünə inam və özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin motivasiyasını, emosional dayanıqlığını və fəaliyyətə münasibətini müəyyən edən əsas psixoloji amillər kimi qəbul olunur. Yüksək özünə inam tələbələrdə məqsədyönlülük, müstəqillik və uğura inam hissini gücləndirir. Adekvat özünüqiymətləndirmə isə öz imkanlarını real şəkildə dərk etməyə, zəif cəhətləri qəbul etməyə və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Aşağı özünə inam və qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə akademik motivasiyanı zəiflədir, emosional gərginliyi artırır və nailiyyət səviyyəsini aşağı salır. Nəticələr göstərir ki, psixoloji cəhətdən müsbət akademik mühit tələbələrin özünə inamını və psixoloji rifahını artırmaqla onların tədris göstəricilərini yaxşılaşdırır. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrində psixoloji dəstək proqramlarının və özünütənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirən təlimlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *özünə inam, özünüqiymətləndirmə, akademik mühit, tələbə nailiyyətləri, psixoloji amillər*

Khuraman Humbatova
Odlar Yurdu University
Master's student
https://orcid.org/0009-0006-3913-8586
humbatovax@gmail.com

The Influence of Self-Confidence and Self-Esteem on Students' Academic Achievement in the Academic Environment

Abstract

This article explores the impact of students' self-confidence and self-esteem on their academic performance. Both constructs are viewed as core psychological factors shaping motivation, emotional stability, and attitude toward learning. High self-confidence fosters persistence, autonomy, and belief in success, while adequate self-esteem enables students to recognize their strengths and weaknesses realistically. Low self-confidence and poor self-esteem, in contrast, lead to reduced motivation, anxiety, and lower academic outcomes.

Findings highlight that a positive academic environment enhances students' self-belief and psychological well-being, ultimately improving learning performance. For this reason, it is necessary to implement psychological support programs and training that develops self-regulation skills in higher education institutions.

Keywords: *self-confidence, self-esteem, academic environment, student achievement, psychological factors*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Müasir dövrdə təhsil prosesində insan amili və onun daxili psixoloji potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin akademik nailiyyətlərinə təsir edən əsas psixoloji amillər sırasında özünə inam və özünüqiymətləndirmə mühüm yer tutur. Bu iki anlayış bir-biri ilə sıx bağlı olmaqla, fərdin təlim fəaliyyətinə, motivasiyasına, özünüreallaşdırma səviyyəsinə və sosial adaptasiyasına birbaşa təsir göstərir.

Akademik mühit yalnız bilik və bacarıqların əldə edildiyi yer deyil, həm də fərdin şəxsiyyətinin formalaşdığı sosial-psixoloji mühitdir. Belə bir mühitdə tələbənin özünə inamının yüksək olması onun qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaqda mühüm psixoloji dayaq rolunu oynayır (Baumeister, Campbell, Krueger, Vohs, 2003; Deci, Ryan, 2000; Stupnisky, Perry, Hladkyj, 2011). Özünə inam tələbənin çətinliklər qarşısında davamlılığını, yeni bilikləri mənimsəməkdə fəallığını və müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətini artırır.

Digər tərəfdən, özünüqiymətləndirmə fərdin öz qabiliyyətlərini, dəyərlərini və uğurlarını necə qəbul etdiyini müəyyən edən daxili mexanizmdir. Tədqiqatlar göstərir ki, adekvat və ya müsbət özünüqiymətləndirmə tələbənin tədris fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir, yüksək motivasiya və akademik məsuliyyət yaradır. Əksinə, aşağı və ya qeyri-sabit özünüqiymətləndirmə isə tələbədə narahatlıq, özünə inamsızlıq və akademik geriləmə ilə nəticələnə bilər.

Bu baxımdan, tələbələrin akademik nailiyyətlərinin psixoloji əsaslarını araşdırmaq üçün özünə inam və özünüqiymətləndirmə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır. Mövzu həm ali təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkilinə, həm də təlim mühitində tələbələrin psixoloji rifahının təmininə istiqamətlənmiş mühüm elmi-nəzəri töhfə kimi çıxış edir.

Tədqiqat

Özünə inam insanın öz qabiliyyətlərinə, qərarlarına və məqsədlərinə çatmaq potensialına olan subyektiv inamıdır. Bu keyfiyyət fərdin özünü dərk etməsinin və şəxsiyyətin formalaşmasının əsas göstəricilərindən biri sayılır. Psixologiyada özünə inam təkcə emosional hal deyil, həm də idrak, motivasiya və davranış səviyyəsində təzahür edən kompleks xüsusiyyətdir. Bandura (Bandura, 1997) tərəfindən irəli sürülən özünütəsir (self-efficacy) konsepsiyası bu anlayışın əsas nəzəri dayaq nöqtələrindən biridir. Banduraya görə, insanın bir işi yerinə yetirə biləcəyinə olan inamı onun davranışının istiqamətini və səylərinin davamlılığını müəyyən edir. Beləliklə, özünə inam yalnız fərdi inanc sistemi deyil, həm də uğura aparan daxili motivasiya mənbəyidir. Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək özünə inam tələbələrin çətin tapşırıqlara yanaşmasında daha aktiv, müstəqil və məqsədyönlü olmalarına səbəb olur (Pajares, Schunk, 2001; Schunk, Pajares, 2005; Harter, 2012). Özünə inamı aşağı olan tələbələr isə tez-tez uğursuzluq qorxusu və tənbəllik kimi davranışlarla üzləşirlər. Özünüqiymətləndirmə fərdin öz bacarıqlarına, dəyərlərinə və uğurlarına verdiyi şəxsi qiymətdir. Bu proses insanın "Mən" konsepsiyasının mərkəzi elementi kimi qəbul olunur. William James (James, 1890) özünüqiymətləndirməni insanın "uğurları" ilə "iddiaları" arasında olan nisbət kimi izah etmişdir. Yəni insanın özünü necə qiymətləndirdiyi, onun nəyə layiq olduğunu düşündüyü ilə nə əldə etdiyinə bağlıdır.

Adekvat özünüqiymətləndirmə tələbənin öz potensialını real şəkildə dərk etməsinə, zəif tərəflərini qəbul etməsinə və inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirməsinə kömək edir. Buna qarşı, aşağı və ya şişirdilmiş özünüqiymətləndirmə tədris motivasiyasını azaldır, emosional gərginliyi artırır və nəticədə akademik nailiyyətlərə mənfi təsir göstərir (Rosenberg, 1965; Marsh, Craven, 2006). Tədqiqatlar göstərir ki, müsbət özünüqiymətləndirməyə malik tələbələr daha çox daxili motivasiyaya sahib olur və akademik fəaliyyətlərdə daha yüksək nəticələr göstərirlər (Orth, Robins, 2014). Bu isə göstərir ki, özünüqiymətləndirmə ilə akademik uğur arasında iki istiqamətli qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: akademik mühit insanın özünü dərk formasını formalaşdırdığı kimi, özünüqiymətləndirmə də bu mühitdə uğur səviyyəsini müəyyən edir. Akademik mühit yalnız elmi biliklərin mənimsənildiyi sistem deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşması və sosial qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdiyi bir sahədir. Burada tələbələrin psixoloji rifahı, özünüifadə imkanları və sosial dəstək səviyyəsi onların akademik nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Müsbət akademik

mühit tələbənin özünə inamını gücləndirir, təlim prosesində iştirak motivasiyasını artırır və kollektivdə öz dəyərini hiss etməsinə şərait yaradır (Eccles, Wigfield, 2020). Əksinə, neqativ və ya rəqabət yönümlü mühitlər tələbələrdə gərginlik, qorxu və özünə inamsızlıq yarada bilər. Bu baxımdan, müəllim-tələbə münasibətləri, akademik ədalət və sosial dəstək kimi amillər tələbələrin həm özünüqiymətləndirməsinə, həm də nailiyyət səviyyəsinə təsir edən vacib komponentlər sayılır.

Psixoloji ədəbiyyatda bu iki anlayış tez-tez bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Özünə inam fərdin konkret fəaliyyətlərdə uğur qazanmaq potensialına olan inamıdır, özünüqiymətləndirmə isə bu inamın ümumi mənzərəsini, yəni fərdin öz dəyərini necə qəbul etdiyini əks etdirir. Şəxsdə özünə inam formalaşdıqca, o, daha sabit və real özünüqiymətləndirməyə sahib olur. Eyni zamanda, müsbət özünüqiymətləndirmə də özünə inamı möhkəmləndirir və uğurlu davranış modellərinin yaranmasına şərait yaradır (Judge, Erez, Bono, Thoresen, 2002; Zeigler-Hill, 2013). Bu qarşılıqlı təsir tələbələrin akademik mühitdəki fəaliyyətlərinə, özünütənzimləmə qabiliyyətlərinə və sosial adaptasiyalarına müsbət istiqamətdə təsir göstərir. Beləliklə, özünə inam və özünüqiymətləndirmə bir-birini tamamlayan iki əsas psixoloji mexanizm kimi çıxış edir. Müasir təhsil sistemində tələbələrin akademik nailiyyətlərini artırmaq üçün yalnız bilikvermə deyil, həm də psixoloji dəstək proqramları vacibdir. Bu istiqamətdə psixoloji treninqlər, özünə inamın inkişafı üçün fərdi və qrup sessiyaları, həmçinin, özünüqiymətləndirmənin korreksiyası məqsədilə məsləhət işləri aparmaq zəruridir. Ali təhsil müəssisələrində psixoloqların, müəllimlərin və mentorların əməkdaşlığı tələbələrin öz potensialını tam reallaşdırmasına və akademik məqsədlərinə çatmasına şərait yaradar. Beləliklə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, tələbələrin özünə inam və özünüqiymətləndirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi onların akademik nailiyyətlərinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Aparılmış nəzəri təhlillər göstərir ki, akademik mühitdə tələbələrin özünə inamı və özünüqiymətləndirmə səviyyəsi onların təlim motivasiyasına, emosional sabitliyinə və nailiyyət göstəricilərinə birbaşa təsir edən mühüm psixoloji amillərdir. Özünə inam yalnız insanın qabiliyyətlərinə etibar etməsi deyil, eyni zamanda fəaliyyətə başlama, çətinliklərlə mübarizə aparma və uğura yönəlmiş davranış formalaşdırma prosesində mühüm daxili güc mənbəyidir. Özünüqiymətləndirmə isə fərdin öz dəyərini, potensialını və uğurlarını necə qəbul etdiyini müəyyən edən psixoloji mexanizmdir (Tafarodi, Swann, 2001; Zimmerman, 2000).

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yüksək özünə inam və adekvat özünüqiymətləndirməyə malik olan tələbələr təlim fəaliyyətində daha fəal, məsuliyyətli və motivasiyalı davranış nümayiş etdirirlər. Onlar uğursuzluqları müvəqqəti hesab edir, problemləri inkişaf fürsəti kimi qəbul edir və məqsədlərinə çatmaq üçün daha sistemli strategiyalar qururlar. Aşağı özünə inam və qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə isə tələbələrdə akademik narahatlıq, özgüvənsizlik və sosial təcrid hisslərini gücləndirir.

Bu nəticələr təhsil sistemində psixoloji dəstəyin və şəxsiyyətə yönəlik yanaşmaların vacibliyini bir daha sübut edir. Ali təhsil müəssisələrində psixoloji məsləhət xidmətlərinin gücləndirilməsi, tələbələrdə özünə inamın və müsbət özünüqiymətləndirmənin inkişafını hədəfləyən təlim proqramlarının tətbiqi, həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində effektiv nəticələr verə bilər. Beləliklə, tələbələrin özünə inam və özünüqiymətləndirmə səviyyələrinin yüksəldilməsi yalnız akademik nailiyyətləri artırmaqla qalmır, həm də onların şəxsiyyət inkişafına, sosial münasibətlərinə və gələcək peşə fəaliyyətində uğur qazanmaq potensialına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control.* W.H.Freeman.
2. Baumeister, R.F., Campbell, J.D., Krueger, J.I., Vohs, K.D. (2003). Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles? *Psychological Science in the Public Interest*, 4(1), 1-44.

3. Deci, E., Ryan, R. (2000). The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
4. Eccles, J., Wigfield, A. (2020). From expectancy-value theory to situated expectancy-value theory: A developmental, social cognitive, and sociocultural perspective on motivation. *Contemporary Educational Psychology*, 61, 101859.
5. Harter, S. (2012). *The Construction of the Self: Developmental and Sociocultural Foundations (2nd ed.).* Guilford Press.
6. James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. Henry Holt.
7. Judge, T., Erez, A., Bono, J., Thoresen, C. (2002). Are measures of self-esteem, neuroticism, locus of control, and generalized self-efficacy indicators of a common core construct? *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(3), 693-710.
8. Marsh, H., Craven, R. (2006). Reciprocal Effects of Self-Concept and Performance from a Multidimensional Perspective. *Perspectives on Psychological Science*, 1(2), 133-163.
9. Orth, U., Robins, R. (2014). The development of Self-Esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), 381-387.
10. Pajares, F., Schunk, D. (2001). *Self-Beliefs and School Success: Self-Efficacy, Self-Concept, and School Achievement. In R.Riding, S.Rayner (Eds.), Self-Perception (pp. 239-266).* Ablex Publishing.
11. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton University Press.
12. Schunk, D., Pajares, F. (2005). *Competence perceptions and academic functioning. In Handbook of competence and motivation (pp. 85-104).* Guilford Press.
13. Stupnisky, R., Perry, R., Hladkyj, S. (2011). The role of self-esteem and academic self-efficacy in predicting first-year college students’ academic achievement. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 3(1), 20-30.
14. Tafarodi, R., Swann, W. (2001). Two-dimensional self-esteem: Theory and measurement. *Personality and Individual Differences*, 31(5), 653-673.
15. Zeigler-Hill, V. (2013). *Self-esteem*. Psychology Press.
16. Zimmerman, B. (2000). Self-Efficacy: An Essential Motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 82-91.

Daxil oldu: 08.09.2025
Qəbul edildi: 13.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/117-120

Aysel Qarayeva
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0006-0517-5696
aiselgarayeva@gmail.com

Təhsildə empatiyanın rolu

Xülasə

Bu məqalə empatiyanın müasir təhsil sistemində rolunu elmi əsaslar və tədqiqat nəticələrinə söykənərək araşdırır. Empatiya müəllim-şagird münasibətlərinin keyfiyyətini müəyyən edən əsas psixoloji bacarıqlardan biri kimi çıxış edir və öyrənmə prosesinin emosional, sosial və akademik aspektlərinə güclü təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, empatik yanaşma sinifdə təhlükəsizlik və qarşılıqlı hörmət mühiti yaradır, şagirdlərin özünüifadəsini gücləndirir və davranış problemlərinin azalmasına səbəb olur. Empatiya şagirdlərin sosial-emosional inkişafında da mühüm rol oynayır: emosional intellekti artırır, özünüdərk və özünütənzimləmə bacarıqlarını gücləndirir, əməkdaşlıq və münaqişələrin konstruktiv həllini dəstəkləyir. Bundan əlavə, tədqiqatlar empatiyanın akademik nailiyyətlərə müsbət təsir göstərdiyini, motivasiyanı artırdığını və zəif nəticə göstərən şagirdlərin belə dərs prosesinə daha fəal qoşulmasına şərait yaratdığını ortaya qoyur.

Müəllimlərin empatiyasının inkişaf etdirilməsi üçün pedaqoji hazırlıq proqramlarının rolu xüsusi vurğulanır. Aktiv dinləmə, reflektiv yanaşma və emosional tənzimləmə kimi bacarıqlar empatik təlimin əsasını təşkil edir. Nəticə olaraq, empatiya təhsilin səmərəliliyini artıran, sağlam sinif atmosferi yaradan və şagirdlərin həm emosional, həm də akademik inkişafına töhfə verən əvəzedilməz pedaqoji komponent hesab olunur.

Açar sözlər: *empatiya, tələbə-müəllim münasibəti, emosional intellekt, inkluziv təhsil, motivasiya, diqqət və yaddaş, akademik nailiyyət, təhsil sistemi, öyrənmə prosesi, aktiv dinləmə, humanist pedaqogika, təhsil psixologiyası*

Aysel Garayeva
Odlar Yurdu University
Master’s student
https://orcid.org/0009-0006-0517-5696
aiselgarayeva@gmail.com

The Role of Empathy in Education

Abstract

This article examines the role of empathy in the modern education system based on scientific foundations and research findings. Empathy serves as one of the key psychological skills that determines the quality of teacher-student relationships and has a strong impact on the emotional, social, and academic aspects of the learning process. Research shows that an empathetic approach creates an environment of safety and mutual respect in the classroom, enhances students' self-expression, and reduces behavioral problems. Empathy also plays a significant role in the social-emotional development of students: it increases emotional intelligence, strengthens self-awareness and self-regulation skills, and supports collaboration and the constructive resolution of conflicts. The role of pedagogical training programs in fostering empathy is particularly emphasized. Skills such as active listening, reflective approaches, and emotional regulation form the foundation of empathetic teaching. In conclusion, empathy is considered an indispensable pedagogical component

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

that enhances the effectiveness of education, creates a healthy classroom atmosphere, and contributes to students' emotional as well as academic development.

Keywords: *empathy, student-teacher relationship, emotional intelligence, inclusive education, motivation, attention and memory, academic achievement, education system, learning process, active listening, humanistic pedagogy, educational psychology*

Giriş

Hər bir insanın inkişafı idrak, fiziki-motor, emosional və sosial aspektlərdən asılıdır. Bu cəhətlər bir-birilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan şəkildə fəaliyyət göstərir. Buna görə bu sahələrdən birində baş verən dəyişikliklər digər sahələrə də birbaşa təsir edir və onlardan təsirlənir (Altavilla, 2015). Təhsil mühitində tələbələrin öyrənməsi üçün hər bir şeyi təmin edir. Yəni fərdi olaraq tələbələrin inkişafı və hər kəs üçün maksimum akademik uğurun təmin edilməsi onlar üçün başlıca məqsəddir. Daxilində perspektiv müəllimlərin tətbiq oluna biləcəyi təhsil mühiti, əlaqəli və ünsiyyət üsulları barədə düşünmələri vacibdir (D'Elia et al, 2018). Nəzərə alsaq ki, çevik və empatiyalı yanaşma üsulu əlverişli rifah mühiti yaradır (Tiziana et al, 2017). Belə bir mühitin yaradılması həm olduqca stimullaşdırıcı, həmdə tələbələrin psixoloji cəhətdən rahat hiss etmələri üçün vacibdir. Bu yanaşma yetəri qədər müsbətdir, çünki hər təhsil mühitində potensiallı tələbələrlə yanaşı, potensial cəhətdən zəif olan tələbələr də vardır və onlara nəyi necə öyrənəcəyi barədə istiqamətləndirmək hər bir müəllimin vəzifəsidir. Ümumiyyətlə təhsil həm fiziki, həm zehni, həm də əxlaqi cəhətdən inkişaf etdirən bir fəaliyyət olaraq bilinir. Formasiya, əslində, insanın öz potensial bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi və ya yeni biliklər əldə etdiyi bir öyrənmə prosesi kimi başa düşülür. Bu proses, mühitlə təmas qurmaq, sosial və mədəni fəaliyyətlərdə iştirak etmək, eləcə də ailə, məktəb, müxtəlif qruplar və təşkilatların dəstəyi ilə formalaşır (Farinelli, 2005). Motor öyrənmə isə – idrakla, münasibətlərlə, emosiyalarla və ünsiyyətlə bağlı öyrənmə növləri kimi – insanın həyatı yaşayaraq bilik qazanmasını təşviq edir (Dewey, 1949). Bu inkişaf fiziki fəaliyyət vasitəsilə (Izzo və b., 2020; Di Domenico və b., 2019; D'Isanto, 2016), həmçinin, sosial mühitdə və qrup daxilində yaranan rəqabət və qarşılıqlı təsirlərlə mümkün olur (Carraro, Lanza, 2009). Uşaqların həyatının ilk aylarından etibarən tərbiyə münasibətinin koqnitiv, kommunikativ və sosial-emosional bacarıqların formalaşmasında əhəmiyyəti vurğulanır. Bu bacarıq uşaqlara öz maksimal öyrənmə potensialını ifadə etməyə imkan verir (D'Elia, 2018). Affektivlik, motivasiya və öyrənmə arasında sıx bir əlaqə mövcuddur (Altavilla et al., 2015), çünki affektiv dəyişənlər məktəb mühitində baş verən bilik proseslərinə, başa düşmə və sosiallaşmaya əhəmiyyətli təsir göstərir (Bloom, 1979). Həqiqətən də, nevroelm sahəsində aparılan tədqiqatlar öyrənmə proseslərində emosiyaların əsas rolunu da vurğulamışdır (Immordino-Yang, 2017). Pedaqoji baxımdan bu, mühüm nəticələrə malikdir, çünki əgər bilik emosiyalardan məhrum olarsa, onu konkret təcrübələrdə effektiv şəkildə tətbiq etmək mümkün deyil (D'Elia et al., 2019). Mənfi emosiyalar diqqət, tənqidi və analitik düşüncədə çatışmazlıq yaradır; müsbət emosiyalar isə öyrənməyə müsbət təsir göstərir, diqqəti artırır və yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirir (Seligman, 2007). Uğur və ya məktəbi uğursuz bitirmə, qorxu, özünə dəyər verməmək və qeyri-müəyyənlik problemləri erkən öyrənmə təcrübələrindən asılıdır və müəllim tərəfindən mütləq nəzərə alınmalıdır. Müəllimin əsas vəzifəsi öyrənmə üçün əlverişli mühit yaratmaqdır. (D'Isanto, 2019). Müxtəlif pedaqoji məqsədlərə çatmaq üçün daha uyğun strategiyaların seçilməsi və tətbiqi həmişə yardım və təşviq münasibətləri çərçivəsində baş verir (Boffo, 2007).

Tədqiqat

Tədqiqat nəzəri və arqumentativ xarakter daşıyır və dərs-öyrənmə fəaliyyətinin təhsil və peşə hazırlığı baxımından əsas və ümumi aspektlərini, eləcə də öyrənmə proseslərinin və təhsil münasibətlərində empatiyanın əhəmiyyətini vurğulayır. Yanaşma sənədli tədqiqatlar və psixo-pedaqoji təhsil prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil prosesindəki elmi ideyanın mürəkkəbliyini ümumiləşdirməyə yönəlib. Empatiya pedaqogikada yalnız emosional cəhətdən deyil, eyni zamanda müəllimin idrak prosesinə təsir edən sosial-psxioloji bacarıqdır. Daniel Goleman (1995) empatiyanı emosional intellektin mərkəzi kimi komponenti kimi izah edir və bildirir ki, sosial münasibətlərin

sağlamlığı elə empatiyadan asılır. Davis (1994) empatiyanı üç hissəyə ayırd edirdi. Birinci koqnitiv terapiyadır. Koqnitiv terapiya qarşındakı insanın düşüncə tərzini onun həyata yanaşma tərzini anlamaqdan ibarətdir. İkincisi emosional empatiyadır. Burada isə qarşı tərəfin hisslərini paylaşmaqdan bəhs edilir. Nəhayət, sonuncu isə mərhəmətli empatiyadan danışa bilərik. Bu empatiyanın elə bir növüdür ki, hissləri davranışa çevirərək dəstək göstərməkdən ibarətdir. Bu üç amil pedaqoji fəaliyyət üçün vacibdir. Müəllim tələbinin emosional vəziyyətini bildikdə dərs metodlarını daha uyğun şəkildə təşkil edir, tələbələr arasında fərqləri nəzərə alır və differensial-laşmış öyrənmə tətbiq edir. Pozitiv sinif atmosferi şagirdlərin öyrınmə prosesinə təsir edən ən vacib nüanslardan biridir. Cornelius-White (2007) qeyd edir ki, müəllimin empatiyalı yanaşması tələbələr arasında rahat, hörmət və qarşılıqlı anlayışlı mühit yaradır. Cooper (2011) göstərir ki, empatiyalı mühitdə tələbələr arasında sərgüzəştlilik artır, stress və narahatçılıq problemləri azalır, tələbələrin dərs prosesində aktivliyi artır.

UNESCO (2020) empatiyanı inkluziv təhsilin vacib komponenti kimi göstərir, buna səbəb müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlərin sosial adaptasiyası məhz empatiyaya əsaslanan yanaşma ilə mümkün olur. Tədqiqatlar göstərir ki, empatiya tələbələrin psixoloji sağlamlığının inkişafına, özünənəzarət və özünəgüvən bacarıqlarının formalaşmasına, həmçinin, sosial münasibətlərin daha da yaxşı qurulmasına xidmət edir (İmmordino-Yang, 2016). Hattie (2019) öz apardığı araşdırma-larında tələbə-müəllim münasibətlərinin akademik uğurlara təsirinin olduqca yüksək olduğunu dəqiqləşdirib. Əlbəttə, bu münasibətin əsasını qarşılıqlı empatiya təşkil edir. Jennigs (2015) bildirir ki, empatiyalı müəllim auditoriyada gərgin havanı aradan qaldırır, tələbələrə emosional cəhətdən pozitiv enerji ötürür və öyrənmə prosesinə hazır durum yaradır. Wentsel (2019) müəllimlərin empatiya bacarıqlarının daha da yaxşılaşdırılması üçün xüsusi öyrənmə proqramlarının mühüm-lüyünü izah edir. Bu proqramlar hər zaman bacarıqların təkmilləşməsini məqsəd qoyur. Buraya *aktiv dinləmə, reflektiv pedaqogika, şagirdin düşüncə tərzinin dərk edilməsi, emosional tənzimləmə* daxildir. OECD (2019) göstərir ki, gələcəyin təhsil prosesi müəllimlərin sosial, eyni zamanda emosional bacarıqlarının, xüsusilə empatiyanın inkişafı üzərində qurulmalıdır. Empatiya təkcə psixoloji mühitə deyil, habelə, akademik nailiyyətlərə də təsir göstərir. Battistich, Solomon (1997) empatik münasibətlərin şagirdin təhsilə bağlılığını artırdığını və dərsə davamiyyətin artdığını göstərmişdir. Aspy (1972) empatiyanın şagird nailiyyətləri ilə çox güclü müsbət əlaqədə olduğunu sübut etmişdir. Ümumilikdə tədqiqatlar göstərir ki, empatiya vasitəsilə tələbənin elmə marağını artırır, tələbə-müəllim münasibəti möhkəmlənir, özünəgüvən və özünütənzimləmə inkişaf edir və akademik uğurlarda artım müşahidə edilir. Ədəbiyyata dair apardığımız icmal göstərir ki, empatiya anlayışları və ya tərifləri ilə əlaqəli ən azı beş fərqli mövzu mövcuddur və bunlar əsasən təhsil tədqiqatçıları tərəfindən işlənmişdir; bunlar (Coplan, 2011) belədir: 1.Tələbənin psixi vəziyyətləri və ya emosiyaları haqqında məlumat əldə etmək və ya özünü başqasının psixi vəziyyətlərinin və ya emosiyalarının subyekti kimi təsəvvür etmək (yəni "koqnitiv" empatiya); 2.Tələbənin əqli vəziyyətləri və ya emosiyalarından təsirlənmə, onları hiss etmə və ya yaşama (yəni "affektiv" empatiya); 3.Empatiyanın müəllimin xarakterinin bir xüsusiyyəti və ya təmayülü kimi olması (təsadüfi olaraq empatik olan hərəkətlərdən fərqli olaraq); 4.Tələbəyə qayğı, narahatçılıq və ya şəfqət göstərmək; 5.Empatiya və şəfqət arasında fərq var, lakin bu fərq anlayış baxımından dərin olmaya da bilər. Bu beş fərqli mövzu bizə empatiya anlayışının nə ilə əhəmiyyət kəsb etdiyini təhsil tədqiqatçıları üçün göstərir. Növbəti bölmədə isə mən empatiyanın niyə təhsil tədqiqatçıları üçün dəyərli hesab edildiyini nəzərdən keçirirəm. Təhsil tədqiqatları sahəsində güclü konsensus mövcuddur ki, empatiya tələbələrin öyrənməsini təşviq etməkdə çox təsirlidir (Meyers et. al., 2019, s. 162); empatik müəllimlərin tələbələrin iştirakını artırdığı (Cardoso et. al., 2011) və özünü tənzimləyən öyrənənləri təşviq etdiyi (Young, 2005) müəyyən edilmişdir. Erkən dövr müəllifl-rindən biri bu fikri belə yekunlaşdırır: Yüksək dərəcədə empatiya bir münasibətdə dəyişiklik və öyrənmə yaratmaqda ən güclü amil ola bilər. Müəllim tələbənin reaksiyasını daxildən başa düşmək bacarığına malik olduqda, təhsil və öyrənmə prosesinin tələbə üçün necə göründüyünü həssaslıqla qavradıqda öyrənmə ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə artır (Rogers, 1969, s. 157-158). Rocers koqnitiv növ empatiyanı təbliğ edən biri kimi qəbul oluna bilər.

Nəticə

Aparılan geniş araşdırmalar göstərir ki, empatiya təhsil prosesinin hər bir mərhələsinə təsir edən çoxşaxəli psixoloji bacarıqdır. Empatiya olmadan nə inklüziv təhsil, nə sağlam sinif atmosferi, nə də yüksək akademik nəticə mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Aspy, D. (1972). *The role of teacher empathy in student outcomes*. Merrill.
2. Battistich, V., Solomon, D. (1997). Caring school communities. *Child Development*, 68(4), 701-716.
3. Cooper, B. (2011). Empathy in education. *Teaching and Teacher Education*, 27(3), 331-339.
4. Cornelius-White, J. (2007). Learner-Centered Teacher-Student Relationships: A Meta-Analysis. *Review of Educational Research*, 77(1), 113-143.
5. Davis, M.H. (1994). *Empathy: A social psychological approach*. Westview Press.
6. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. Bantam Books.
7. Hattie, J. (2009). *Visible Learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. Routledge.
8. Hoffman, M.L. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. Cambridge University Press.
9. Immordino-Yang, M.H. (2016). *Emotions, learning, and the brain: Exploring the educational implications of affective neuroscience*. W.W.Norton.
10. Jennings, P.A. (2015). *Mindfulness for Teachers: Simple Skills for Peace and Productivity in the Classroom*. W.W.Norton.
11. Koca, F. (2016). The Role of Empathy in Education. *Journal of Education and Practice*, 7(35), 125-131.
12. OECD. (2019). *Future of education and skills 2030: OECD learning compass 2030*. OECD Publishing.
13. Rogers, C.R. (1983). *Freedom to Learn for the 80s*. Merrill.
14. UNESCO. (2020). *Social and emotional learning guidelines*. UNESCO Publishing.
15. Wentzel, K.R. (2012). Teacher-student relationships and motivation. *Educational Psychologist*, 47(1), 15-28.

Daxil oldu: 05.09.2025
Qəbul edildi: 11.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/121-124

Elmar Farajov
Azerbaijan State University of Economics
Bachelor
https://orcid.org/0009-0004-1441-9723
elmarfarajov@yahoo.com

The Role of Cognitive Biases in Cryptocurrency Investment Decisions

Abstract

Cryptocurrency markets are highly volatile and speculative, making investor behavior a critical factor in price dynamics. This study examines the role of cognitive biases in shaping investment decisions within the cryptocurrency ecosystem. Investors often rely on heuristics and mental shortcuts, which can lead to systematic errors in judgment, including overconfidence, herd behavior, loss aversion, and confirmation bias. These biases influence portfolio choices, risk perception, and timing of trades, frequently resulting in suboptimal financial outcomes. Understanding the psychological underpinnings of cryptocurrency investment can help investors mitigate bias, improve decision-making, and enhance market efficiency. The research also highlights the importance of educational interventions, structured decision frameworks, and analytical tools in counteracting the effects of cognitive biases.

Keywords: *cognitive biases, cryptocurrency investment, investor behavior, decision-making, overconfidence, herd behavior, loss aversion, confirmation bias, behavioral finance, market psychology*

Elmar Fərəcov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bakalavr
https://orcid.org/0009-0004-1441-9723
elmarfarajov@yahoo.com

Koqnitiv səhv anlayışların kriptovalyuta investisiya qərarlarında rolu

Xülasə

Kriptovalyuta bazarları yüksək volatilliyaya və spekulyativ xarakterə malikdir, bu da investor davranışını qiymət dəyişkənliyində mühüm amil edir. Bu tədqiqat kriptovalyuta ekosistemində investisiya qərarlarının formalaşmasında kognitiv səhv anlayışların rolunu araşdırır. İnvestorlar tez-tez heurstikaya və zehni qısa yollarla qərar verirlər ki, bu da həddindən artıq özünəinam, qrup davranışı, itki qorxusu və təsdiqləmə səhvi kimi sistemli qiymətləndirmə xətalarına gətirib çıxara bilər. Bu səhv anlayışlar portfel seçimlərinə, risk qavrayışına və əməliyyat vaxtlamasına təsir göstərir və tez-tez suboptimal maliyyə nəticələrinə səbəb olur. Kriptovalyuta investisiyasının psixoloji əsaslarını anlamaq investorların səhvləri azaltmasına, qərar qəbul etmə prosesini yaxşılaşdırmasına və bazar səmərəliliyini artırmasına kömək edə bilər. Tədqiqat koqnitiv səhv anlayışların təsirini azaltmaq üçün təhsil müdaxilələrinin, strukturlaşdırılmış qərar çərçivələrinin və analitik alətlərin əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *koqnitiv səhv anlayışlar, kriptovalyuta investisiyası, investor davranışı, qərar qəbulu, həddindən artıq özünəinam, qrup davranışı, itki qorxusu, təsdiqləmə səhvi, davranış maliyyəsi, bazar psixologiyası*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Introduction

The rapid growth of cryptocurrency markets has transformed the landscape of modern finance, offering unprecedented opportunities for profit as well as heightened risks due to extreme volatility and speculative behavior. Unlike traditional financial markets, cryptocurrencies operate in largely unregulated and decentralized environments, which amplify uncertainty and challenge conventional investment models. In this context, understanding the behavioral factors that influence investor decision-making has become increasingly important (Thaler, 2015).

Cognitive biases – systematic patterns of deviation from rational judgment – play a critical role in shaping investor behavior. Investors often rely on mental shortcuts, or heuristics, when processing complex and uncertain information, which can lead to consistent errors in judgment. Common biases such as overconfidence, herd behavior, loss aversion, and confirmation bias can significantly affect portfolio allocation, timing of trades, and risk perception. These biases not only influence individual investment outcomes but also contribute to broader market phenomena, including price bubbles, crashes, and increased volatility. The study of cognitive biases in cryptocurrency investments is particularly relevant because the market is characterized by high information asymmetry, rapid technological innovation, and susceptibility to social influence through digital platforms. Behavioral finance research suggests that understanding psychological underpinnings can help investors identify their own biases, implement corrective strategies, and make more informed decisions. Moreover, insights into investor behavior can assist regulators, platform designers, and financial educators in creating tools and interventions that enhance market efficiency and protect participants from avoidable losses (Shefrin, 2002; Shefrin, 2007; Smith, Torres, Mitchell, Greene, 2023).

This paper examines the role of cognitive biases in cryptocurrency investment decisions, highlighting how these psychological factors affect decision-making processes, investment strategies, and financial outcomes. By exploring the interaction between human psychology and market behavior, the research aims to provide a clearer understanding of the challenges and opportunities inherent in cryptocurrency investment (Roberts, Nguyen, 2025; Yıldırım, Kaya, 2025).

In addition to examining individual decision-making, this study also explores how cognitive biases collectively influence cryptocurrency market trends. Unlike traditional markets, the cryptocurrency ecosystem is heavily driven by investor sentiment, which is shaped by social networks, media coverage, and online communities. As a result, the prevalence of herd behavior and overconfidence can create self-reinforcing cycles of rapid price increases and sudden crashes. Understanding these behavioral patterns is essential for predicting market dynamics and developing strategies to mitigate extreme volatility.

The study also addresses the role of experience and knowledge in moderating the effects of cognitive biases. While seasoned investors may develop heuristics that improve decision efficiency, less experienced participants are often more susceptible to emotional reactions and cognitive shortcuts that lead to suboptimal investment outcomes. By identifying which biases are most influential and under what conditions, the research provides actionable insights for both novice and experienced investors (Johnson, Lee, 2025).

Moreover, this research contributes to the growing field of behavioral finance by applying its principles to the emerging and relatively under-researched domain of cryptocurrency (Chen, Zhou, 2017).

Unlike traditional assets, cryptocurrencies present unique challenges due to their digital nature, high volatility, and lack of intrinsic value anchors. Investigating cognitive biases in this context not only sheds light on individual investment behavior but also informs broader market regulation, risk management practices, and financial education initiatives. Overall, the study aims to provide a comprehensive framework for understanding how psychological factors shape cryptocurrency investment decisions (Williams, Brown, 2025).

By integrating behavioral finance theory with empirical evidence from market participants, it seeks to enhance decision-making processes, promote more rational investment strategies, and improve market stability in the rapidly evolving cryptocurrency landscape.

Research

This study employs a mixed-methods approach to examine the influence of cognitive biases on cryptocurrency investment decisions. Quantitative data were collected through surveys targeting retail and institutional cryptocurrency investors, focusing on their investment patterns, risk tolerance, and decision-making processes. The survey included questions designed to identify common cognitive biases, such as overconfidence, herd behavior, loss aversion, and confirmation bias.

In addition to surveys, qualitative data were gathered through semi-structured interviews with selected investors to gain deeper insights into their thought processes, motivations, and strategies when making cryptocurrency investments. This combination of quantitative and qualitative data allows for a comprehensive analysis of both observable behaviors and the psychological factors underlying investment decisions.

Data analysis involved statistical methods to identify correlations between specific cognitive biases and investment outcomes, as well as thematic analysis of interview responses to highlight patterns and recurring decision-making heuristics. The study also incorporated a review of existing literature on behavioral finance and cryptocurrency markets to contextualize the findings and compare them with previous research.

Additionally, the methodological framework of the study was designed to ensure both depth and rigor. Quantitative data were processed using multivariate regression models to examine not only simple correlations but also the predictive strength of various cognitive biases on investment performance across different market conditions. This approach allowed the study to assess whether biases such as overconfidence, loss aversion, herd behavior, and confirmation bias had varying impacts during periods of market volatility compared to more stable phases.

On the qualitative side, interview transcripts were coded using an inductive approach, ensuring that emerging themes were grounded in participant perspectives rather than predefined categories. The thematic clusters identified – such as emotional triggers, reliance on social media signals, trust in algorithmic platforms, and perceived risk tolerance – provided valuable insights into the psychological mechanisms shaping investor behavior. These qualitative findings complemented the statistical results by offering richer explanations for observed patterns (Williams, Brown, 2025; Khan, Ahmed, 2024; Li, Wang, 2024; Li, Zang, 2017).

The integration of mixed-methods analysis significantly strengthened the study's validity. By triangulating quantitative findings, qualitative insights, and existing academic literature, the research was able to develop a more holistic understanding of behavioral drivers in cryptocurrency investment. This comparative approach also highlighted areas where current investor behavior diverges from traditional financial theories, particularly in environments characterized by high uncertainty, rapid technological change, and limited regulatory oversight.

Conclusion

Cognitive biases significantly shape investor behavior in the cryptocurrency market, which is characterized by high volatility, uncertainty, and speculative trading. This study demonstrates that biases such as overconfidence, herd behavior, loss aversion, and confirmation bias can strongly influence investment decisions, affecting portfolio choices, timing of trades, and risk assessment. These biases often lead investors to deviate from rational decision-making, resulting in suboptimal financial outcomes, excessive risk-taking, and contributing to market phenomena such as rapid price surges and sudden crashes (Sattar, Toseef, Sattar, 2020; Kumar, Sharma, 2023).

The findings underscore the importance of understanding the psychological foundations of investor behavior. By recognizing the influence of cognitive biases, investors can develop strategies to mitigate their effects, including structured decision-making frameworks, analytical tools, and

reflective investment practices. Moreover, educational interventions and awareness programs can equip investors with the knowledge to identify common cognitive errors and make more disciplined and informed decisions.

The study also highlights the broader implications for market stability and efficiency. Since cryptocurrency markets are largely driven by sentiment and social influence, collective biases can amplify volatility and create systemic risks. By integrating behavioral insights into regulatory policies, platform design, and risk management strategies, stakeholders can promote a more transparent, stable, and resilient market environment.

Furthermore, understanding cognitive biases enables investors to design strategies that reduce emotional decision-making and improve long-term portfolio performance. Financial platforms and advisory services can leverage these insights to offer tools that alert investors to potential bias-driven errors. Educational programs that emphasize behavioral awareness can empower both novice and experienced investors to make more rational choices. Regulators can also benefit from these findings by developing policies that enhance market transparency and protect investors from systematic psychological pitfalls. Ultimately, incorporating behavioral finance principles into cryptocurrency investing promotes not only individual success but also the overall stability and maturity of the emerging digital asset market.

References

1. Chen, L., Zhou, Q. (2017). *Asymmetric return rates and wealth distribution influenced by the introduction of technical analysis into a behavioral agent-based model.*
2. Johnson, K., Lee, S. (2025). *Cognitive biases at play? Insights from a Bayesian game framework.*
3. Khan, A., Ahmed, S. (2024). Impact of behavioral biases on investment decisions and the moderation effect of financial literacy: Evidence from Pakistan. *Journal of Behavioral and Experimental Finance,* 34, 100750.
4. Kumar, P., Sharma, R. (2023). Behavioral finance: Understanding investor behavior and market anomalies. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal,* 27(5), 1-15.
5. Li, J., Wang, H. (2024). Behavioral risk management in investment strategies: Analyzing investor psychology. *Finance Research Letters,* 51, 103512.
6. Li, X., Zhang, Y. (2017). *Tales of emotion and stock in China: Volatility, causality and prediction.*
7. Roberts, T., Nguyen, P. (2025). Trading psychology under pressure: Cognitive bias evolution in a simulated bear market. *International Journal of Financial Behavioral Studies,* 12(2), 55-70.
8. Shefrin, H. (2007). *Behavioral Corporate Finance*. McGraw-Hill.
9. Shefrin, H. (2002). *Beyond Greed and Fear: Understanding Behavioral Finance and the Psychology of Investing*. Oxford University Press.
10. Sattar, M.A., Toseef, M., Sattar, M.F. (2020). Behavioral Finance Biases in Investment Decision Making. *International Journal of Accounting and Financial Reporting,* 10(2), 45-63.
11. Smith, S., Torres, P., Mitchell, J., Greene, R. (2023). Behavioral Finance and Investment Decisions. *International Journal of Management Studies,* 15(1), 101-120.
12. Thaler, R.H. (2015). *Misbehaving: The making of behavioral economics*. W. W. Norton & Company.
13. Yıldırım, M., Kaya, F. (2025). The effects of behavioral biases on investment decisions: The stock exchange Istanbul sample. *Journal of Economic Studies,* 52(3), 412-430.
14. Williams, D., Brown, J. (2025). Behavioral finance and investor psychology: Examining the role of cognitive biases in stock market fluctuations. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal,* 29(2), 1-18.

Received: 04.09.2025
Approved: 11.12.2025

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/125-130

Zeynəb Novruzova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
https://orcid.org/0000-0001-6185-792X
zeynab.novruzova@azmiu.edu.az

Xəzər dənizinin külək və dalğa rejiminin təhlili

Xülasə

Dünyanın ən böyük qapalı daxili su hövzəsi olan Xəzər dənizi, hidrodinamik proseslərində mühüm rol oynayan mürəkkəb külək və dalğa rejimlərinə malikdir. Küləklə idarə olunan dalğalar sahil dinamikasına, çöküntü daşınmasına, dəniz infrastrukturunun sabitliyinə və ekoloji şəraitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xəzər dənizi üzərindəki külək modellərinin məkan və zaman dəyişkənliyi regional atmosfer dövranı, mövsümi iqlim amilləri və hövzənin uzanan həndəsəsi ilə idarə olunur və nəticədə şimal, orta və cənub alt hövzələrində fərqli dalğa xüsusiyyətləri yaranır. Bu tədqiqatda dominant külək istiqamətlərini, dalğa hündürlüklərini və mövsümi dəyişkənliyi müəyyən etmək üçün meteoroloji və okeanoqrafik məlumatlardan istifadə edərək Xəzər dənizinin külək və dalğa rejimləri təhlil edilir. Dalğaların inkişafına uzunluq, su dərinliyi və batimetrik şəraitin təsirinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, iqlim dəyişikliyi, səth küləyi, dalğa rejimi, hidrodinamik proseslər*

Zeynab Novruzova
Azerbaijan University of Architecture and Construction
https://orcid.org/0000-0001-6185-792X
zeynab.novruzova@azmiu.edu.az

Analysis of the Wind and Wave Regime of the Caspian Sea

Abstract

The Caspian Sea, the world's largest enclosed inland water body, is characterized by complex wind and wave regimes that play a significant role in its hydrodynamic processes. Wind-driven waves significantly influence coastal dynamics, sediment transport, the stability of offshore infrastructure, and environmental conditions. Spatial and temporal variability of wind regimes over the Caspian Sea is determined by regional atmospheric circulation, seasonal climatic factors, and the elongated geometry of the basin, resulting in different wave characteristics in the northern, central, and southern sub-basins. This study analyzes the wind and wave regimes of the Caspian Sea using meteorological and oceanographic data to determine prevailing wind directions, wave heights, and seasonal variability. Particular attention is given to the influence of longitude, water depth, and bathymetric conditions on wave development.

Keywords: *Caspian Sea, climate change, surface wind, wave regime, hydrodynamic processes*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 12 / 125-130 ISSN: 3104-4670
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 12 / 125-130 e-ISSN: 2789-6919

Giriş

Xəzər dənizi şimaldan mülayim, cənubdan isə subtropik iqlim qurşaqlarında yerləşən qapalı su hövzəsidir. Dəniz və quru səthləri arasında temperatur fərqləri yerli əhəmiyyətli küləkləri yaradır. Dalğanın hündürlüyünə təsir edən amillər əsasən aşağıdakılardır:

Küləyin sürəti, küləyin əsmə müddəti, küləyin əsdiyi məsafə, suyun dərinliyi. İqlim və relyefdən asılı olaraq külək rejiminə təsir edən iki əsas amil mövcuddur;

1. Böyük Qafqaz və Orta Asiyadan əsən küləklər;
2. Qərb və cənub-qərbdən axan hava kütlələrinin Xəzər üzərində paylanması.

Tədqiqat

Mövsümü olaraq qışda yer üzərində soyumuş hava kütlələri nisbətən isti dəniz hava kütlələri ilə mübadilə edir və bu da küləyin intensivliyini artırır. Mövsümü olaraq ələ aldıqda noyabr - mart ayları arasında şimal-şərq və şərq (Sibir antisiklonları) külələri əsir, küləyin orta sürəti 8-12 m/s, maksimum sürəti isə 20-25 m/s təşkil edir (Safarov və başqaları, 2018). Bu zaman dalğaların hündürlüyü 4-6 m təşkil edir (Şəkil 1). Oktyabr-aprel aylarında İran yaylasından qərb və cənub-qərb küləkləri isti-quru hava axınları gətirir. Bu zaman 5-8 m/s sürətlə əsən külək 1-3 m arası dalğaları əmələ gətirir.

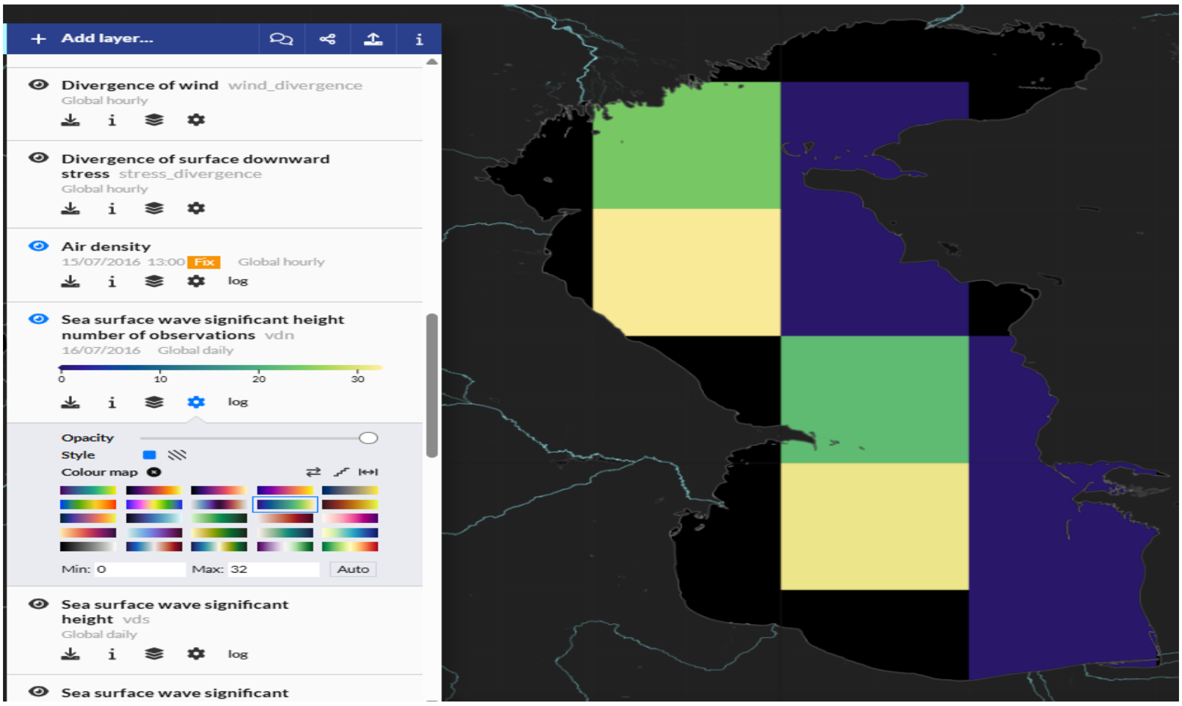

Şəkil 1. Dəniz səthində dalğa hündürlüklərinin lokal xarakterizəsi

Şimali Xəzərdə orta dərinliyin 5m olması əsən küləklərin xüsusi ilə qışda dəniz səthindəki buzları qıraraq kəsilmələr ilə yayılır. Orta və cənubi Xəzərdə dərinlik daha yüksəkdir və güclü əsən küləklər dalğaların dərinliyini 10 m-lərə qədər endirir (Safarov və başqaları, 2017). Cənubda Elbrus dağları dalğanın bir istiqamət boyu yayılmasına təsir edir. Burada küləklər daha ekstremal nəticələr yaradır.

Dəniz dibinin hündürlüyü və əsən küləklərin sürəti və intensivliyi Xəzərdə dalğa yaranmasının əsas səbəblərindəndir (Safarov və başqaları, 2018). Bildiyimiz kimi, Xəzər bir çox səbəbdən üç hissəyə bölünür. Əlbəttə, dalğaların hündürlüyü, intensivliyi və yayılma imkanları bu üç Xəzər hövzəsində fərqliliklə izlənir. Şimali Xəzərdə dayazlıq və səthi buz dalğaları tez-tez qırır.

Hövzədə əsən küləklərin sürəti və istiqaməti ilin dövrlərindən asılı olaraq sutkalıq, mövsümlük, illik olaraq dəyişir. Şərq küləkləri əsasən Sibir, Orta Asiya Antisiklonlarının və soyuq Arktik havanın qarışması ilə yaranır. Qərb küləkləri Avropanın cənubundan, Qara dənizdən, Azor maksi-

mumundan (yüksək təzyiq) keçir. Bu qərb küləklərinin orta illik təkrarlanma rejimi 76 gün davam edir. Şərq küləklərinin orta illik təkrarlanma rejimi isə 61 gündən ibarətdir. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, mövsümlə əlaqədar olaraq şimal-qərb küləkləri 43 gün, cənub-qərb küləkləri isə 28 gün təkrarlanır (Gholami və başqaları, 2010). Məlumdur ki, küləyin istiqaməti və sürəti fəsillərdən asılı olaraq dəyişiklik göstərir. Qış aylarında qərb və şimal-qərb küləkləri, yay aylarında isə şərq, qərb, cənub-qərb, şimal-qərb küləklərinin təkrarlanması səciyyəvidir.

Sutka ərzində əsən küləyin sürəti saat 12-20 radələrində daha intensiv, axşam və səhər isə minimum sürətdə əsdiyi izlənmişdir (Mammadov və başqaları, 2009). Tədqiqatlar göstərir ki, il boyu küləksiz günlərin sayı təqribi 44 gün təşkil edir. Mövsüm üzrə küləyin paylanması qeyri-bərabərdir. Noyabr ayında küləksiz günlərin sayı 6 gün təşkil edir. Qərb küləklərinin təkrarlanması 159 gün təşkil edir. Ümumən bu cür təkrarlanan küləklərin tədqiqi göstərmişdir ki, gecə saatlarında qərb küləkləri, 12-19 radələrində isə şərq küləklərinin təkrarlanması üstünlük təşkil edir. Əsasən küləyin davamlılığı 6-60 saat, axım sürəti isə 2-25 m/s arasında dəyişir (Levyant və başqaları, 1994).

Fəsil	Əsas küləklər	Səbəbi
Qış	Şimal, Ş-Şərq (25 m/s-ə kimi)	Sibir antisiklonu, İran siklonu
Payız - Yaz	Qərb, Cənub-Qərb	İran yaylası təsiri, isti hava axınları
Yay	Nisbətən zəif küləklər	Temperatur sabitliyi, dəniz brizləri

Soyuq hava kütlələri Qara dənizdən Xəzər hövzəsinə güclü küləklərlə müşahidə edilir. Güclü küləklərin sayı il ərzində təqribən 26 gün davam edir (Mammadov və başqaları, 2009). Soyuq atmosfer cəbhəsi Qərbi Gürcüstana daxil olarkən şimal-qərbi Xəzərdə atmosfer təzyiqini aşağı düşürür (Chen və başqaları, 2017). Bu zaman soyuq cəbhənin arxasındakı atmosfer təzyiqi sürətlə artaraq barik qradiyenti artırır.

Bəzən anidən və qısa müddət ərzində çıxan şərq küləklərinin sinoptik səbəbi Abşeron yarımadasında aşağı qradientli barik sahənin, şimali Xəzər üzərində üzərində yüksək atmosfer təzyiqinin, Qara dəniz üzərində isə alçaq təzyiq zonalarının olmasıdır. Küləklərin sürəti Xəzər hövzəsində illik 3- 40 m/s arasında dəyişir (Panin və başqaları, 2015). Ən güclü küləklər şimal və şimal-qərb istiqamətində əsir. Küləklərin aktiv olma müddəti bir neçə sutka davam edə bilər. Bir çox hallarda Xəzər dənizi üzərində şimal istiqamətindən ≈ 25 m/s küləklər əsir. Bu zaman Xəzər dənizində dalğaların hündürlüyü 10 m-ə çatır. Burada nəzərə alınmalıdır ki, dənizin dərinliyi artdıqca dalğa hündürlüyü də artır. Bu isə dalğa rejimində də regional fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

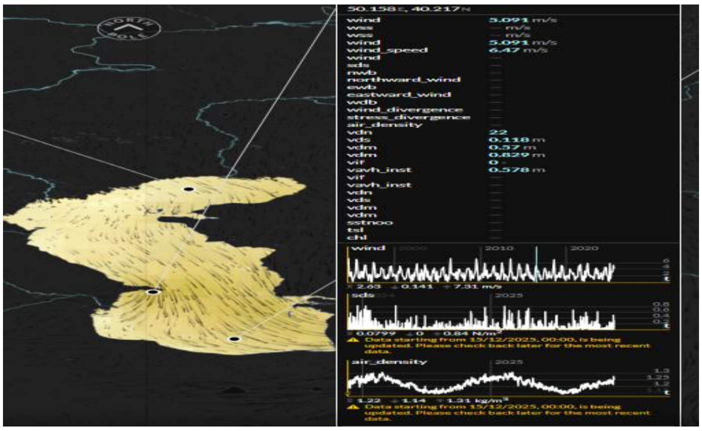

Şəkil 2. Abşeron sahilində küləyin orta aylıq/illik göstəriciləri

Xəzər dənizində müxtəlif sürətlə yerli küləklərin əmələ gəlməsinin əsas səbəbləri hövzənin relyefi, coğrafi yeri, səth örtüyünün isinməsi, dəniz hövzəsinin yeri və oroqrafiyadır. Xəzər dənizində istilik konveksiyası ekosistemin öyrənilməsi üçün çox vacibdir. Bu prosesin öyrənilməsi regional ekoloji tarazlıqda mühüm rol oynayır.

Termal konveksiya temperatur fərqləri nəticəsində maye və qazların şaquli hərəkəti səbəbindən baş verir. Bu, soyudulmuş səth sularının batmasına və isti suların qalxmasına səbəb olur. Termal konveksiya sayəsində soyudulmuş və ağır su hövzənin dərinliklərini oksigenlə doyurur ki, bu da dib ekosisteminə müsbət təsir göstərir. Qışda baş verən konveksiya dərin sularda oksigen səviyyəsinin intensiv saxlanmasına kömək edir. Bu, balıqçılıq üçün vacib amildir. Yayda zəifləyən konveksiya hövzənin dərin təbəqələrində çirkləndirici maddələrin toplanmasına səbəb olur (Lyubushin və başqaları, 2004).

Külək və buxar şəraitinin Xəzər dənizinə digər təsiri atmosfer çöküntüləridir. Atmosfer yağıntıları küləyin daşıdığı və Xəzər dənizində çökən hissəciklərdən ibarətdir. Bu hissəciklər iki mənbədən qaynaqlanır: təbii və antropogen. Təbii mənbələrə Qaraqum və Qızılqum kimi səhralardan gələn toz hissəcikləri, vulkanik kül, bitki tozu və Xəzər dənizi ətrafındakı quraq bölgələrdən daşınan digər aerozollar daxildir. Antropogen mənbələrə sənaye tullantıları, kənd təsərrüfatı pestisidləri və mikroplastikləri, ağır metallar, şəhər tullantıları və s. daxildir. Bunlar Xəzər dənizinin biogen quruluşuna təsir göstərir, məhsuldarlığı azaldır, dəniz suyunun keyfiyyətini pisləşdirir və təbii mühiti təhdid edir.

Xəzər dənizində atmosfer yağıntıları külək modellərindən, mənbələrdən və coğrafi mövqedən (səhralara, çay deltalarına, sənayeyə və şəhərlərə yaxınlıq) asılı olaraq qeyri-bərabər paylanır. Ən çox yağıntı miqdarı Xəzər dənizinin cənub-qərb hissəsindədir. Bu, təbii amillərlə bağlıdır. Bunlara İran yaylasından və Ərəbistan yarımadasından Gilavar küləkləri tərəfindən daşınan toz aerozolları, eləcə də bölgədəki iri sənaye şəhərləri tərəfindən yayılan zəhərli tullantılar (SO_2, NO_2, ağır metallar və s.) daxildir (Matishov və başqaları, 2014). Burada illik atmosfer yağıntısı təxminən 200-400 kq/ha təşkil edir. Şimali Xəzərdə Qazaxıstan və Özbəkistan səhralarından Xəzri küləkləri tərəfindən daşınan toz hissəcikləri atmosfer yağıntılarının əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Burada çökən hissəciklərin miqdarı 150-300 kq/ha təşkil edir (Yaitskaya, 2016). Xəzər hövzəsinin şərq hissəsindəki neft və qaz hasilatı sahələrindən və Türkmənistan səhralarından qalxan toz və aerozol hissəciklərinin orta illik atmosfer yağıntısı 100-250 kq/ha təşkil edir (Yaitskaya, 2015).

Quru yaz və yay küləkləri toz çöküntüsünü artırır və onu daha geniş ərazilərə aparır. Burada ən əhəmiyyətli mənfi cəhət neft və qaz emalı zamanı əmələ gələn karbon hissəciklərinin daha da irəli aparılması və antropogen atmosfer çöküntüsünü artırmasıdır (Berdnikov, 2013). Ümumilikdə, küləyin Xəzər dənizinə həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərdiyini demək olar. Tədqiq edilməli, öyrənilməli, azaldılmalı və zəruri hallarda dayandırılmalı olan bu mənfi cəhətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Sahil eroziyası – dənizdə 8-10 metr hündürlüyə çatan dalğalar sahil eroziyasına və torpaq eroziyasına səbəb olur. Hər il Azərbaycanın Xəzər dənizinin bəzi sahil ərazilərində təxminən 1-3 metr sahil eroziyası müşahidə olunur.
- Hövzənin şərq və şimal-şərq bölgələrindəki quraq ərazilərdən güclü küləklərin daşıdığı duz və toz hissəcikləri kənd təsərrüfatı üçün yararlı münbit torpaqları azaldır, küləyin daşıdığı duzlu su və toz isə torpağın şoranlaşmasına, bitki örtüyünün zəifləməsinə və əkin sahələrinin məhv olmasına səbəb olur.
- Güclü küləklərin yaratdığı dalğalar neft platformalarına və boru kəmərlərinə maddi ziyan vurur. Güclü küləklər zamanı Azəri-Çıraq-Günəşli kimi platformalarda işlər dayandırılır və bu da əhəmiyyətli maddi ziyana səbəb olur. Lakin külək neft məhsullarını sahil zonasına daşıyaraq sahil mühitinə də zərər verir.
- Xüsusilə Xəzər dənizinin şimal hissəsində güclü küləklər dayaz suların və kürütökmə yerlərinin eroziyasına səbəb olur. Eyni zamanda, güclü küləklər dəniz suyunun uzun müddət bulanıqlaşmasına səbəb olur ki, bu da suya çatan günəş işığının miqdarını azaldır və fotosintez prosesini ləngidir, bentik ekosferə mənfi təsir göstərir.

- Küləyin turizmə və infrastruktura vurduğu ziyan sahil çimərliklərinin daralmasında özünü göstərir. Bu dalğa eroziyası Azərbaycan sahillərindəki Novxanı və Şüvəlan kimi turizm zonalarında azalmalara və itkilərə səbəb olub.

Bu mənfi təsirlər ətraf mühit, iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün düzgün idarəetmə və çoxsektorlu strategiyalar, ətraf mühitin bərpası planları və infrastrukturun uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Xüsusilə sahil ərazilərində baş verən zərərin müvəqqəti və daimi nəticələri var. Küləyin təbii bir fenomen olduğunu nəzərə alsaq, onunla birlikdə yaşamaq və təsirini azaltmaq qabiliyyəti sahil ölkələri üçün əsas şərtlərdən biridir. Aşağıda bir neçə müvəqqəti və daimi həlli nəzərdən keçirək:

- Sahil ərazilərinin yaşıllaşdırılması və təbii maneə kimi güclü kök sistemlərinə malik bitki örtüyünün yaradılması eroziyadan qorunmanın ilk addımı hesab edilə bilər.
- Səhralarda və neft emalı platformalarında toz, duz hissəcikləri və neft məhsullarının ötürülməsinin qarşısını almaq üçün ağıllı eko-texnologiyalardan istifadə edilməlidir.
- İqlim risklərini nəzərə alaraq sahil ərazilərində böyük şəhərlərin, limanların və infrastrukturun planlaşdırılması.
- Təhlükəli hava və dalğa hadisələri barədə xəbərdarlıq üçün real vaxt rejimində meteoroloji məlumat proqnozlarının və informasiya sistemlərinin yaradılması.
- Dalğa və külək enerjisini azaltmaq üçün süni strukturların, riflərin və qum təpələrinin yaradılması.

Nəticə

Xəzər dənizi hövzəsində külək modellərini, yağıntıları, dalğa sürətlərini və mövsümi paylanmanı idarə etmək, eləcə də bu təbii hadisələrin səbəb ola biləcəyi fəlakətlərin qarşısını almaq elmi və texniki tədqiqatlar, mühəndislik həlləri, statistik və analitik məlumatlar, beynəlxalq əməkdaşlıq, monitorinq və proqnozlaşdırma yolu ilə mümkündür. Xəzər dənizi hövzəsində rifah və davamlı inkişaf şəraitində yaşamaq mümkündür. Bunun üçün elmi innovasiya, ekoloji tarazlığa və beynəlxalq əməkdaşlığa hörmət, proaktiv risklərin idarə edilməsi və məntiqi siyasi və iqtisadi idarəetmə tələb olunur. Yalnız belə bir idarəetmə modeli ilə dəniz ekosistemləri təkcə regionda deyil, həm də qlobal səviyyədə idarə oluna bilər. Nəticələr göstərir ki, xüsusilə hövzənin şimal və mərkəzi hissələrində daha güclü və daha davamlı külək hadisələri daha yüksək dalğa enerjisi yaradır və sahil eroziyası və hidrodinamik təhlükələr potensialını artırır. Nəticələr, xüsusən də davam edən iqlim dəyişkənliyi şəraitində Xəzər dənizində külək və dalğa şəraitinin davamlı monitorinqinin və inteqrasiya olunmuş təhlilinin vacibliyini vurğulayır. Bu tədqiqat regional dəniz dinamikasının daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verir və sahil idarəçiliyi, risklərin qiymətləndirilməsi və dəniz və sahil zonalarının davamlı inkişafı üçün elmi əsas təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Berdnikov, S., Yaitskaya, N., Lychagina, Yu. (2013). The study of ice conditions of the Caspian Sea using satellite monitoring data (2008-2011). *Proceedings of the Fourth International Conference on Environmental Management, Engineering, Planning and Economics (CEMEPE 2013) and SECOTOX Conference*. Grafima Publications, 855-859.
2. Chen, J.L., Pekker, T., Wilson, C.R., Tapley, B.D., Kostianoy, A.G., Cretaux, J.-F., Safarov, E.S. (2017). Long-term Caspian Sea level change. *Geophys. Res. Lett*., 44.
3. Gholami, M., Ahmadi, F.G., Ghader, S. (2011). Role of sea surface temperature anomaly (SSTA) of the Caspian Sea on rainfall variations in the southern coastal region. *Proceedings of the International scientific conference «Climate and water balance changes in the Caspian region»*. Astrakhan. Russian Federation, 19-20 October 2010, 168-173.
4. Levyant, S., Rabinovich, B., Rabinovich, A. (1994). Computation of seiche oscillations in seas of arbitrary configuration (exemplified by the Caspian Sea). *Okeanologiya (Engl. Transl.)*, 33(5), 588-598.

5. Lyubushin, V.F. Pisarenko, M.V. Bolgov, M.V. Rodkin, Rukavishnikova, T.A. (2004). Synchronous variations in the Caspian Sea level from coastal observations in 1977-1991. *Izv. Atmos. Ocean. Phys*., 40, 737-746.
6. Matishov, G.G., Berdnikov, S.V., Zhichkin, A.P., Makarevich, P.R., Dzhenyuk, S.L., Kulygin, V.V., et al. (2014). *Atlas of Climate Change in Large Marine Ecosystems of the Northern Hemisphere (1878-2013). Region 1. Eastern Arctic Seas. Region 2. Black, Azov, and Caspian Seas*. Publishing House of the Southern Scientific Center of the Russian Academy of Sciences.
7. Mammadov, R.M., Safarov, S.H., Safarov, E.S. (2009). Current changes of the atmospheric precipitation regime on the territory of Azerbaijan. *Geography and Natural Resources. Elsevier*, 30 (4), 403-407.
8. Makhmudov, R.N. (2015). *Analiz gidrometeorologicheskogo sostoyaniya v Azerbaidzhane*. Elm.
9. Panin, G.R., Vyruchal'kina, T.YU., Solomonova, I.V. (2015). Vozdeistvie Severnoi Atlantiki na gidrologicheskii rezhim Basseina Kaspiiskogo morya. Vodnye resursy, 42(4), 442-452.
10. Safarov, S.H., Huseynov, J.S., Ibrahimova, I.V., Safarov, E.S. (2018). The main features of temperature changes, occurring over the territory of Caspian Sea in Azerbaijan. *Understanding the problems of inland waters: Case study for the Caspian basin (upcb),* 100-105.
11. Safarov, S.H., Nasibli, A.A., Huseynov, J.S., İbrahimova, İ.V. (2017). Influence of Climate Warming on Hail Events in the Western Part of Azerbaijan. *Proceedings of International Scientific Conference on Sustainable Development Goals 24–25 November 2017*, Baku, Azerbaijan, 83-89.
12. Yaitskaya, N.A. (2015). *Study of Extreme Manifestations of the Hydrological Regime of the Caspian Sea: Reanalysis and Forecast. Sustainable Development of Specially Protected Natural Areas. Vol. 2. Sochi: State Budgetary Institution of the Krasnodar Territory "Natural Ornithological Park in the Imeretinskaya Lowland"*. Donizdat.
13. Yaitskaya, N.A. (2016). *Digital model of the Caspian Sea bottom relief. Ecology. Economics. Geoinformation technologies and space monitoring*. Publishing house of the Southern Scientific Center of the Russian Academy of Sciences.

Daxil oldu: 03.09.2025
Qəbul edildi: 14.12.2025

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHICAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/131-136

Rafiq İbrahimov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-1093-6369
rafiq.ibrahimov@yahoo.com
Nəzrin Səmədzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0004-2429-758X
nzrnsemedzade@gmail.com

Üfüqi quyuların qazılması zamanı azimutun ölçülməsi cihazlarının tədqiqi

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, üfüqi quyular üçün maqnitometrə əsaslanan qazıma zamanı ölçmə (MWD) sistemi üçoxlu akselerometrlərdən və maqnitometrlərdən istifadə etməklə qazma prosesi zamanı quyudibində inhirafetdirici qurğusunun azimutunu müəyyən edir. Geomaqnit qurgusunun azimutlamaq üçün qazıma məhlulunun istifadəsi zamanı güclü maqnit müdaxiləsinə həssasdır və buna görə də giroskoplu maqnitometrə əsaslanan MWD sistemindən istifadə etdikdə nəzərdə tutulmuş azimutun qiymətləndirilməsi üçün fırlanma norması məhdudlaşdırıcı filtrləmə (RNCF) metodu təklif olununmuşdur.

Məqalədə göstərilmişdir ki, birincisi, çıxışı maqnitometr üçlüyünün tərəfindən müşahidə edilən yeni bir maqnitli dinamik sistemi istənilən geomaqnit vektorunun Koriolis tənliyi əsasında hazırlanması məqsədəuyğun sayılmışdır. İkincisi, qısamüddətli qazıma prosesi zamanı müdaxilə olunmayan geomaqnit vektorun normasının sabit kimi yaxınlaşdırıla biləcəyini nəzərə alaraq, Kalman filtrinə normanın məhdudlaşdırılması proseduru daxil edililmişdir. Giroskop içəridə yerləşən bir giroskopdur və giroskopik effektə görə oxu həmişə ilkin istiqamətə paraleldir, buna görə də faktiki istiqamət ilkin istiqamətdən sapma ilə hesablana bilər. Mobil telefondakı giroskop əslində içərisində ultra kiçik bir giroskop olan çox mürəkkəb bir çipdir. Akselerometr mobil telefonun qəbul etdiyi sürətlənmənin böyüklüyünü və istiqamətini aşkar etmək üçün istifadə olunur. Mobil telefon hərəkətsiz olduqda, o yalnız cazibə qüvvəsinin sürətlənməsinə məruz qalır.

Açar sözlər: *qazıma aləti, qazıma zamanı ölçmə, azimut, qazıma məhlulu, geomaqnit sahə*

Rafiq Ibrahimov
Azerbaijan State Oil and Industry University
PhD in Technical
https://orcid.org/0000-0002-1093-6369
rafiq.ibrahimov@yahoo.com
Nazrin Samadzadeh
Azerbaijan State Oil and Industry University
magistrant
https://orcid.org/0009-0004-2429-758X
nzrnsemedzade@gmail.com

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Study of Azimuth Measurement Devices During Horizontal Well Drilling

Abstract

The article shows that the magnetometer-based measurement while drilling (MWD) system for horizontal wells determines the azimuth of the perturbation device at the bottom of the well during the drilling process using three-axis accelerometers and magnetometers. The geomagnetic device is sensitive to strong magnetic interference when using drilling fluid for azimuthing, and therefore, the rotation rate limiting filtering (RNCF) method is proposed to estimate the intended azimuth when using the gyroscope magnetometer-based MWD system.

The article shows that, first, it is considered appropriate to develop a new magnetic dynamic system whose output is observed by the magnetometer trio based on the Coriolis equation of any geomagnetic vector. Second, considering that the norm of the geomagnetic vector without interference during the short-term drilling process can be approximated as a constant, a norm limiting procedure is included in the Kalman filter.

Keywords: *drilling tool, measurement during drilling, azimuth, drilling fluid, geomagnetic field*

Giriş

Horizontal qazma son zamanlar tərəqqi yolunda irəliləyir. Bu səbəbdən göstərilən metod müəyyən qədər xülasə tarixlə bağlıdır. Yeraltı resursların öyrənilməsi eyni zamanda mədənçilik fəaliyyətində meylli sondajdan keçmiş dövrün son yarısında tətbiq olunmuşdur, amma həmin dövrdə meylli sondaj alətləri əsasən əlçatan yaradılmışdır. Meyilli sondajın neft-qaz sektorunda müasir qazıma metodu şəklində yaranması həmçinin metodun tərəqqi tarixi quyu meyil bucağı ilə istiqamət bucağını hesablayan texnikanın kəşfidən birbaşa asılıdır. Müəyyən edilmiş avadanlıqlar isə müasir dövrün nəticəsidir.

Azərbaycanın neftli-qazlı sahələrində meylli və horizontal qazmada əsas aralıqlarda şaquli bucağını nizamlamaq məqsədilə qazıma kəmərinin aşağı hissəsinin inhirafedicilərindən istifadə olunur. İnhirafetdiricinin ölçüləri və quyudan təyin edilmiş uzaqlıq qazıma zamanı onu əymək məqsədilə verilmiş tapşırıqlardan asılı olaraq məlum üsullar vasitəsilə hesablanıb seçilir. Məlumdur ki, üfüqi istiqamətləndirilmiş quyuların qazılmasında tətbiq edilən profillərin hamısında şaquli hissə vardır. Şaquli hissənin uzunluğu üfüqi quyuların dərinliyindən və şaquldan üfüqi istiqamətdə aralanmasının uzunluğundan asılıdır (Basargin, 2012). Şübhəsiz ki, üfüqi hissənin səmərəli rejmində qazılması ümumiyyətlə quyunun texniki iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir mövzunun aktuallığından xəbər verir.

Tədqiqat

Bəzi neft yataqlarını (sənaye müəssisələrinin, dəmir yolu xətlərinin və yaxud yaşayış məntəqələrinin altında yerləşən) sadə vertikal quyu üzərindən idarə etmək mümkün deyildir. Hidromorfik torpaqların dibində yerləşən neft qatları üçün vertikal qazma isə strukturca çətin və yüksək xərcli məxsusi bünövrə quraşdırılmalıdır. Bu şəraitdə neft-qaz ehtiyatlarını çıxarılması məqsədilə onlara istiqamətli qazma əhəmiyyətli dərəcədə faydalıdır. Problemləri həll etmək üçün bu məqalə giroskopla dəstəklənən maqnitometrə əsaslanan ölçmə MWD sisteminə əsaslanan azimutun qiymətləndirilməsi üçün yeni fırlanma norması məhdudlaşdırıcı filtrləmə metodunu inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır (Baxşəliyev, İbrahimov, Şirəli, Rzazadə, 2000; Suchkov, 2006).

Məsələnin həll üsulları:

Quyudibi Naviqasiya Peyk Sisteminin xidmət quruluşları ilə əlaqədar olaraq, quyuların qazılması prosesi zamanı qazma kəmərinin aşağı hissəsinin istiqamətləndirilməsinin qiymətləndirməsi vasitəsilə qazıma baltasını idarə etmək üçün əsasən maqnitometr əsaslı ölçmə sistemlərindən (MWD) istifadə edilır.

Qazma kəmərinin aşağı hissəsi çərçivəsindəki üçölçülü coğrafi sahə vektorlarının proyeksiyalarını ölçmək üçün akselerometr/maqnitometr qurğularından istifadə etməklə, maqnitometrə

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 12 / 131-136 ISSN: 3104-4670
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 12 / 131-136 e-ISSN: 2789-6919

əsaslanan MWD sistemi, sapma xətasından çəkinərək, qazıma kəmərinin istiqamətləndirilməsini müstəqil olaraq təmin edir. Bu sistem qazıma alətini yüksək dəqiqliklə inhirafetdiriciliyinin təmin edır, çünki akselerometr üçlüyündə yaranmanın meyl/alət əvvəlki bucağından asılı komponentləri, yəni yerin cazibə qüvvəsi xarici müdaxiləsı üçün güclü dözümlüyə malikdir.

Təəssüf ki, qazma avadanlığından (məsələn, metal materiallar, qazıma mayesindəki maqnitli tullantıları) və təsadüfi yerləşən filiz yataqları və digər quyuya düşmüş metal qırıntılarının mənbələrindən yaranan maqnit müdaxiləsi maqnitometr üçlüyünün oxunuşlarının istənilən azimutdan asılı hissəsini, yəni geomaqnit vektoru asanlıqla gizlədə bilər ki, bu da geomaqnit azimutunun ciddi təhrif olunmasına və hətta məqsəd nöqtəsinə çatmaq üçün qazıma işlərinin uğursuz olmasına səbəb ola bilər. Buna görə, azimutun dəqiqliyini artırmaq üçün maqnetometr üçlüyünə maqnit oxunuşları qabaqcadan səmərəli şəkildə əvvəlcədən emal edilməlidir (Khu, Van, 2019). Bildiyimiz kimi qazıma avadanlığında metal hissələr əksəriyyət təşkil edir. Buna görə də maqnit müdaxiləsini zəiflətmək üçün maqnetometr əsaslı MWD sistemi adətən bahalı, qeyri-maqnit qazıma alətində yerləşdirilir. Bu, qazıma aləti metal materiallarından qaynaqlanan maqnit müdaxiləsini effektiv şəkildə aradan qaldırır, lakin qeyri-maqnit qazıma avadanlığından istifadə etdikdə quyunun maya dəyərinin qiyməti artır.

Maqnit müdaxiləsinin proqram təminatı ilə aradan qaldırılması, metal materiallardan qaynaqlanan maqnit müdaxiləsini ləğv etmək üçün alternativ yanaşma təqdim edir və bu həmin materialların riyazi modellərinin xarakteristikası ilə əldə edilir. Qazıma mayesində maqnit qalıqlarına görə maqnit müdaxiləsini azaltmaq üçün qazıma mayesindən metal tozları çıxarmaq üçün güclü maqnitlər və axın yönləndiricilərini birləşdirərək dərinlik maqnitlərinin təkmilləşdirilməsi işi aparılır. Təsadüfi maqnit müdaxiləsi nəticəsində azimutun mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün maqnit və cazibə göstəricilərinin inteqrasiyasını nəzərdə tutan yeni geomaqnit azimut həllini tədqiq etmişdir. İki sabit vektorun skalyar hasilinin istənilən koordinat sistemində sabit olacağını nəzərə alsaq, səhvsiz akselerometr üçlüyünə ilkin şərti əsasında Skalyar emal cipi -əsaslı maqnitometr xətasının hesablanması üsulu ilə skalyar məhsul sabiti təklif edılmişdir. Yuxarıda göstərilən proqram korreksiyası üsulları maqnitometrə əsaslanan MWD sisteminin güclü maqnit müdaxiləsinə zəif toxunulmazlığı səbəbindən daha az şiddətli maqnit müdaxiləsi ilə yaxşı işləməsi məsləhət bilinir (Suchkov, 2006).

Üfüqi quyuların qazılmasında güclü maqnit müdaxiləsinə müqavimət göstərməkdə maqnitometr əsaslı MWD sistemlərinə kömək etmək üçün müxtəlif sensor mənbələrə əsaslanan və maqnit müdaxiləsi olmayan çox azimutlu birləşmə üsullarından istifadə göstərir ki, yüksək dəqiqlikdə azimut ölçməsinə nail olmaq üçün geomaqnit azimutu və qazıma trayektoriyasının proqnozlaşdırılmasından əldə edilən azimutu birləşdirmək üçün Kalman filtrindən istifadə etmək məsləhətdir (Dzhoshi, Tien, 2013). Geomaqnit azimut məhlulunu və tək giroskopdan hesablanmış azimutu birləşdirmək üçün qeyri-xətti Kalman filtrindən istifadə edərək dördüncü formada istiqamətləndirilməni qeyri-xətti modelinə gətirib çıxarır.

Şəkil 1. Giroskopla dəstəklənən maqnitometrə əsaslanan MWD sistemi

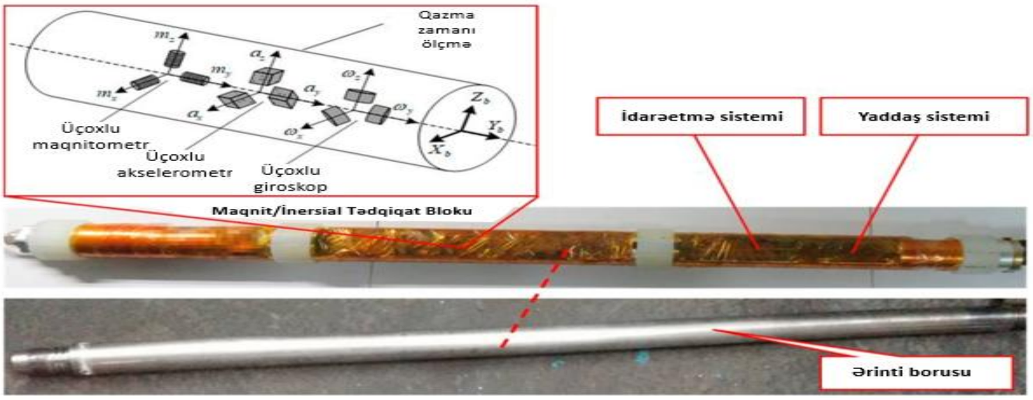

Buna görə də əvvəlcədən geomaqnit vektorunun çıxarılması ideyasını tədqiq etmək, ondan əvvəl çıxarılan geomaqnit məlumatı giroskop üçlüyündən əldə edilən azimutla möhkəm bir şəkildə birləşdirmək lazımdır. Geomaqnit vektorunun kəsmə tezliyinə əsaslanan xəta modelini qurmaq və azimut üçoxlu giroskopların və maqnitometrlərin birləşməsindən istifadə tmək əlverişlidir.

Bu tədqiqatlar yüksək dəqiqlikli azimut ölçməsinə nail olmaq üçün maqnit müdaxiləsi olmayan yardımlı azimut mənbələrini maqnitometr əsaslı MWD sisteminə daxil etmək məqsədi daşıyır.

Bununla belə, həm trayektoriya proqnozuna əsaslanan azimut, həm də giroskop üçlüyü ilə inteqrala əsaslanan azimut, rekursiv strategiyaya görə zamanla yığılan xətalar pozulur. Məhdudlaşdırıcı filtrləmə metodu qazıma kəmərinin giroskop üçlüyünün bucaq sürətinin ölçülməsinə əsaslanaraq, maqnitometr triadasının geomaqnit ölçülərini və Koriolis tənliyi ilə yayılan geomaqnit vəziyyətini birləşdirmək üçün istifadə edir.

Məqalədə göstərilir ki, giroskopla dəstəklənən maqnitometrə əsaslanan MWD sistemi üç hissədən: idarəetmə sistemi, yaddaş sistemi və şəkil 1-də göstərildiyi kimi maqnit/inertial ölçmə qurğusundan ibarətdir.

Maqnit/ətalət ölçmə qurğusu anizotrop maqnitrezistiv üçoxlu maqnitometrləri, mikromexaniki üçoxlu akselerometrləri və mikromexaniki üçoxlu giroskopları özündə birləşdirir. Bunlar müvafiq olaraq yerin maqnit sahəsinin vektorunu, yerin cazibə sahəsinin vektorunu və qazıma kəmərinin aşağı hissəsinin (QKAH) koordinat çərçivəsində (b-çərçivə) bucaq sürət vektorunu ölçmək üçün üç qarşılıqlı ortoqonal istiqamətdə titan ərintisi borusuna quraşdırılmışdır.

Qazıma mühitinin sərt tələblərinə uyğun olaraq, son namizədlər və yuxarıda göstərilən maqnit və inertial sensorların əsas ölçü parametrləri verilmişdir (Lyut, Aziz, 2010; Pecht, Mintchev, n.d.).

Coğrafi koordinat sistemi, QKAH -nın istiqamətləndirilməsi (Eyler bucaqları ilə təsvir edilmiş, o cümlədən meyilliyi (θ), alət istiqamətindəki bucağı (γ) və azimut (ψ)) göstərmək üçün istinad çərçivəsi (n-çərçivəsi) kimi seçilir, burada Xn, Yn və Zn oxları müvafiq olaraq topoqrafik şimal, şərq və yuxarı istiqamətlərlə düzülür.

Bunlar şəkil 2-də göstərilmişdir.

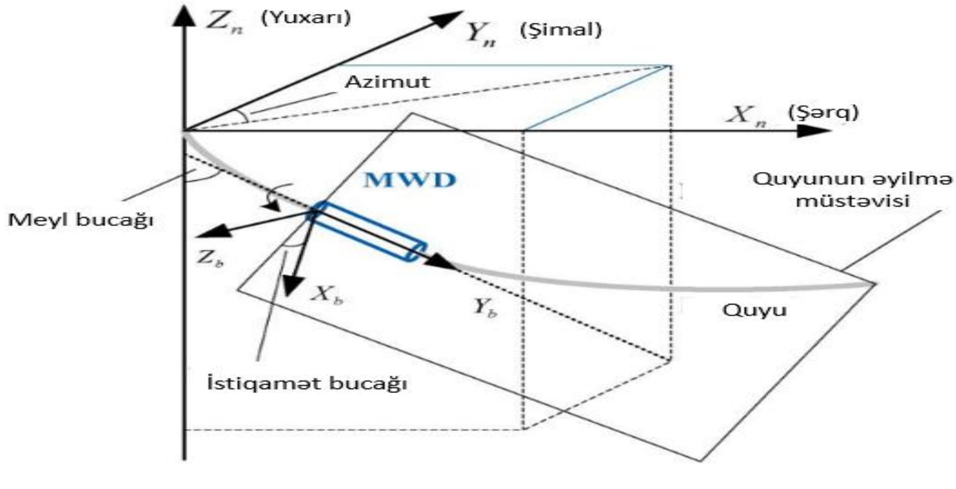

Şəkil 2. Coğrafi çərçivədə oriyentasiyanın tərifi

Yaranan azimut hərəkət trayektoriyasının parametrləri aşağıdakı kimidir: birincisi, geomaqnit sahəsinin gücü 0,5257 Qauss, maqnit meyli 4,93° (W), mailliyi 53,77°-dir. İkincisi, təsadüfi maqnit pozuntusu $k1$=0.9 və $k2$=0.02 ilə (Khu, Van, 2019) birinci dərəcəli GM prosesi kimi modelləşdirilmişdir. Üçüncüsü, nəzəri üçoxlu bucaq sürəti (0;0;10°), orijinal azimut 355,07° və nümunə götürmə nöqtəsi N 50 Hz ilə 7200-dir.

Üfüqi quyunun qazılması üçün simulyasiya təcrübələri (şəkil 3) aparılmışdır. Birincisi, göstərildiyi kimi nəzəri və xam məlumatlar yaradılır. İkincisi, xam maqnit məlumatları MWD-də geniş istifadə olunan tipik geomaqnit filtri ilə təklif olunur. Üçüncüsü, filtrləmə performansını qiymətləndirmək üçün bu maqnit məlumatlarının xətası, norma və azimut hesablanır.

Şəkil 3. Simulyasiya test qurğusunun üçoxlu maqnit məlumatları. (a) Nəzəri məlumatlar və (b) simulyasiyada xam üçoxlu maqnit məlumatları

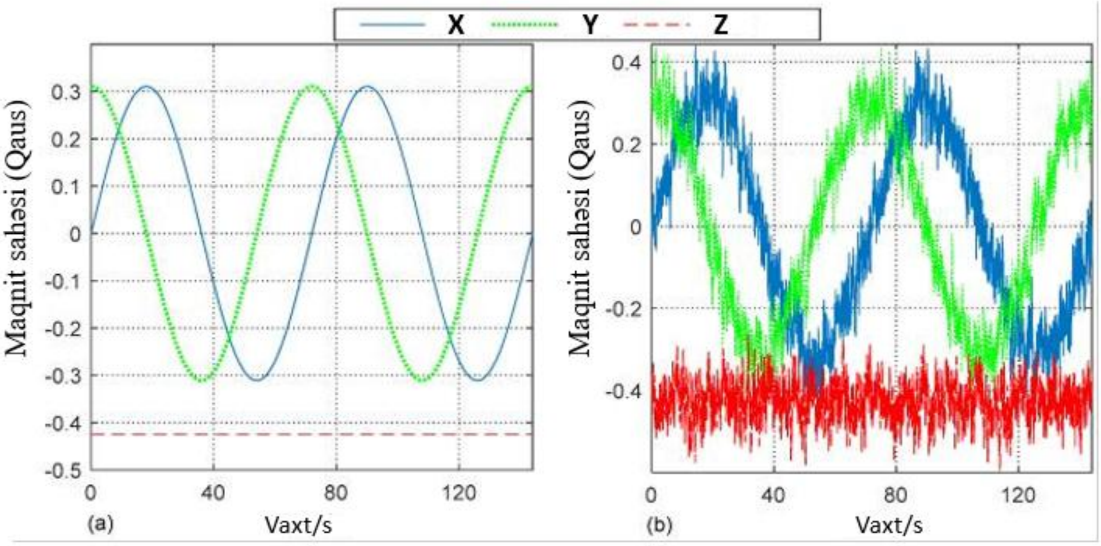

Faktiki fasiləsiz qazıma prosesində, qazıma alətinin azimutunun düzgünlüyünü dəqiq qiymətləndirmək mümkün olmadıqda, QKAH-nın həqiqi azimutunu əldə etmək üçün istifadə edilə bilən heç bir üsul yoxdur. Bu işdə azimutda kiçik dalğalanma ilə üfüqi istiqamətli qazma prosesi zamanı QKAH-nın azimutunun dayanıqlığından dəqiqliyi qiymətləndirmək üçün istifadə olunur (Yang, Cai, Wang, 2024).

Maqnit və inertial ölçmə qurğusunun seçmə tezliyi 50 Hz, yuxarıda göstərilən dörd üsulla toplanmış maqnit və ətalət məlumatlarından müəyyən edilən off-line azimutun çıxış tezliyi isə 0,5 Hz-dir. Azimut dəqiqliyində performansın artırılmasına baxmayaraq, təklif olunan metodun hələ də təkmilləşdirilir.

Nəticə

1.Təklif olunan RNCF metodunun güclü maqnit müdaxiləsinə qarşı mümkünlüyünü daha da nümayiş etdirmək üçün sınaq üçün real sahə sınaq məlumatları seçilir. Eyni zamanda, təklif olunan RNCF metodundan istifadə edərək üçoxlu maqnit oxunuşlarından əldə edilən azimut tipik geomaqnit məhlulu ilə və KF istifadə edərək üçoxlu maqnit oxunuşları ilə müqayisə edilir.

2. Azimutun dayanıqlığının daha yaxşı müşahidəsi üçün müvafiq azimut qiymətləri onların müvafiq orta qiymətindən çıxarılır.

3.Təklif olunan metod əsasən qazma avadanlığından yaranan tanınmış müdaxilə mənbələrindən və qazma prosesi zamanı yaxınlıqdakı təsadüfi mənbələrdən (məsələn, təsadüfi yerləşən filiz yataqları) maqnit müdaxiləsinə yönəlmişdir.

Nəticədə, gələcək işlərdə qazma prosesinin işindən mümkün maqnit müdaxiləsi, məsələn, fırlanma sürəti nəzərə alınmalıdır ki, bu da azimutun dəqiqlik göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Budnikov, V.F. (2008). *Osnovy tekhnologii gorizontal'nykh skvazhin*. Nauka.
2. Basargin, YU.M. (2012). *Stroitel'stvo naklonnykh i gorizontal'nykh skvazhin*. Nauka.
3. Baxşəliyev, Ş., İbrahimov, R., Şirəli, İ., Rzazadə, S. (2000). *Neft və qaz quyularının qazılmasının texnikası*. Elm.
4. Suchkov, B.M. (2006). *Gorizontal'nye skvazhiny*. Nauka.
5. Syui, T., Vehn', D., Sun' S. (n.d.). *Issledovanie metoda izmereniya i korrektsii azimuta s pomoshch'yu akselerometra i magnitometra*. Nauka.
6. Dzhoshi, S., Tien, K. (2013). *Gorizontal'noe burenie i gidrorazryv plasta: primenenie dlya sekvestratsii CO2*. Nauka.
7. Khu, I., Van, L. (2019). *Modelirovanie kanala buril'noi truby s vysokochastotnoi magnitnoi svyaz'yu na osnove lineinogo modelirovaniya*. Nauka.
8. Li, S., Mavko, G., Mukerdzhi, T. (2011). *Rol' gorizontal'nogo bureniya i gidrorazryva plasta v razrabotke netraditsionnykh resursov*. Obshchestvo inzhenerov-neftyanikov.
9. Lyut, R., Aziz, K. (2010). *Modelirovanie neftyanykh plastov*. Obshchestvo inzhenerov-neftyanikov.
10. Pecht, E., Mintchev, M. (n.d.). *Modeling of Observability during breakin-drilling alignment for horizontal directional drilling*. IEEE Trans.
11. Yang, J., Cai, J., Wang, S. (2024). *Online Compensation of Geomagnetic Measurement Errors While Drilling*. IEEE Trans.
12. Zhang, C., Lin, T. (2016). *A long-term performance enhancement method for FOG-based measurement while drilling*. Sensors.

Daxil oldu: 08.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/137-142

Aynurə Ələkbərova
Bakı Mühəndislik Universiteti
https://orcid.org/0009-0002-5443-1255
aelekberova@beu.edu.az

Süni intellektin potensialı və təhlükələri

Xülasə

Məqalədə ənənəvi süni intellektdən (Sİ) generativ süni intellektə keçid mərhələləri qısa şəkildə şərh olunur. Generativ Sİ-in insanlara verdiyi bir çox faydalarla yanaşı, onun yaratdığı təhlükələrdən də bəhs olunur. Eləcə də göstərilir ki, Sİ-in proqnozlaşdırma imkanları yaxşılaşdıqca, sərvətin və təsirin bölüşdürülməsi mühakimə keyfiyyətindən getdikcə daha çox asılı olacaqdır. Yüksək və aşağı ixtisaslı işçilər arasındakı fərqin, işin proqnozlaşdırıcı aspekti ilə müəyyən edildiyi sahələrdə Sİ daha aşağı ixtisaslı işçilərə fayda verəcək, çünki Sİ proqnozlaşdırmaqda insanları əvəz edə bilər. Bu, müəyyən bir sənayedə işçilər arasında əmək məhsuldarlığında fərqləri və buna görə də gəlir bərabərsizliyini hamarlaşdıracaq və zaman keçdikcə aşağı əmək haqqı olan ölkələrdə, hətta daha aşağı bacarıqlara malik olanlar üçün də əmək haqqının artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Açar sözlər: *süni intellekt, kompüter, proqram, şəbəkə, proqnozlaşdırma*

Aynura Alekberova
Baku Engineering University
https://orcid.org/0009-0002-5443-1255
aelekberova@beu.edu.az

The Potential and Dangers of Artificial Intelligence

Abstract

The article briefly describes the stages of the transition from traditional artificial intelligence (AI) to generative AI. It discusses the many benefits that generative AI brings to humans, as well as the dangers it poses. It also shows that as AI's predictive capabilities improve, the distribution of wealth and influence will increasingly depend on the quality of judgment. In areas where the difference between high- and low-skilled workers is determined by the predictive aspect of the job, AI will benefit lower-skilled workers because AI can replace humans in making predictions. This will smooth out differences in labor productivity and, therefore, income inequality between workers in a given industry, and over time, will lead to higher wages in low-wage countries, even for those with lower skills.

Keywords: *artificial intelligence, computer, program, network, forecasting*

Giriş

Təsəvvür edin ki, kompüter sistemləri rəssamlar kimi, alimlər kimi, iqtisadçılar kimi insan intellektini təqlid edən informasiya məhsulları yaradırlar. Kompüter elmləri üzrə dünya şöhrətli Alan Turinq kompüterlərin bu bacarıq səviyyəsindən ilk dəfə 1950-ci ildə öz məqalələrində söhbət açmışdı. Chat, GPT və digər sözdə "generativ süni intellekt alətləri" sayəsində onun proqnozlaşdırdığı "Təqlid oyunu" indi reallığa çevrilib. Sanki bir zamanlar yalnız elmi fantastikada mövcud olan bir kainata daxil olmuşuq. Bəs generativ süni intellekt (Sİ) nədir?

Generativ Sİ bu günə qədər maşın öyrənməsində ən maraqlı irəliləyişdir. Bu, Sİ-in mürəkkəb məlumat strukturlarını insan kimi anlamaq və onlarla qarşılıqlı əlaqə qurmaq qabiliyyətində böyük bir sıçrayışı təmsil edir və yaradıcılıq və məhsuldarlıqda artım yaratmaq potensialına malikdir.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Lakin bu, bəşəriyyət üçün vacib suallar doğurur. İnnovasiyanın əsas mərhələləri onun hazırkı inkişaf vəziyyətinə gedən yolu artıq formalaşdırmışdır.

Tədqiqat

1960-cı illərdə yaradılan ELIZA adlı proqram, ona verilən sualları insan kimi cavablandırmaq qabiliyyəti ilə alimləri heyran etdi. Proqram çox mürəkkəb deyildi və müəyyən qaydalara əsaslanırdı. Həmin proqram bu gün bildiyimiz chatbotların xəbərçisi idi. İki onillikdən sonra süni neyron şəbəkələri ortaya çıxdı. İnsan beynindən fəaliyyətinə əsaslanaraq modelləşdirilən bu şəbəkələr, kompüterlərə dilin nüanslarını anlamaq və şəkilləri tanımaq kimi yeni bacarıqlar verdi. Bununla belə, məhdud təlim məlumatları və qeyri-kafi hesablama gücü real irəliləyişə mane oldu. Maraqlıdır ki, bu iki resurs hər il iki dəfə artmağa davam edərək 2000-ci illərdə süni intellektin üçüncü dalğası üçün zəmin yaratdı: dərin öyrənmə (Ajay, Gans, Goldfarb, 2018).

Google Translate kimi yeniliklər, Alexa və Siri kimi rəqəmsal köməkçilər və özünü idarə edən avtomobillərin meydana gəlməsi sayəsində kompüterlər dünyanı anlamağa, eləcə də digər sistemlərlə və insanlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmağa başladı. Bütün bu irəliləyişlərə baxmayaraq, tam mənzərə hələ də yerində deyildi. Maşınlar kömək edə və proqnozlaşdıra bilərdi, lakin onlar insan ünsiyyətinin incəliklərini həqiqətən dərk edə bilmirdilər və insanlar kimi informasiya məhsulları yaratmaqda zəif idilər.

Daha sonra, 2014-cü ildə generativ rəqib şəbəkələr (GAN) bir-birinin bacarıqlarını davamlı olaraq təkmilləşdirmək üçün rəqabət aparan iki neyron şəbəkənin bacarıqlarından istifadə etdi. "Generator" simulyasiya edilmiş məlumat, mətn və ya şəkillər yaratdı, real informasiya məhsulunu simulyasiya edilmiş məhsuldan ayırmağa çalışdı. İki şəbəkə arasındakı bu rəqabət süni intellektin mürəkkəb strukturları başa düşməsi və təkrar istehsalında inqilab etdi. Getdikcə artan məlumat və hesablama gücü ilə dəstəklənən GAN-lar və diqqət mexanizmləri indiyə qədər ən heyrətamiz chatbot olan ChatGPT üçün əsas yaratdı. O, "OpenAI" tərəfindən 2022-ci ilin noyabrında istifadəyə verildi və tezliklə digər böyük texnoloji firmalar generativ süni intellektə əsaslanan öz chatbotlarını təqdim etdilər (Brynjolfsson, Li, Raymond, 2023).

Təbii ki, Sİ iqtisadiyyat və maliyyədə yeni bir anlayış deyil. Ənənəvi süni intellekt formaları (qabaqcıl analitika, maşın öyrənməsi, proqnozlaşdırıcı dərin öyrənmə) hələlik bazar tendensiyalarını qiymətləndirmək və maliyyə məhsullarını uyğunlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Generativ Sİ-i fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri - onun mürəkkəb məlumatları daha yaradıcı şəkildə təhlil və şərh etmək qabiliyyətidir. İqtisadi göstəricilər və ya maliyyə dəyişənləri arasındakı mürəkkəb əlaqələri təhlil edərək, o, təkcə proqnozlar deyil, həm də sənayenin fəaliyyət tərzini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə biləcək alternativ ssenarilər, illüstrativ qrafiklər və hətta kod parçaları (yəni kompüter proqramları) da hazırlayır (Ball, 2023).

Ənənəvi süni intellektdən generativ süni intellektə keçid həm dövlət, həm də özəl sektorda yeni imkanlar açdı. Hökumətlər vətəndaşlara daha yaxşı xidmət göstərmək və işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün bu daha ağıllı vasitələrdən istifadə etməyə başlayır. Mərkəzi bankların iqtisadi proqnozları dəqiqləşdirmək və fırıldaqçılıq da daxil olmaqla riskləri daha yaxşı izləmək və minimuma endirmək üçün generativ süni intellektin böyük həcmdə bank məlumatlarını təhlil etmək potensialı olmalıdır.

İnvestisiya şirkətləri səhm qiymətlərində və dünya bazarı səviyyəsində incə dəyişiklikləri aşkar etmək üçün generativ süni intellektə müraciət edir, daha yaradıcı variantlar təklif etmək üçün daha böyük bilik hovuzundan (verilənlər bazasından (VB)) istifadə edir, potensial olaraq daha sərfəli investisiya strategiyalarını həyata keçirmək üçün imkanlar yaradır. Eyni zamanda, sığorta şirkətləri fərdi ehtiyac və seçimlərə daha yaxından uyğun gələn fərdiləşdirilmiş siyasətlər yaratmaq məqsədi ilə generativ modellərin potensialını araşdırırlar (Begley, Ioannidis, 2015).

Generativ süni intellekt inanılmaz sürətlə irəliləyir, süni intellektin iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində edə biləcəklərinin sərhədlərini aşır və həll olunmuş köhnə problemlərə yeni həllər təklif edir. Bəzi insanlar bu inqilabi sıçrayışa şübhə ilə yanaşırlar. Onlar düşünürlər ki, süni intellekt stoxastik tutuquşu kimi mənasız və yalan faktlar, "halüsinasiyalar" adlı fenomen yarada bilər. Onlar bu sözlərin nə demək olduğunu həqiqətən başa düşmür və qeyd edirlər ki, Chat GPT-nin bilikləri ən

son təlim tarixi ilə məhdudlaşır. Bəs bu arqumentlər innovasiyanın yüksək inkişaf sürətinə qarşı nə qədər davam edəcək?

Bununla belə, generativ süni intellekt ətrafında yaranan ilk həyəcan öz yerini həqiqi şəkildə artan narahatlıqlara verdi. Təlim məlumatlarında mövcud qərəzlərin gücləndirilməsi və ya qərarlarda şəffaflığın olmaması kimi Sİ ilə bağlı ənənəvi narahatlıqlar yenidən aktuallıq qazanmağa başlamışdır. Bu narahatlıqlar - Sİ-in silahlanmada tətbiqidir.

Xüsusilə narahatlıq doğuran risklərdən biri generativ süni intellektin insanların əvvəlcədən mövcud olan inancları və baxışları ilə sıx bağlı olan, əks-səda kameralarını potensial olaraq gücləndirən hekayələr söyləmək qabiliyyətidir. Pis aktyorlar bu qabiliyyətdən yazılı sözlərdən kənarda istifadə edə bilərlər: 2022-ci ilin martında Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskinin Rusiya qüvvələrinə təslim olmasını göstərən süni intellekt əsasında hazırlanmış video yayımlandı. Bu kimi hadisələr generativ süni intellektin siyasəti, bazarları və ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün necə silahlandırıla biləcəyini nümayiş etdirir.

İstər uydurulmuş hekayə, istərsə də düzəldilmiş şəkil və ya sintez edilmiş video olsun, generativ Sİ yaradıcılığı o qədər inandırıcı ola bilər ki, yalan - reallıq hissi yaradar. Bu dezinformasiya yayıla bilər, çaxnaşmaya səbəb ola bilər və hətta iqtisadi və ya maliyyə sistemlərini görünməmiş səmərəlilik və intensivliklə destabilləşdirə bilər. Bu, həmişə qəsdən olmaya bilər: maşınlar halüsinasiyalar vasitəsilə istəmədən dezinformasiya yaya bilərlər. Bu da insanlar və ya dövlətlər arasında münaqişələrə səbəb ola bilər, fəlakətlər törədə bilər və s.

Süni intellektin yaratdığı təhlükə yalnız manipulyasiya ilə məhdudlaşmır. İş yerlərinin məhv edilməsi başqa bir narahatlıq doğurur, çünki generativ süni intellekt irəliləməyə davam edir, insanlar tərəfindən əvvəllər yerinə yetirilən vəzifələri potensial olaraq avtomatlar tutur. Bu da bir çox iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olur və yenidən bacarıq və yenidən təlim strategiyalarının yaradılmasını tələb edir.

Bu ilin əvvəlində aparıcı süni intellekt mütəxəssisləri, o cümlədən ChatGPT-nin yaradıcısı, "Pandemiya və nüvə müharibəsi kimi digər sosial risklərlə yanaşı, süni intellektin məhv edilməsi riskinin azaldılması qlobal prioritet olmalıdır" deyə xəbərdarlıq məktubu imzaladı. Onlar Turinqin onilliklər əvvəl qaldırdığı narahatlıqları təkrarladılar, o, "maşınların nəhayət həyatımızı nəzarətə götürməsi təhlükəsi var" deyə xəbərdarlıq etdilər.

Biz texnologiya və etikanın kəsişməsində dayanırıq. Generativ Sİ, böyük vədləri və dərin ekzistensial sualları ilə geri qaytarıla bilməz. Onun dəyişdirici gücündən istifadə edərkən, Turinqin davamlı məsləhətlərini xatırlamaq çox vacibdir. Generativ süni intellekt ayıq nəzarət, yeni tənzimləyici çərçivələr və ümumbəşəri dəyərlərə uyğun gələn etik, şəffaf, hesabatlı innovasiyalara sarsılmaz sadiqlik tələb edən monumental dəyişiklikdir (Chubb, Cowling, Reed, 2022).

Milyonlarla dahinin yaşadığı bir ada təsəvvür edin. Onlar kompüterin edə biləcəyi hər şeyin mütəxəssisidir. Onlar gecə-gündüz işləyirlər və az maaşla işləməkdən məmnundurlar. İndi təsəvvür edin ki, bu insanlar qlobal iqtisadiyyata daxil olanda nə qədər böyük suallar yaranacaqdır.

Onların iştirakı bazarlara, maaşlara və güc münasibətlərinə necə təsir edəcək? Bu dahilərin meydana çıxması bolluq və firavanlığa və ya həddindən artıq qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər və bu, ən azından bizim bu münasibətlərlə necə davranacağımızdan asılı olacaqdır.

Yeni bolluq dövründə məhsuldarlıq və iqtisadi artım yüksələcək, sosial rifah çiçəklənəcəkdir. Bu yeni işçi qüvvəsi bənzərsiz zəkaları ilə səhiyyədən təhsilə, texnologiyaya qədər sənayedə inqilab edəcəkdir. Ofis tapşırıqları tez və dəqiq yerinə yetiriləcək, daha mənalı fəaliyyətlər üçün vaxt ayrılacaqdır. Bir çox xidmətlərin qiyməti aşağı düşəcək, həyat səviyyəsi yüksələcəkdir.

Qeyri-sabit ssenari nə kimi görünür? Dahilər eyni işi müqayisə olunmayacaq qədər az maaşla görsələr, bilik işçiləri və mütəxəssislər kütləvi işsizliklə üzləşəcəklər. Aşağı əmək haqqı və iş yerlərini itirmək qorxusu müxtəlif sənaye sahələrinə zərbə vuracaq, bu da əhalinin orta sinfinin kəskin azalmasına və bərabərsizliyin kəskinləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu dahilər bir neçə şirkət və ya dövlət tərəfindən ələ keçirilərsə, sərvət və nüfuzun görünməmiş inhisarlaşması başlaya bilər ki, bu da daha kiçik şirkətləri və iqtisadiyyatı zəif olan ölkələri tənəzzül sərhədlərinə itələyər. Bu, innovasiya prosesini ləngidə və qlobal ziddiyyətləri kəskinləşdirə bilər.

İntellektual və praktik sferalarda dahilər hökmranlıq edərsə, insanın fərdiliyi və yaradıcılığı dəyərini itirə bilər. Çoxlarının özünü lazımsız hiss etdiyi bir şəraitdə cəmiyyətlər "biz kimik?" ekzistensial sualları üzərində əzab çəkəcəklər və geniş iğtişaşlara səbəb ola biləcəklər. Beləliklə, bu dahilər iqtisadi xaosa, sosial qarışıqlığa və dünyanın bərabərsizliyə qərq olmasına səbəb ola bilər (Hanson, Stall, Cutcher-Gershenfeld, Vrouwenvelder, Wirz, Rao, Peng, 2023).

Bu dahilər adası haqqında düşünməyə dəyər, çünki getdikcə daha çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, biz məhz belə bir texnoloji sıçrayış astanasında ola bilərik. Məsələn, 2023-cü ildə süni intellekt şəbəkələri sahəsindəki kəşflərinə görə 2024-cü ildə Nobel mükafatı alan və dünyada "Süni intellektin atası" ünvanını alan kanadalı ingilis Ceffri Hinton (Geoffrey Hinton) demişdir ki, süni intellekt yaxın 5-20 il ərzində insan intellektini keçə bilər. Bəzi ekspertlər bunun daha tez baş verə biləcəyini iddia edirlər.

İnsan intellektini üstələyən süni intellektin yaranmasının rifahın artmasına və ya qeyri-sabitliyə gətirib çıxarıb-çıxarmayacağı, çox güman ki, onun bərabərsizliyə necə təsir etməsindən asılı olacaqdır. 1960-cı illərin kompüter inqilabından bəri, Nobel mükafatı laureatı, Massaçusset Texnologiya İnstitutunun professoru, 1967-ci ildə İstambulda doğulmuş Daron Acemoğlu da daxil olmaqla bir çox iqtisadçı iddia edirdi ki, texnoloji tərəqqi yüksək ixtisaslı və təcrübəli işçilərə tələbi artırmaqla və aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbi azaltmaqla gəlir bərabərsizliyini pisləşdirə bilər ki, bu da "bacarıq meyli" kimi tanınan bir fenomendir. Son iki araşdırma, bacarıq meyli konsepsiyasının Sİ inqilabına necə tətbiq oluna biləcəyinə işıq salır (Toni, 2024).

Stanford Universitetinin professoru, Sİ-in biznes strategiyasına təsiri sahəsində elmi işlər aparan Erik Brinolfson (Erik Brynjolfsson) və həmkarlarının zəng mərkəzi işçiləri haqqında məlumatları təhlil etdiyi başqa bir araşdırma, daha az ixtisaslı işçilərin süni intellektdən qeyri-mütənasib şəkildə faydalandığını göstərir. Təcrübəli və yüksək ixtisaslı agentlərin məhsuldarlığı faktiki olaraq dəyişməz qalsa da, yeni və daha az ixtisaslı işçilərin məhsuldarlığı 34 faiz artır. Müəlliflər, xüsusilə süni intellekt alətlərinin məhsuldarlığı (saatda cavablandırılan sualların sayı ilə ölçülür) orta hesabla 14 faiz artırdığını müəyyən etmişlər. Məsələn, Sİ, daha bacarıqlı həmkarlarının müəyyən bir problemi necə həll edəcəyini proqnozlaşdırmaqla daha az bacarıqlı agentlərin işini yaxşılaşdıra bilər. Bu şəraitdə Sİ gəlir bərabərsizliyini azaldır (Mauro, Jaumotte, Li, Melina, Panton, Pizzinelli, Rockall, Tavares, 2024).

Niyə bəzi tədqiqatçılar süni intellektin daha az ixtisaslı işçilərə digərlərindən daha çox kömək etdiyini tapırlar? Tələbə debatçıları ilə zəng mərkəzi operatorları arasında fərq nədir? Biz bunun mühakimə (qərar vermədə əsas komponentdir) və proqnozlaşdırma ilə əlaqəli olduğuna inanırıq. Bu iki aspekt müxtəlif nəticələrə müəyyən ehtimal (proqnozlaşdırma) və onların nəticələrinə müəyyən qiymət (mühakimə) təyin edən tətbiqi ehtimal nəzəriyyəsinin bir qolu olan qərarlar nəzəriyyəsində əsas rol oynayır (Fabrizio and oth., 2023).

1983-cü ildə anadan olmuş ispan iqtisadçısı Roldan Monesin tədqiqatının nəticələri göstərir ki, yüksək səriştəli və aşağı səriştəli debatçılar arasındakı bərabərsizlik mühakimə ilə bağlı ola bilər. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, süni intellektdən istifadə edən yüksək səriştəli debatçılar inandırıcılıq, natiqlik və əks arqumentlər üzrə daha yüksək nəticələr alıblar. Lakin onların təqdimatın aydınlığına görə balları artmayıb. Bu, hazır cavab əvəzinə Sİ alətinin seçimlər təklif etdiyini və daha yüksək səviyyəli səriştəli iştirakçıların ən perspektivli arqumentləri seçmək vəzifəsinin öhdəsindən daha yaxşı gəldiyini göstərir. Nəticədə, əsas üstünlükləri daha yüksək səviyyəli səriştəli iştirakçılar əldə etdilər ki, bu da bacarıq bərabərsizliyini artırdı (Aidan, 2024).

Brinolfsonun araşdırmasında, az və ya çox ixtisaslı zəng mərkəzi operatorları arasındakı əsas fərq, müştərini ən yaxşı şəkildə qane edəcək cavabı proqnozlaşdırmaq bacarığı idi. Süni intellekt isə bu vəzifənin öhdəsindən bacarıqlı işçilərdən heç də pis gəlmirdi. Müxtəlif növ xətalarla bağlı nisbi məsrəflərin təhlilinə gəlincə, onun əhəmiyyəti o qədər də yüksək deyildi, çünki belə nəticələri düzgün qiymətləndirmək imkanı azdır (Bashirov, 2002).

Süni intellektin proqnozlaşdırma imkanları yaxşılaşdıqca, sərvətin və təsirin bölüşdürülməsi mühakimə keyfiyyətindən getdikcə daha çox asılı olacaqdır. Yüksək və aşağı ixtisaslı işçilər arasındakı fərqin, işin proqnozlaşdırıcı aspekti ilə müəyyən edildiyi sahələrdə Sİ daha aşağı ixtisaslı

işçilərə fayda verəcək, çünki Sİ proqnozlaşdırmaqda insanları əvəz edə bilər. Bu, müəyyən bir sənayedə işçilər arasında əmək məhsuldarlığında fərqləri və buna görə də gəlir bərabərsizliyini hamarlaşdıracaq və zaman keçdikcə aşağı əmək haqqı olan ölkələrdə, hətta daha aşağı bacarıqlara malik olanlar üçün də əmək haqqının artmasına gətirib çıxaracaq (Vasi'ev, Tyrov, Vladzimirskii, Shul'kin, Arzamasov, 2024). Məsələn, Hindistanda zəng mərkəzi və inzibati maaşlar ABŞ-a nisbətən arta bilər... (Dünyanın ən iri şirkətlərinin əsas proqramçıları hindistanlılardır !).

Lakin yüksək və aşağı bacarıqlar arasındakı fərqin mühakimə keyfiyyəti ilə müəyyən edildiyi sahələrdə Sİ, ilk növbədə daha yüksək ixtisaslı işçilərə fayda verəcəkdir (Vasilev, Tyrov, Vladzymirskyy, Shulkin, Arzamasov, 2024). Nəticə etibarilə, bu sənayelərdə məhsuldarlıq və gəlir fərqi daha da genişlənəcəkdir. İşçi qüvvəsi əvvəllər daha az cəlbedici olan yüksək maaşlı bölgələrə köçməyə başlaya bilər, çünki, yüksək bacarıqların faydaları xərcləri doğrultmur. İstedadlı tələbələr getdikcə daha çox ABŞ universitetlərini seçdikcə və ABŞ-da yaşayan alimlər elmi kəşflərin, mükafatların, nəşrlərin və patentlərin sayına görə öz həmyaşıdlarını qabaqladıqları üçün, ABŞ-a innovasiya fəaliyyətinin axını sürətləndirilə bilər (Vasilev, Tyrov, Vladzymirskyy, Shulkin, Arzamasov, 2024; Zinchenko, Arzamasov, Kremneva, Vladzimirskii, Vasil'ev, 2023). Bu yaxınlarda "Süni intellektin atası" kimi tanınan 75 yaşlı Cefri Hinton süni intellekt sahəsindəki fəaliyyətlərinə və gördüyü işlərə görə peşman olduğunu bildirərək "Google"dan istefa etdi.

"New York Times" nəşrinə açıqlamalar edən Hinton, "Bu sahədəki inkişaflardan qaynaqlanan potensial təhlükələr üzündən süni intellektlə bağlı fəaliyyətimdən peşmanam" - deyə, fikrini dilə gətirib. Süni intellektə əsaslanan çatbotların hazırda insanlardan daha təhlükəli olmadığını, lakin bəzi potensial təhlükələrinin olduqca qorxulu olduğunu söyləyən Hinton onların yaxın gələcəkdə insanlardan daha ağıllı olacağı qənaətinə gəldiyini ifadə edib.

Nəticə

Süni intellekt sürətlə inkişaf edir və yeni mərhələlərə qədəm qoyur. Lakin idarəetmə təcrübələri, infrastruktur, təhsil, tənzimləmə və istehlakçı tələbi kimi sahələr və parametrlər yavaş-yavaş dəyişir, ona görə Sİ-in inkişafından geri qalır. Lakin zaman keçdikcə bu geri qalma aradan qalxaraq qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərəcək və iqtisadi sabitlik bu keçidi necə idarə etməyimizdən asılı olacaqdır. Bu asılılığı zaman göstərəcəkdir. Beləliklə, bəşəriyyəti onlara veriləcək möhtəşəm faydalarla bərabər, potensial təhlükələr də gözləyir.

Ədəbiyyat

1. Ajay, A., Gans, J., Goldfarb, A. (2018). *Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence*. Harvard Business Review Press.
2. Erik, B., Li, D., Raymond, L. (2023). *Generative AI at Work*. National Bureau of Economic Research.
3. Ball, P. (2023). Is AI leading to a reproducibility crisis in science? *Nature*, 624(7990), 22-25.
4. Begley, C.G., Ioannidis, J.P. (2015). Reproducibility in science: improving the standard for basic and preclinical research. *Circulation research*, 116(1), 116-126.
5. Chubb, J., Cowling, P., Reed, D. (2022). Speeding up to keep up: exploring the use of AI in the research process. *AI & society*, 37(4), 1439-1457.
6. Cowls, J., Tsamados, A., Taddeo, M., Floridi, L. (2023). The AI gambit: leveraging artificial intelligence to combat climate change – opportunities, challenges, and recommendations. *Ai & Society*, 1-25.
7. Hanson, B., Stall, S., Cutcher-Gershenfeld, J., Vrouwenvelder, K., Wirz, C., Rao, Y., Peng, G. (2023). Garbage in, garbage out: mitigating risks and maximizing benefits of AI in research. *Nature*, 623(7985), 28-31.
8. Toni, R. (2024). *When GenAI Increases Inequality: Evidence from a University Debating Competition*. EsadeEcPol Working Paper, Esade Center for Economic Policy.

9. Mauro, G., Jaumotte, F., Li, L., Melina, G., Panton, A., Pizzinelli, C., Rockall, E., Tavares, M. (2024). *Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work. IMF Staff Discussion Note 2024/001*. International Monetary Fund.
10. Fabrizio, D. and others. (2023). *Navigating the Jagged Technological Frontier: Field Experimental Evidence of the Effects of AI on Knowledge Worker Productivity and Quality*. Harvard Business School Working.
11. Aidan, T. (2024). *Artificial Intelligence, Scientific Discovery, and Product Innovation*. ArXiv preprint, Cornell University.
12. Bashirov, N. (2002). *Ehkspertnye sistemy*. Elm.
13. Vasi'ev, YU.A., Tyrov, I.A., Vladzimirskii, A.V., Shul'kin, I.M., Arzamasov, K.M. (2024). Avtonomnyi iskusstvennyi intellekt dlya sortirovki rezul'tatov profilakticheskikh luchevykh issledovanii. *Profilakticheskaya meditsina*, 27(7): 23-29. https://doi.org/10.17116/profmed20242707123
14. Vasilev, Yu.A, Tyrov, I.A., Vladzymirskyy, A.V., Shulkin, I.M., Arzamasov K.M. (2024). Autonomous artificial intelligence for sorting the preventive imaging studies' results. *Russian Journal of Preventive Medicine,* 27(7):23-29. https://doi.org/10.17116/profmed20242707123
15. Zinchenko, V.V., Arzamasov, K.M., Kremneva, E.I., Vladzimirskii, A.V., Vasil'ev, YU.A. (2023). Tekhnologicheskie defekty programmnogo obespecheniya s iskusstvennym intellektom. *Digital Diagnostics,* 4(4), 593-604. DOI: https://doi.org/10.17816/DD501759

Daxil oldu: 07.09.2025
Qəbul edildi: 12.12.2025

İÇİNDƏKİLƏR
CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mahir Qəribov
Əhməd Bəy Ağaoğlunun "Sırat-i Müstəqim" qəzetindəki yazılarının ideya xətti və geosiyasi təhlil 9

Rüfət Göyüşov
Kredit riskinin azaldılması arxitekturası: Müqavilə şərtləri və təminat üsulları müqayisəli və milli hüquqda maliyyə öhdəliklərinin icrasının ikiqat mexanizmləri 15

Mohamed Anouar Zahraoui, **Soufyane Badraoui, Oussama Medjahdi, Oussama Bekhouche**
Child Labour in Algeria: A Study Based on Mics6 Survey Data 2019 25

Фахрия Гурбанова
Специфика соотношения международного и внутригосударственного права в области прав человека: теория и практика на примере Азербайджана 38

Elnur Arifzadə, **Ülvi Məmmədov**
İnnovasiyalar əsrində yeniliklərin təsiri zamanı uşaqların sosial-emosional xarakter inkişafında skautinq fəaliyyətinin təqdim etdiyi dərsdənkənar proqramın effektivliyinin tədqiqi 44

Пярвиз Гасанов, Орхан Ахмед
Правовой анализ деклараций саммитов БРИКС 50

Nərmin Muradova
Ərəb ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri 58

Aytən İbadova
Muzdluluğun inkişaf tarixi və ona görə məsuliyyət haqqında qanunvercilik 63

Sevinj Rzayeva
The Impact of Information Technologies on Language and Communication Methods 70

Зейнаб Рустамова
Влияние мультикультурного общества на эмоциональное воспитание подрастающего поколения различного этно-культурного происхождения 76

Könül Həsənova
"Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə işlənən toponimlərin tədqiqinə ontoloji və qnoseoloji yanaşma 85

Şəlalə Dünyamalıyeva
Həsən Seyidbəyli yaradıcılığı (1970-80-ci illər) 90

Xəyalə Söhbətova
Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında frazeologizmlərin üslubi mövqeyi 94

Ləman Şahbazlı
Sosial fəaliyyət – tələbələrin aktivliyini şərtləndirən amil kimi 99

Huseyn Aliyev
Investigation of the Results of Implementing the Block-Module Teaching System in Higher Education Institutions 104

Xuraman Hümbətova
Akademik mühitdə özünə inam və özünüqiymətləndirmənin tələbə nailiyyətlərinə təsiri 113

Aysel Qarayeva
Təhsildə empatiyanın rolu 117
Elmar Farajov
The Role of Cognitive Biases in Cryptocurrency Investment Decisions 121

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Zeynəb Novruzova
Xəzər dənizinin külək və dalğa rejiminin təhlili 125

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHICAL SCIENCES

Rafiq İbrahimov, Nəzrin Səmədzadə
Üfüqi quyuların qazılması zamanı azimutun ölçülməsi cihazlarının tədqiqi 131
Aynurə Ələkbərova
Süni intellektin potensialı və təhlükələri 137

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

İmzalandı: 26.12.2025
Onlayn çap: 30.12.2025
Kağız çapı: 10.01.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 18 ç.v.
Sifariş: 121

Signed: 26.12.2025
Online publication: 30.12.2025
Paper printing: 10.01.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 18 p.s.
Order: 121

"ZƏNGƏZURDA"
Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail:zengezurda1868@mail.ru

It has been published inthe printing house
"ZANGAZURDA"
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru